

अवतरणिका ।

अथैष भिक्षाख्यमण्डननाम्ना प्रख्यातो यज्ञो मुद्रयित्वा प्रकाशतो नीतः । यानि पुस्तकान्यवलम्ब्येतस्य शोधनमुद्वेगे अकरवन्, तानि तावत् प्रदर्शयन्ते । यत् तावदस्मदीयं पुस्तकं टीकायुक्तं क-चिन्तितम् । द्वितीयं मिथिला-प्रदेशादाहृतं टीकासमलङ्कृतं छ-चिह्नपरिचितम् । तृतीयं काशीस्थचन्द्र-विद्यामन्दिरपुस्तकालयादाकीर्तं मूलनामं ग-चिह्नयुक्तम् । चतुर्थं जयपुरात् संगृहीतं सटीकं घ-चिह्नेयम् । पञ्चमं कलिकातावास्तव्य श्रीयुक्त बाबु प्रतापचन्द्र धोषमहाशयस्य पुस्तकालयादधिगतं छटीकं छ-चिह्न-विनिर्दिष्टम् । तेषु पञ्चमं पुस्तकमतीव समीचीनम् । द्वितीयस्तु पुस्तकं प्रायस्तादृशमेव समीचीनम् ।

पुस्तके चास्मिन् प्रत्यारि काण्डाणि प्रकरणानि वा सन्ति । तानि च यथाक्रमं अधिकांशानिरूपण-प्रतिनिधिनिरूपण-पुनराध्यायनिमित्तनिर्णय-प्रकीर्णकाख्यानि । काण्डप्रयोगां मुख्य प्रतिपाद्यविषयः तत्तन्नामैव सुस्पष्टः । अतुर्यकाण्डे तु पाकपञ्चादीनामाहव्यनाहवादिषां निरूपितम् । सर्वत्रैव प्रसङ्गादन्त्येऽप्यर्थो निरूपिताः सन्ति । प्रथमे काण्डे सार्द्धसप्तशतशतसंख्या-संख्याकाः कारिकाः, द्वितीये सार्द्धाष्टशतशतसंख्याकाः, तृतीये सार्द्धोत्तशतशतसंख्याकाः, चतुर्थे एकशतशतसंख्याकाः सन्ति । निमित्ता सार्द्धचतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतमिताः कारिकाः सन्त्यस्मिन् यज्ञे । परन्तु तृतीयकाण्डान्ते अमादेकाधिकचत्वारिंशदुत्तरशतसंख्या मुद्रिता-ऽस्ति । एवं द्वितीयकाण्डे क्वचित् क्वचित् पत्रे प्रथमकाण्डमिष्यमि मुद्रितम् । छपया सुधीभिः च्युतव्यमेतत् ।

यज्ञोपमसम्पूर्ण इति प्रतिभाति । तृतीयकाण्डशेषे

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् ।

प्रायश्चित्तान्तरं नष्टे स्थाने वज्रविस्तारम् ॥

इति प्रतिज्ञातस्य प्रायश्चित्तान्तरस्याच्चानुपलम्भात् । यद्यस्यास्य नाम
 व्यापकत्वमुच्यध्वनितार्थकारिकेति तत्र तत्र पुष्पिकायां दर्शनादवगम्यते ।
 परं यद्युक्तप्रामाण्यसारेण त्रिकाण्डमण्डननाम्नैव प्रसिद्धिमुपागतोऽयं ययः ।
 कर्त्ता ह्यस्य कुमारस्वामिश्चरित्तो भास्करमिश्रः । तस्यास्य ययकर्तुः
 त्रिकाण्डमण्डन इति नामान्तरमासौदिति पुष्पिकादर्शनादवसीयते ।
 तन्नाम्नैवास्य प्रसिद्धिः । कस्मिन् समये ययं भास्करमिश्र आविरासौदिति
 न निश्चेतुं शक्यते । स्वप्ने सावदयं कर्क-रुद्रदत्त-दासोदर-भवनाथ-वास्य-
 भरद्वाजसूत्रभाष्यकार-मन्त्रब्राह्मणभाष्यकारादीनां, केशवसिद्धान्त-कान्य-
 भाष्य-भवभाष्य-शौगादिकारिकादियस्यानां चोत्सृष्टं हतवान् । तेऽपि यस्याः
 ययुक्तस्य यतोव प्राचीना इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मदनपारिजातादिषु
 प्राचीननिबन्धेषु ययस्यास्य समुल्लेखात् अत्रत्यकारिकाया उद्धृतत्वाच्च
 ययोऽयमतिप्राचीनः प्रामाणिकश्चेति ज्ञायते । ययुक्तता खल्वनेन वाज-
 पेयादिकारिकाऽपि विरचिता । वाजपेयकारिका तु वृष्टेवास्माभिः ।
 टीकाकृता तु स्वनाम नैव प्रकटितम् । अतः केन कदेयं टीका विरचितेति
 न ज्ञायते । परन्तु टीकायां रामाण्डरापरकंप्रयोगपारिजातादीनामुल्लेख-
 दर्शनात् टीकेयं नातोव प्राचीनेति शक्यते वक्तुमिति शिवम् ।

कलिकातामहानगर्याम् ।

शका १८२२ । चैत्रे मासि ।

} श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्मा ।

त्रिकाण्डमण्डनस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
धर्मिनाश्रयान्ता मयनेगामुत्पादनानन्तरं		
पूर्वामिदशने व्यवस्था	१६७	८
धामरनुगमे व्यवस्था	१६०	८
व्यज्ञानादशुचिना कर्मणि छत्ते व्यवस्था ...	२०	१
अधिकारभेदाः	११	१४
अधिष्ठाताधिकारः	१८	१२
अनाहिताग्नेः पितुरनुज्ञया पुत्रस्याधानाधिकारः	४६	१३
अनेकफलस्य कर्मणः प्रतिफलं कर्मणः-		
व्यावृत्त्यगच्छतिविचारः'	२५	१४
अरणिनाशनिमित्तम्	२१६	११
अरणिस्वरूपम्	२३५	२
अर्थशौचप्रशंसा	२४७	२
अर्थज्ञानाभावेऽपि कर्म्याधिकारः ...	२६	२
अवततहविर्गाग्ने व्यवस्था	११०	६

आ ।

आधानस्य निवृत्तावस्थविचारः ...	१२	२
आरम्भानन्तरं शक्तिक्षीणे व्यवस्था ...	३८	१६
आहिताग्नेः प्रवासे देशकालपरिमाणम् ...	५६	१८
आहिताग्नेः शवाशमे व्यवस्था	१८०	१
आहिताग्नेर्धनार्थं प्रवासाः	५४	१५

विषयः ।

प्रश्नाः ।

पङ्क्तयः ।

उ ।

उद्धातामौ व्यवस्था	१२६	...	१
उपघाते नैमित्तिकम्	२११	...	१०

क ।

कर्ममध्ये कर्मान्तरसन्निधाते व्यवस्था ...	२१	...	१२
कर्ममध्ये पतिपत्न्योरन्यतरमरणे व्यवस्था ...	३७	...	१५
कर्मलोपे नैमित्तिकम्	२१०	...	११
काम्यकर्मारम्भान्तरं कामनानिवृत्तावधि तत्समापनम्	३८	...	१२
काम्यनैमित्तिकाधिकारः	१५	...	११
काम्यसोमयागाधिकारौ	५६	...	१०
काम्यानामल्पदक्षिणत्वे दोषः	२३८	...	७
काम्येन नित्यसिद्धिः	१५	...	७
कालशौचादेरधिकारहेतुत्वम्	१६	...	८
कधित् कर्मणि दौक्षितस्य नाधिकारः ...	२१	...	१

ग ।

गुणवियवयोगुणस्य बलवत्त्वम्	१२३	...	७
गोप्रतिनिधिः	१२१	...	७
गौणकालव्यवस्था	१३४	...	१

ज ।

जातेष्टावधिकारचिन्ता	{ १५ १६ २२	...	{ १२ ४ ३
जीवत्पिडकस्य पिण्डपिड्यघ्नान्दीमुखविधिः	२३१	...	२
जीवतोमृतभ्रान्त्यौर्ध्वदेहिककरणे व्यवस्था ...	२२२	...	१२

विषय ।	प्रश्न ।	पङ्क्तय ।
ज्येष्ठस्य श्रद्धाविहीनत्वे तदाज्ञया कनिष्ठस्याधानाधिकार . . .	४६	८
ज्येष्ठानुज्ञयापि कनिष्ठस्य विवाहे नाधिकार	४८	४
ज्योतिष्ठोमस्यावृत्त्यनावृत्तिधिमता	१५	१

द ।

दक्षिणाप्रतिनिधि . . .	१२२	३
दत्तकस्य पित्रादिनामोच्चारणे विशेष	७८	६
दुर्गोष्ठ्यणक्षरम् . . .	७६	११
दूरासन्नगुणयोरासन्नगुणस्य वणवत्त्वम्	१२४	३
देष्टान्तरे यष्टुमरणे व्यवस्था .	३८	६

ध ।

धर्मप्रभासमृद्धेषु दारेषु सत्सुखि कामतोदारांतरयष्टयम्	२०४	१
--	-----	---

न ।

नदीनक्षत्रम् .	२००	४
नष्टारविप्रतिपत्ति ...	२१६	२६
नित्यकर्म्मण्यपि सङ्कल्प . . .	४१	१०
नित्यकर्म्मार्थं कदाचित्चौर्ध्व्यापि मथार्जनम्	६२	३
नित्यकर्म्मार्थं चौर्ध्वविरिक्तकुमार्येणापि मथार्जनम्	६१	५
नित्यकर्म्मार्थमप्रतियाह्वमपि प्रतियाह्वम्	२३६	२
नित्यकान्यकर्म्मार्थं ..	१४	१
नित्यारामस्यदक्षिणत्वं न दोषावहम् ...	२३८	७
निन्दितकामे सोमादौ नाधिकार .	८०	१८
निन्दितदेशे सोमादौ नाधिकार ...	८०	११

विषय ।	श्रुत्याः ।	पञ्चयः ।
निषेधेऽधिकारचिन्ता	१८	१
नूतनारण्यग्रहणम्	२१६	१२
नैमित्तिकाद्यधिकारः	१६	८
नैमित्तिकाधिकारचिन्ता	१७	२१

प ।

पक्षदोमातिपाते व्यवस्था	१६६	३
पतितत्वातिदेशेऽपि कर्म्मोधिकारः	७५	३
पतितस्य निषिद्धवर्जनेऽधिकारः	७४	१६
पतितस्य वैधकर्म्मोधिकारः	७३	८
पतितस्य साधारणधर्मेऽधिकारः	७४	१८
पतितानां नामग्रहणं सुवच्छिन्नाग्रसनादौ न कर्त्तव्यम्	७५	१७
पत्नीप्रतिनिधिः	८३	५
पत्नीविशेषणानि	३४	१७
पत्न्यधिकारे विशेषः	३५	१२
पत्न्यादौनां स्वयं दोमाधिकारो नास्ति	१८५	१३
पत्न्यागद्यतिक्रमे व्यवस्था	१८२	२
पत्न्यां प्रेषितायां व्यवस्था	१८४	३
पत्न्या रजस्रजादित्वे व्यवस्था	५१	४
पत्युः प्रवासे पत्न्याः कर्म्मोधिकारविचारः	४८	१४
परिमाणरूपयोर्मध्ये रूपस्य बलवत्त्वम्	१२४	१
परोक्षदोषविचारः	४४	६
पिष्टयज्ञस्यानकृत्यमकृत्यं वा	१२	५
पित्रादौनां पतितत्वे पितामहादौ पित्रादिभावना	७७	१३
पित्रादौनामसोमपीयित्वे व्यवस्था	६४	४

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
पुनः परिणयकारणानि	२०२ ...	६
पुनराधाननिमित्तानि	१५६ ...	१८
पुनराधानविधिः	१५० ...	१
पुनराधेयनिमित्तानि	१५४ ...	४
पुनराधेयविधिः	१५० ...	१
पुनराधेयशब्दार्थविचारः	६५ ...	५
प्रतिनिधिरूपम्	८१ ...	१
प्रतिनिधौ मन्तस्योद्भाभावः	१२४ ...	८
प्रथमारम्भादौतकालादीनामुपादानम् ...	२४० ...	१२
प्राङ्मुखिनामिन्द्रियम्	२३५ ...	३
प्रारब्धस्य सूतकादौ कर्मेत्यता	७३ ...	३
प्रेताधानम्	१८१ ...	१४
प्रोक्षितस्य नियमाः	१८० ...	८
प्रोक्षितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयः ...	५२ ...	१६

व ।

वज्रभार्यस्य शक्याः पद्मा मरणे व्यवस्था ...	१२८ ...	१
---	---------	---

म ।

मन्तोक्तब्राह्मणोक्तगुणानां मध्ये मन्तोक्तगुणस्य

मलवत्त्वम्	१२४ ...	५
मलमासलक्षणम्	८२ ...	६
मलमासे कर्मेत्याकर्तव्यनिर्णयः	८१ ...	७
मुख्यकालमुख्यसाधनयोः प्राधान्यचिन्ता ...	१२५ ...	१०
मृतपत्नीकस्य पत्नीस्थाने कुशपत्नी ...	२०७ ...	६
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे शकाकिनोनाग्न्याधानम् २०६	...	...

विषयः ।

पृष्ठाः ।

पङ्क्तयः ।

य ।

यच्चार्यभित्तितद्वयस्यान्यत्र विनियोगे दोषः	६०	...	१४
यज्ञोपवीतप्रतिनिधिः	१२८	...	८
याज्यानुवाक्यादिविस्मृतौ व्यवस्था	१९१	...	१

व ।

विकृत्यधिकारप्रयोजकम्	२८	...	७
विधुरामिहोत्रिणः कर्म्मणि	२०६	...	२
वेदिसन्नमनव्यवस्था	१९३	...	१

श ।

शिखावल्गादौनामधिकारिविरोधणत्वम्	३३	...	८
श्रद्धस्य होमसालयामस्पर्शाद्यनधिकारः	२४०	...	५

स ।

सायंहोमादिशोपे प्रायश्चित्तम्	१०५	...	१४
सन्नद्धण्यायां पुत्रनामनिर्देशे विशेषः	७८	...	१५
सूकरादिभिरग्न्यादिस्पर्शे व्यवस्था	२१८	...	८
सूतकादौ केषाञ्चिन्नित्यनैमित्तिकानामगनुष्ठानम्	७२	...	१
सूतकादौ नित्यनैमित्तिकाचरणम्	७९	...	१६
सोमादिप्रतिनिधिः	१९८	...	१
सोमाधिकारः	२४	...	१४
सकालपूर्वकालस्यापि कदाचिद् गौणकालत्वम्	१३६	...	५

ह ।

हिमाचले क्षामस्य वाङ्मकत्वम्	६५	...	७
होमसमासः	१३६	...	७
होमसमासे तत्त्वनियमः	१४९	...	४

चिकाण्डमण्डनटीकोक्तविषयानामकारादिक्रमेण सूचौ ।

अधिकारलक्षणम्	...	...	१०	...	८
अन्त्यभाः	...	...	२१३	...	५
अपवर्गविचारः	...	...	४	...	१३
अपवर्गसाधनविचारः	...	...	६	...	२
कर्त्तारिन्ने द्विराधनम्	...	...	६४	...	८
कुटुम्बलक्षणम्	...	...	५६	...	१३
कौशललक्षणम्	...	...	२०१	...	४
गद्यलक्षणम्	...	...	२०१	...	४
गोधूमागामद्विविधम्	...	...	१०३	...	२०
देवतायाविग्रहचैवत्ययोः					
सद्भावासद्भावविचारः	...	...	६१	...	४
धनुर्लक्षणम्	...	...	२०१	...	६
नवसंस्थितिमित्तसंस्थानिरूपणम्	...	...	२०६	...	१६
न्यायस्यामतिक्रमत्वम्	...	...	२४१	...	५
पुत्रशब्दस्यापत्यार्थता	...	...	१५६	...	१२
पवासलक्षणम्	...	...	१८४	...	२०
मन्त्राणां दृष्टादृष्टार्थत्वविचारः	...	...	२४	...	८
यज्ञः-कौर्त्ति-स्वरूपम्	...	...	२१८	...	१८
योजनलक्षणम्	...	...	२०१	...	५
वाक्यछानस्य कर्त्तारूपम्	...	...	६१	...	१४
शरावलक्षणम्	...	...	२१८	...	१६
शब्दाप्रासलक्षणम्	...	...	१६०	...	२०
शब्दालक्षणम्	...	...	१६७	...	१६
सकलवेदस्य धर्मो प्रामाण्यम्	...	...	२८	...	१०
साम्नायशब्दार्थः	...	...	१०८	...	८

चिकाण्डमण्डनोत्तिखितग्रन्थकारनाम्नामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

व्यापस्तम्ब १२ । ५ ॥ १२० । ११ ॥

व्याश्वलायन ११० । १० ॥ १४८ । २ ॥

कठ ४७ । २ ॥ ११६ । ३ ॥ १२० । ६, १०, १२ ॥ १२१ । ४ ॥ १२५ । १ ॥

१३२ । १ ॥ १४० । ५ ॥ १४२ । ५ ॥ १४५ । ४, ८ ॥ २५७ । ७ ॥

कार्क ६८ । २ ॥ ७० । ३ ॥ १६२ । ३ ॥ १६२ । २ ॥

कात्यायन ६३ । २ ॥ ६३ । ४ ॥ ११२ । २१ ॥ ११७ । २ ॥ १२८ । १० ॥

केशवस्वामी ५८ । १ ॥

जैमिनि ६३ । १५ ॥

दामोदर १०५ । ११ ॥

देवल ६० । ८ ॥

नोधायन वा बौधायन १३ । ११ ॥ ६८ । ८ ॥ ६४ । ६ ॥ १०४ । १५ ॥

१०६ । ७, ८ ॥ ११६ । १ ॥ १२६ । ८ ॥ १५६ ।

१६ ॥ १८७ । १० ॥ २२३ । २ ॥

भरद्वाज १७ । ५ ॥ ६७ । ७ ॥ १०६ । ७ ॥ १०७ । ८ ॥ ११५ । ५, ६ ॥

११७ । ८, १७ ॥ १२७ । ६ ॥ १३२ । ३ ॥ १८१ । १६ ॥ १८३ ।

१६ ॥ २०७ । ८ ॥

भरद्वाजसूत्रभाष्यकृत् १२ । ६ ॥

भवनीग ११६ । ५ ॥

मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ७० । ७ ॥

मीमांसक १३ । ३ ॥ ६४ । ११ ॥

लौगाक्षि ६७ । ११ ॥ १७४ । १८ ॥ १६६ । १४ ॥ २०१ । १० ॥

वामन ५८ । ६ ॥

शब्दानुसारो ६६ । ११ ॥ ४६ । ८ ॥

शालोकिनाथ ४० । १०६ ॥

सत्याषाढ ११५ । २, १८ ॥ १५६ । ७ ॥

सूत्रकार १५४ । ५ ॥

त्रिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

- अथर्वसूत्र ४२ । ५ ॥
 कर्मदोष १०० । ५, ८ ॥
 कल्पमाध्य १४३ । १३ ॥
 कातीयसूत्र ११७ । २ ॥
 केशवसिद्धान्त ५३ । १४ ॥ १२६ । १० ॥
 कौषीतकिश्रुति १०५ । १४ ॥
 कुन्दोगाट्टका १०४ । १० ॥
 कुन्दोगपरिशिष्ट १०६ । १३ ॥ १६१ । १ ॥
 तातज्जोक १८७ । १२ ॥
 भौधायनभाष्य १२५ । १७ ॥
 भरद्वाजभाष्य १३५ । ६ ॥
 मवभाष्य १८७ । १२ ॥
 भारद्वाजीयभाष्य ६४ । १८ ॥
 माध्यन्दिनश्रुति १०५ । ६ ॥ १५५ । १६ ॥
 यज्ञमार्ग २११ । १८ ॥
 लौगाक्षिकारिका ७६ । १५ ॥
 वार्त्तिक ४० । १५ ॥
 वेदान्त ५८ । ६ ॥
-

त्रिकाण्डमण्डनटीकोलिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

चमर १२१ । १८ ॥

व्यायस्तम्ब ८ । १० ॥ २५५ । १२ ॥ १५८ । २१ ॥

व्याश्वलायन ११२ । १२ ॥ १५० । ८ ॥

कर्क ५ । ८ ॥ ३० । १० ॥ ६८ । ४, १८ ॥ १५८ । ५ ॥ १६२ । ७ ॥

१६३ । ४ ॥

कात्यायन १२ । ८, ११ ॥ २५ । ७ ॥ ४२ । १५ ॥ ६३ । ७ ॥ ८५ । ४ ॥

१०१ । १० ॥ ११० । १३ ॥ ११२ । १, ७, १० ॥ ११५ । ३ ॥

११७ । ३, ४ ॥ १६० । १८ ॥ २०० । १० ॥ २२८ । १८ ॥

कुमारसामौ ३ । १४ ॥

गर्ग ८६ । २, १०, १८ ॥

गोभिल २४१ । ७ ॥

गौतम १८८ । ६ ॥

जैमिनि ८६ । १० ॥

दत्त ३४ । ८ ॥ १८६ । ६ ॥

दुर्गश्रुतिकार १५५ । ११ ॥

देवमिश्र १८५ । १५ ॥

देवयाज्ञिक १८१ । ५ ॥ १८४ । ११ ॥ २४० । १४ ॥

नारायण १८५ । ५ ॥

नीलकण्ठ १८८ । ७ ॥

पारस्कार २४० । ३ ॥

नोवायन वा नौवायन १८ । १८ ॥ ५१ । ८ ॥ १५६ । १२ ॥ १७३ । ५ ॥

१८३ । २१, २२ ॥ १८० । १८ ॥ १८८ । ८ ॥

१८९ । ११ ॥ २४८ । ६ ॥

ब्रह्मगुप्त १२१ । १८ ॥

भगवान् २७ । ६ ॥

भरद्वाज १२२ । १५ ॥ २१० । ६ ॥

भर्तृयज्ञ २८ । ३ ॥ १५८ । ४ ॥ १५९ । ४ ॥

भाष्यकृत् २३३ । १८ ॥

भास्करभट्ट १६० । १ ॥

भट्ट १५० । २ ॥

मण्डन २४१ । १० ॥

मनु ८ । ७ ॥ १२१ । २१ ॥ ११८ । १८ ॥

माभव ८ । ७ ॥ १५९ । ७ ॥

मिश्र १५६ । १६ ॥ १०८ । ८ ॥

रामाख्य ७० । १० ॥ १०२ । १६ ॥ १८८ । १ ॥

रुद्रदत्त ३७ । २ ॥ ५० । ५ ॥ ५२ । १० ॥ ५३ । १२ ॥ १८८ । ११

रेणुकाचार्य १०२ । १८ ॥

रौप्य १०६ । ४ ॥

वादेरायण २१ । १८ ॥

वत्सिल १५० । १६ ॥

शाक्य ८ । ६, ८ ॥

श्रीतार १०४ । २ ॥

श्रीधर ३४ । ५ ॥

शङ्खायन १५८ । १० ॥

सुमन्तु ३६ । १८ ॥

सुप्रकार ३० । ५ ॥

हरिश्चामी १५८ । ७ ॥

हिमालि ३४ । ३ ॥ ४८ । १ ॥

त्रिकाण्डमण्डनटीकोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

अथर्वपरिशिष्ट १३८ । २ ।

आग्नेय ३३ । १७ ॥

आथर्वण १५८ । १५ ॥

आपस्तम्बसूत्र १३० । ११ ।

आपस्तम्बीय २१५ । ३ ॥

आशक्त १८० । ८ ॥

आश्वलायनसूत्रभाष्य १०३ । १८ ॥

कल्मेषप्रदीप १८१ । ४ ॥

कल्पतरु ४८ । १ ॥

कल्पसूत्र ८ । २, ६, १५ ॥

काठक १५८ । ३ ।

कात्यायनसौमासा ७० । १७ ॥

कालमाधव ८ । ८ ॥

कालादर्श ८६ । १० ॥

कूर्मपुराण १८५ । २१ ॥ १८३ । ११ ॥

केशवसिद्धान्त ५९ । १२ ॥

गौतमस्मृति १५ । ४ ॥

गृह्यसंग्रह १२२ । १५ ॥

कुन्दोगपरिशिष्ट १८४ । ११ ॥ १८१ । ३ ॥ १८८ । ५ ॥ २०७ । १० ॥

जैमिनिसूत्र १८८ । ५ ॥

तन्त्ररत्न १७ । १७ ॥

दानखण्ड १८६ । ६ ॥

दानधर्म १८७ । १८ ॥

दौषिका १८८ । ३ ॥

देवग्रन्थ १६७ । १५ ॥

देवजानौषधति ३४ । ६ ॥

देवघातिकाग्रन्थ २२१ । ६ ॥

देवघातिकाभाष्य ८६ । २१ ॥

धर्मसूत्र ३४ । ५ ॥ १०४ । १ ॥

नारायणवृत्ति ५८ । १२ ॥ १६२ । १८ ॥ १८० । ८ ॥

निदान ६१ । २ ॥

निदानसूत्र २० । ७ ॥

पारस्करऋष्य २४१ । ६ ॥

प्रयोगघातिजात ८६ । २ ॥

प्रापचिन्मदोष १०६ । १८ ॥

नृचम्रास्तुतभाष्य २०६ । ११ ॥

बौधायनसूत्र २०४ । १० ॥

बौधायनोष १३८ । ७ ॥

भाष्य २४० । १४ ॥

मत्स्यपुराण २०१ । ३ ॥

मातृ १३८ । १ ॥

साध्यन्दिनस्तुति १०४ । १८ ॥

मानव १५६ । १२ ॥ १५८ । १ ॥

मिश्रग्रन्थ १८८ । ६ ॥

मौमांसासाह ६२ । १८ ॥

मन्त्रतन्त्र १५५ । २० ॥ १५७ । ११ ॥

यक्षयार्थ ५५ । १२ ॥ ६० । ४ ॥ १६८ । २ ॥ १८४ । १७ ॥ २४१ । १० ॥

यार्थिकाग्रन्थ १८५ । १० ॥

रामाष्टारभाष्य २०८ । ३ ॥ २३३ । १८ ॥

वात्स्यायनस्मृति ५ । ६ ॥

वादरायणसूत्र ३१ । २ ॥

वाराह ३४ । ३ ॥

वार्त्तिक १३ । ८ ॥ ३२ । १७ ॥

विधिरत्न ६३ । १०, ११ ॥ ६८ । १८ ॥

वृत्ति १५७ । १२, १४ ॥ १७१ । १८ ॥

व्याकरणसूत्र ३० । १५ ॥

शतन्दयीभाष्य १८० । १० ॥

शाखायनसूत्र १७१ । १६ ॥

श्रीरुद्रदत्तभाष्य १५५ । १३ ॥

श्रुति ४ । १४ ॥ ६ । ६ ॥ ५७ । १५ ॥ ६१ । १२ ॥ ६२ । ७ ॥ ६४ । ३ ॥

७४ । १३ ॥ ७५ । १४ ॥ ७७ । ६ ॥ ८० । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ १०२ ।

१२ ॥ १०८ । १३, १४ ॥ १११ । ११ ॥ ११२ । १६ ॥ ११३ । २ ॥

११५ । १० ॥ १५० । १० ॥ १५६ । १० ॥ १५८ । ६ ॥ १६० ।

१० ॥ १६२ । ३ ॥ २३७ । १० ॥ २३८ । ६, २० ॥

संग्रह ८६ । १२ ॥ १८१ । ६ ॥ १८४ । ११ ॥

सूत्र २३० । २० ॥

स्मृति २ । १६ ॥ १७ । १८ ॥ ३३ । १३ ॥ ३४ । १० ॥ ३६ । ७ ॥ ४८ ।

८ ॥ ४८ । ३ ॥ ६२ । ११ ॥ ८४ । १० ॥ १०३ । १८ ॥ १८६ । १,

३ ॥ १८५ । १५ ॥ १८६ । २० ॥ २०२ । १४ ॥ २०६ । १२ ॥

२३८ । ११ ॥

स्मृतिघट्टिका १५६ । २ ॥

शुद्धिपत्रम् । .

प्रथ ।	पङ्क्ति ।	अथ दम् ।	अथ दम् ।
०	८	विविदिषन्तीति	विविदिषन्तीति
८	१६	स्थिवम्	स्थितम्
१०	१५	तथा	तथा
१४	५	पुरुषोप	पुरुषोप
१४	२	शौचामणी	शौचामणी
१५	१८	नित्यत्वार्था	नित्यत्वार्था
१६	१४	कृदविहितो	कृदविहितो
३१	१०	स्त्रोशस्त्राणि	स्त्रोशस्त्राणि
३५	१	विशोधितो	विशोधितो
०६	१६	पुरुषत्रयमध्ये	पुरुषत्रयमध्ये
८५	३	वक्ष्ये	वक्ष्ये
१००	१५	पुष्प	पुष्प
११०	१२	देकशि	देशि
१३२	२	द्रियत	द्रियेत
१३२	६	सद्यनाम	सद्यनाम्
१३८	३	जुहुत्यौप	जुहुत्यौप
१६८	१४	उदतो	उदातो
१७५	८	अतिक्रान्त	अतिक्रान्त
१८२	१	भारद्वाजा	भारद्वाजा
१८४	३	प्रोषितया	प्रोषिताया
१८७	१८	श्राम्या	श्राम्या
१८८	८	प्रवृत्त्यर्थे	प्रवृत्त्यर्थे
१८८	१८	ग्यग्नय	ग्यग्नय
२०६	२१	ऊयते	ऊयते
२१५	१०	दित्या	दित्या
२२२	१५	क्रियता	क्रियता
२२५	१२	न्यदिना	न्यदिना
२२०	१६	निर्मण्य	निर्मण्य
२२६	११	विश्रेण	विश्रेण
२३०	६	वृत्तो	वृत्तो

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

प्रथमकाण्डम् ।

(अष्टिकारिभिरुपशम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

(टीकाकारोपक्रमशिका)

भुजगाभुजगा यस्य वामगा* वामलोचना ।

सर्वदः सर्वदा दिक्षात् यशिवः स शिवः शिवम्^(१) ॥१॥

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतयेत्

तच्च प्रमा† च वचनैः कृतकेतरैर्येत् ।

तेषां प्रकाशनदृश‡ सुरोः सकाशा-

नस्योत्तमेनमहमादरतो? नमामि ॥२॥

---

* यस्य स्याद् - इति ख० पु० पाठः ।

† प्रभा - इति क० पाठः ।

‡ प्रकाशनदृशा च - इति ख० पाठः ।

१. तस्मात्तत्तेनमहमादरतो - इति क० पाठः ।

---

(१) यशिवः शिवया सहितः स पूर्वोक्तपक्षयः शिवो महादेवः शिवं महत्त्वं दिक्षादित्यर्थः ।

व्याख्याऽनपेक्षः सुधियां प्रबन्धो*

व्याख्यापेक्षोऽल्पधियां निबन्धः ।

दुरुहशब्दार्थविधानयुक्ता

सा चेद्वृथा तद्वचनप्रयासः ॥ २ ॥

विकायमण्डनव्याख्यामतः पदप्रकाशिकाम् ।

स्फुटां स्फुटप्रबोधाय कुर्वे सङ्क्षिप्तयुक्तिभिः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रत्यूहापोहद्वारा परिसमाप्त्यर्थं सति-
शिष्टाचारपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं स्नेष्टदेवतानमस्कार-
रूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निबन्धस्याभिधेयं प्रतिजानीते ।

श्रियं वागीश्वरीं देवीं सम्प्रणम्य विनायकम् ।

गुरुञ्च† सोमयागस्य प्रयोगः प्रवितन्यते ॥ १ ॥

श्रियमित्यादिना ।

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विघ्नध्वंसं प्रति वा न कारणत्वमिति चेत् । न, अविगौतशिष्टा-
चारविषयत्वेन “सङ्घासे सङ्घटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते”—
इत्यादिसतिभिश्च मङ्गलस्यावशङ्ककर्त्तव्यतासिद्धौ तत्र फलजिज्ञासा-
यामर्थवादगतस्य दृष्टस्यैव फलस्य न्याय्यत्वात् ।

तत्र समाप्तिरेव फलं, विघ्नध्वंसस्तु द्वारमिति प्राश्नः । नव्यास्तु
विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलं समाप्तिस्तु प्रतिभावुद्धादिकारणकलापात् ।

* निबद्धो - इति ख० पाठः ।

† गुरुञ्च - इति ग० पुस्तकपाठः ।

तत्र सहस्रकृतेनापि एकदेवतानमस्कारेण सिद्धावपि किरणावल्या-
दियन्त्रेषु सत्यपि मङ्गले तददर्शनाद् बलवत्तरविघ्नप्राप्त्युपसम्भावनायां
तन्निरासार्थमनेकासां देवतानां नतिरिति न पौनरुक्त्यम्^(१) ।

तत्र तावदुपासकानामतिप्रागल्भ्यदात्रीं भारतीमेव नौति ।
वागीश्वरीमिति । वाचामीश्वरीं अधिष्ठात्यदेवतां, वायूपां वा
ईश्वरीं, देवीं घोतमानां, श्रियं लक्ष्मीप्रदात्येन लक्ष्मीरूपाम् ।
तदुक्तम् । काथं यशसेऽर्थकृते इत्यादि । विद्या नाम नरस्य रूप-
मधिकं प्रयच्छन्नमन्तर्धनमिति च । यदा, स्वेष्टरूपां श्रियं महालक्ष्मीं,
वागीश्वरीं महासरस्वतीं, देवीं महाकालीं संप्रणम्य । समित्यनेन
साष्टाङ्गप्रणामो ध्वन्यते । विघ्नविघाताय विघ्नराजस्यैव समाख्यया
शक्तिमत्त्वात्^(२) तमपि नौति । विनायकमिति । विनायकं विघ्न-
राजम् । अविघ्नो विघ्नकर्ता च इत्येते पञ्चिनायकाः । विनायको
विघ्नराज इति च वचनात् । यतो विज्ञानोपलब्धिमपि यन्त्रस्य
प्रचरदवस्थायै* प्रणमति । गुरुमिति । गुरुं कुमारस्वामिनं । तस्यैव महा-

* प्रचरदवस्थायै - इति ख० पाठः ।

(१) सिद्धावपीति मङ्गलाचरणस्येति शेषः । अथवा, तत्र फले सिद्धावपि
सिद्धेऽपीत्यर्थः । फलविद्यमिच्छा सिद्धौ सत्यामपीति वा । किरणा-
वल्यादियन्त्रादौ सत्यपि मङ्गलाचरणे समाप्तेरदर्शनात् तत्र विघ्नप्राप्त्यु-
पसमाव्यते । प्रचुरो हि विघ्नः प्रचुरेभ्यैव मङ्गलेन भ्रूयते न त्वन्येन ।
अतः प्रकृतेऽपि बलवत्प्रचुरविघ्नसम्भावनायाऽनेकदेवतानमस्कार इति
तात्पर्यार्थः ।

(२) समाख्ययानुगतार्थेन नाम्ना विघ्नराजस्य विघ्नविघातशक्तिमत्त्वात् विघ्न-
विघाताय तमपि नौतीत्यर्थः ।

श्रुत्वात् । जनकत्वेन सोमद्रव्यवान् धागोऽग्निष्टोमाख्यस्तस्य प्रयोगः, प्रयु-
ज्यते अनेनेति प्रयोगो निबन्धः प्रवितन्यते । प्रवीत्युपमर्गद्वयोपेतस्य
तनुधातोः सूत्रसूचान्तरोक्तसकलधर्मपुरस्कृतविस्तारोऽर्थः^(१) ।

ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धाऽन्तेन यजेतेति श्रुतेः पूर्वं दर्शपूर्ण-
मासौ वक्तव्यौ । तदर्थं च आधानमेव प्रथमं निरूपणविषयं* न तु
सोमयागस्यादाववसर इति चेत् । सत्यं, महातन्त्रे अल्पतन्त्रनिवे-
शनस्य^(२) शास्त्रसिद्धत्वात्, लोके च तदेवाद्वियते यदेकक्रिययाऽनेक-
कार्यसम्पत्तिः सम्पादनदृष्टं बुधैरिति^(३) अग्निष्टोमे दीक्षणीयादिद्वारा
पूर्णमासतन्त्रनिवेशस्य लभ्यमानतया, प्रसङ्गाच्चाधानस्यापि तत्र तत्र
कश्चित् निरूपणीयत्वेनात्रैव आदरो युक्तः, न तथा आधानाद्युपक्रमे
पुनरुत्पृष्टादिविचारसम्भावः । एतेन अधिकारिसम्बन्धविषयप्रयोजन-
रूपानुबन्धचतुष्टयं दर्शितम् ।

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थाप-

* प्रथमनिरूपणविषयं — इति क० पाठः ।

(१) सूत्रमापस्तम्बसूत्रं, सूचान्तराणि बोधायनादिसूत्राणि । तदुक्ताधि-
कार्यादिसकलधर्मपुरस्कृतविस्तार इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रमितिकर्तव्यता । महातन्त्रे महेतिकर्तव्यताके, अल्पतन्त्रस्य अल्पे-
तिकर्तव्यताकस्य यत् निवेशनं तस्येत्यर्थः ।

(३) एकक्रियया अनेककार्यसम्पादनदृष्टं यद्वदति, तदेव लोके बुधैरान्वियते
इति हेतोरित्यर्थः ।

वर्गमुख्योपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत^(१) कर्म-
चितो लोकः क्षीयते इत्यादियुत्या धूमाचिरादिमार्गप्रदर्शनेन^(२) च
बुद्धफलकोऽयमारम्भ इति चेत् । उच्यते । ये तु नित्यसुखाभि-
व्यक्तिं येऽपि दुःखध्वंसं वा अविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलक्ष्यं
वाऽपवर्गमाहुस्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावे अविवाद एव । एत-
द्विरुद्धाद्यास्तु वात्स्यायनसूत्रेणैवैवर्षकामिनीनीविमोच एवापवर्ग
इति, तस्याः काममूलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयादेर्मर्जनाधिकरणन्यायेन^(३)
श्रुत्यकल्पनात् । अतःसर्ववादिमममतमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्ये-

(१) उत पुनरर्थः । किं पुनरयमारम्भ इति वक्ष्यमाणेनास्य सम्बन्धः । तद्-
यद्येह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते
इति छान्दोग्योपनिषत्पठिता श्रुतिमेकदेशमात्रेण पठति कर्मचित-
इति । कर्मणा कृत्यादिना चितः लोको भोग्य शस्यादिरित्यर्थः ।

(२) केवलकर्मिणां धूमादिमार्गेण, देवताविज्ञानादियुक्तानां कर्मिणा-
द्याचिरादिमार्गेण गमनम् । उभयत्रापि नास्ति मोक्षप्राप्तिः । धूमा-
चिरादिमार्गे च छान्दोग्योपनिषदादिषु पठितौ, शरीरकादौ
व्याख्यातौ च ।

(३) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थसूत्रे
भाष्यकारादिभिर्बुद्ध्यादितः । तत्र हि दृष्टमूलकसूत्रेण प्रामाण्यमतो-
न तथा श्रुतिकल्पनमिति सिद्धान्तितम् । वात्स्यायनीयं कामशास्त्रमपि
दृष्टमूलकमिति न तेन श्रुतिकल्पनम् । अधिकरणञ्च, विषयो विषय-
सैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मत-
मित्युक्तलक्षणम् । विषयो विचारार्थवाक्यम् । विज्ञेयः संशयः । पूर्व-
पक्षः प्रकृतार्थविरोधितकोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुसूतकोप-
न्यासः । निर्णयो वाक्यतात्पर्यार्थनिश्चयः ।

रुदाहृतम् । शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्येण प्राणिनां शरीर-
परिग्रहाभावोऽपवर्ग इति । अयञ्चापवर्गो निषेध^(१)काम्यवर्जनाञ्चि-
त्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा ।

(१) नन्विदमयुक्तं, कर्मणां तावत्कर्मणा पितृलोक इति फलान्तर-
विधानेन निराकाङ्क्षत्वात्, प्रत्युत एतदेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति, न कर्मणा न प्रजया, नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुति-
सहसैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात् । अतो न कर्मसाध्यत्वमिति^(२)
चेत् । सत्यं । तथापि कर्मणां विविदिषावाक्येन मोचे उपादानात् ।
तथा हि, यथाऽप्येन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले ग्रामसंयोगेऽप्यो-
पादानं, तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा ऽनाश्रयेनेत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या^(३) कर्मणां संयोग-
वृत्त्याधिकरणन्यायेन^(४) तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुपादानात्^(५) मुक्तेः

(१) निषिध्यते इति निषेधो निषिद्ध इत्यर्थः ।

(२) नित्यानुष्ठानादपवर्गो जायते इत्यत्र शङ्कते नन्विति ।

(३) न कर्मसाध्यत्वमपवर्गस्येति श्रेयः ।

(४) यद्येनेत्यादि तृतीयाश्रुत्येत्यर्थः । श्रुतिद्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं
पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्यात् क्रमो-
योगवत्त्वं समाख्येत्यत्र द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणम् ।

(५) स च न्यायो मौमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमसूत्रे
श्रुत्यादितः ।

(६) तादर्थ्येन मुक्त्यर्थत्वेन । प्रयोगान्तरमनुष्ठानान्तरम् । नित्यविधिप्रेर-
णयाऽनुष्ठितत्वामेव नित्यकर्मणा मुक्तिसाधनत्वम् । न तु मुक्त्यर्थं तेषा-
मनुष्ठानान्तरमित्यर्थः ।

कर्मसाध्यत्वम् । न च पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वं^(१)
स्यान्न मुक्तिरिति वाच्यम् । तयोरपुरुषार्थत्वात्, विधिश्रुत्या पुरुषार्थ-
स्यैव भाव्यत्वात्, पदश्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात्^(२) । तत्र कथं
कर्मणा मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तोपभोगाभावद्वारेणेति सर्वं
समञ्जसम् । अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परम्परयोपयोगः^(३) । ^(४)अस्तु
चात्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं, व्यापारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनक इति । तच्च नित्यकर्मणैवेति सङ्क्षेपः ।

(१) पदश्रुत्या विविदिषन्तीति पदश्रुत्या । विवितिषन्तीति श्रुत्या विविदि-
षैव भाव्यत्वेन प्रतीयते । विविदिषा च वेदनेच्छा । तत्र प्रत्ययार्थस्य
प्राधान्यविवक्षायां वेदगस्य, प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यविवक्षायां चेच्छाया-
भाव्यत्वं भवितुमर्हति । अयमभिप्रायः । विविदिषन्तीति विध्यर्थे णट् ।
भट्टनये च भावनैव विध्यर्थः । भावना च किं केन कथमित्यपेक्षितांश-
प्रयत्नौ । किमिति भाष्याकाङ्क्षा, केनेति करणाकाङ्क्षा, कथमिति
कर्तृव्यताकाङ्क्षा इति विभागः ।

(२) तथाच पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वसम्भवेऽपि तयोरपुरु-
षार्थत्वात् तदुपेक्ष्य विधिश्रुत्या वेदगमलस्यापवर्गस्यैव भाव्यत्वमव-
धार्यते । अपुरुषार्थं विधेः प्रवर्तकत्वायोगादिति भावः ।

(३) मुक्ताविति श्रेयः । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानान्मोक्ष इति मते-
नेदम् । अथवा । देशादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण कर्मानुष्ठाना-
योगात् कर्मानुष्ठानमन्तरेण च मुक्त्यसम्भवात् देशादिव्यतिरिक्तात्म-
ज्ञानस्य परम्परया मुक्तावुपयोगः ।

(४) अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक इति स्मृतिमाश्रित्याह अस्तु
वेति । प्रकारो वाऽर्थः । अस्तु वेति तु समीचीनं पाठः । तथेति
ज्ञानमित्यर्थः ।

ननु तथापि धर्मः—

पुराण-न्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रमाणत्वेनोपकृतानां^(१) सदाचारसंहितानामेषा-
मभ्यसनीयतया तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयतया प्रसिद्धौ
तद्विज्ञाकाद्यादिग्रन्थानामिवास्य न धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न,
इदानीन्तनानामपि माधवप्रभृतीनां भम्वादिवेदानामेव धर्मं
प्रामाण्यमभ्युपगन्तॄणां आप्तत्वेन शाक्यवैशम्पत्यतया तत्प्रणीतानां
श्रुतिसत्यविरुद्धानां कालमाधवादिनिवन्धानां व्याख्यायन्यानाञ्च
कचिदेकान्तरितञ्च ह्यन्तरितञ्च*^(२) सदाचाराधिकरणन्यायेन^(३) धर्मं
प्रामाण्यं निर्विवादम् ।

आचारात्तु सृतिं ज्ञात्वा सूरतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

* ह्यन्तरितञ्च - इति शास्त्रि क० पुस्तके ।

- (१) श्रुतिः सृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
साक्षाद्भर्मस्य लक्षणमिति मनुसृतिमनुवृत्त्याश्च सदाचारसंहिताना-
मिति । आत्मतुष्टैर्वाकल्पकविययतया नेह समुल्लेखः ।
- (२) सृतीनां प्रामाण्यमेकान्तरितमनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । व्याख्या-
यन्यानां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, व्याख्येयसृतितन्मूलश्रुत्युभयसापेक्षत्वात् ।
- (३) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादगतः । सदा-
चाराणां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, आचारेण सूरते, तथा च श्रुतेरनु-
मानात् । यत्रेदमुक्तम् । आचारात्तु सृतिं ज्ञात्वा सूरतेश्च श्रुतिकल्प-
नम् । तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते इति ।

इत्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रमाणतया स्वीकरणात् किमुत*
तत्रणीतानां ग्रन्थानां । दृश्यते हि प्रकृतस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः
सर्वोऽप्यर्थः । तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य कचित्परप्रत्यक्षवेदमूल-
कत्वं क्वचित् सप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चैवमस्य
प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति^(१) वाच्यम् । अष्टकादिसूतीनामिवे-
द्यपि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपस्थितानेक-कर्मोपष्टम्भक-
तत्तद्विकल्पानामङ्गप्रधानकर्मणां तत्तद्गम्येणाङ्ग विप्रकीर्णतया अलस-
पुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्परमकरणया सर्वसङ्गच्छार्थोऽप्य-
मारम्भः ।

स्यादेतत् । ननु तथापि स्वाध्यायविध्यत्यापिनाध्ययनविधौ
उपादेयस्वाध्यायगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वेन^(२) स्रपूर्वजपरिगृहीतस्य
वेदावयवैकशाखायामेव स्वाध्यायशक्तौ पारम्पर्यस्यैकवेदस्य दयोस्व-
याणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाऽध्ययनविषयत्वेन प्रतिज्ञाता, न त्वन्या ।
एवञ्च सति अध्ययनस्य दृष्टार्थता सङ्गच्छते । अन्यथाऽदृष्टार्थता-
प्रसङ्गः स्यात् । तथा कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गत्वेनाध्ययनं स्वाध्याय-
वद् व्यवस्थिवम् । एवञ्चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत् ।
सत्यम् । अधिकारिपरत्वेनात्र वैषम्यात्^(३) । न चापस्तम्बधनितार्थ-

* किमु - इति क० पुस्तके ।

(१) वेदमूलकतया प्रामाण्ये वेदादेव निर्वाहे किमेतत्प्रणयनेनेति भावः ।

(२) स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायगतमेकत्वं प्रत्येकविवदुपादेयगततया
विवक्षितमिति भावः ।

(३) तथाचाधिकारिभेदाभिप्रायेणानेकसूत्रार्थसंग्रह इति भावः ।

कारिकास्त्विति वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदिति^(१) वाच्यम् । सृष्ट्यधि-
करणन्यायेनास्यापि सुवचत्वात्^(२) । तदुक्तम् ।

तत्सिद्धिजातिमाख्यप्रशंभासिद्गभूमतः ।

यद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ॥ इति ।

यदा, साकाङ्क्षस्यान्यतः पूरणाय शाखान्तराधिकरणन्याय^(३)-
मूलकोऽयं संयहः ॥ १ ॥ अवान्तरप्रकरणन्यायः,—

तत्राधिकारकालादि प्रथमं प्रतिपाद्यते ।

सूत्रान्तरमतं वक्ष्ये सोमयागं क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥

तत्रेति । अधिकारोनाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । अधि फलेभ्य-
उपरि क्रियते अनेनेत्यधिकार इति व्युत्पत्तेः । तत्र सोमप्रयोगे,
प्रथमं अधिकारः कस्मिन् कर्मणि कस्याधिकार इति निरूपणम् ।
कालोवसन्तादिः । स च,

कालदोषोऽधिकारस्य दानिं वितनुते क्वचित् ।

इत्यादिना वक्ष्यते । आदिपदात् पत्न्यादिनिरूपणम् । प्रथमं,
प्रथमपरिच्छेद इति यावत् । प्रतिपाद्यते उच्यते । तथा सोमयागं

(१) अनेकसूत्रार्थसंयहे हि बोधायनादिसूत्रध्वनितार्थकारिकास्त्वपि
वक्तुमुचितमित्यभिमानः ।

(२) तथाचापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थानां वाङ्मत्यात् तथोक्तमिति भावः । सृष्ट्य-
धिकरणन्यायस्य, मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे व्युत्पादितः ।

(३) शाखान्तराधिकरणन्यायस्य मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितः ।

प्रति सूचान्तरमतम् । सूचान्तराणि बोधायनादीनि, तेषां मतं तदुक्तार्थं, कचित् साक्षाद्वादिस्थले, प्रतिपाद्यते । वीष्वाकरणमनियमप्रदर्शनार्थं ॥ ९ ॥

प्रसङ्गाभिज्ञायाह,—

प्रसङ्गादग्निहोत्रेष्टिपञ्चाधानोपयोगि यत् ।

तत्रापि लेशतः किञ्चित् प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात् प्रसङ्गसङ्गत्या^(१) । अग्निहोत्रं तन्नामक-
कर्मविशेषः । इष्टिर्दृग्पूर्णमासाययणेष्व्यादिः । पशुरग्निषोमौयादिः ।
आधानम् । एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि । तत्र-
वक्ष्ये । एतदपि न साकल्येनेत्याह । तत्रापि । लेशतः सङ्क्षेपेण ।
सार्वविभक्तिकस्तसिः । न तु क्रमेणापीत्याह । तत्र तत्रेति । तस्मिन्
तस्मिन् प्रसङ्गे ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं निरूपयति,—

अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः ।

ते च श्रौतार्थवादोत्पत्त्यत्वेन त्रिधा पुनः ॥ ४ ॥

अधिकारा इति । कर्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति
भावः । नित्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन्ते । पुनस्तु अधिकाराः श्रौतार्थ-
वादकत्वेन त्रिविधा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । श्रौतं चरुं निर्व-
पेदित्यादिः श्रौतोऽधिकारविधिः । प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताराचौ-

* नास्त्येतत् का० पुस्तके ।

(१) एतत्स्थोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गम् ।

रूपयन्तीत्यादिरार्थवादिकोऽधिकारः । विश्वजिता यजेतेत्यादौ
कस्यो^(१) विधिरित्याद्युद्धम् ॥४॥

अथ पितृयज्ञे अधिकारचिन्ता । तदर्थमिदं विचार्यते । किं
पितृयज्ञोद्गांङ्गमुत नेति । तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धान्तयति ।

पितृयज्ञस्य चाङ्गत्वमापस्तम्बेन दूषितम् ।

साधितं तु भरद्वाजसूचभाष्यकृता श्रुतेः* ॥ ५ ॥

पितृयज्ञस्येति । पितृयज्ञ इति तत्प्रत्यग्रास्तात्कर्मणाम^(१) ।
अङ्गत्वं दर्शाङ्गत्वम् । कात्यायनोऽपि । प्रकरणलिङ्गानुग्रहवचनाना-
दितामिश्रुतिभ्योऽनङ्गमिति पूर्वपक्षसूत्रेणानङ्गत्वमाह । श्रुतेरिति ।
हेतौ पञ्चमीयम् । पूर्वद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते
इति श्रुतेः । कात्यायनस्तु । अङ्गं वा समभिव्याहारदिति
सिद्धान्तमाह ॥५॥

* पञ्चमषष्ठश्लोकौ व्यत्ययेन लिखितौ ग० पुस्तके ।

(१) कल्प्यते इति कल्पः । कल्प्य इति तु समीचीनः पाठः । विश्वजिता
यजेतेत्यादौ फलश्रवणाभावात् निष्कले च नित्यातिरिक्ते प्रत्यक्षसम्भवात्
तत्तत्फलविशेषकल्पनायाश्च विनिगमनाऽभावात् सर्वेषामिच्छागोचरः
स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यते । तेन स्वर्गकामस्य तत्राधिकारः । स्पष्टमिदं
भोमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे ।

(२) एतच्च भोमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्प्रत्यक्षान्य-
शास्त्रमित्यस्मिन् सूत्रे विचारितम् ।

एवमङ्गत्वपक्षे आधानपितृयज्ञयोरधिकारमाधर्म्यमाह ।

आधानं नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोऽपि तादृशः ।

कैश्चिन्मीमांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः* ॥ ६ ॥

आधानमिति । आधानं नित्यमिति याज्ञिकमिद्वान्तः । हवि-
र्यज्ञसंस्थासु पाठात्पुरुषयोगित्वात् । चिन्ताप्रयोजनं तु यथा-
ऽधिकारं विनियोगज्ञापनेति । तेनाङ्गहीनानामप्यधिकार इति ।
एवमाधानपितृयज्ञयोर्नित्याधिकारमुक्त्वा मतान्तरेण काम्याधिका-
रमाह । कैश्चिदिति । वार्तिकमते पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्गत्वपक्षेण
काम्यत्वम् ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाधानस्यापि काम्यत्वमाह ।

आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमताद् भवेत् ।

सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितम् ॥ ७ ॥

आधानमिति † । बोधायनीये आधानस्य काम्यत्वमुक्तं, तेनो-
भयोः काम्याधिकारोऽप्यस्तेव ॥ ७ ॥

अथेदं श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्तेऽज्योतिषा
यजेतेत्यादि च । तच्च केपु चिन्नित्यकाम्याधिकारः, केपु पितृका-
म्यनैमित्तिकाधिकारः, केपु चिन्नित्याधिकार इत्याह ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु आधानस्येति - इति भवितुमुचितम् ।

‡ वसन्ते वसन्ते - इति क० पुस्तके पाठः ।

द्विप्रकाराधिकाराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ।
 ज्योतिष्टोमोनिरूढश्च पशुः शौचामणौ तथा ॥ ८ ॥
 चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकम् ।
 वाजपेय इतीमे स्युर्नित्याः काम्या इति द्विधा ॥ ९ ॥

द्विप्रकाराधिकाराणीति । नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ ।
 अन्यान्याधानभिन्नानि । कानिचित्, न सर्वाणि । आययणादीनां
 नैमित्तिककाम्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तान्येवाह । ज्योतिष्टोम-
 इति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, स्वाराज्यकामो वाज-
 पेयेन यजेतेत्यादि तत्तदाक्षेपु फलश्रवणादिति भावः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वस्य विशेषमाह ।

ज्योतिष्टोमस्य चाप्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता ।
 अथ वोक्थ्यादिसंस्थस्यापीच्छन्त्यन्येतु* नित्यताम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यस्य सो-
 ऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः । स नित्यः । अन्ये त्वग्निष्टोमादयो-
 ऽनित्याः काम्या इति यावत् । मतान्तराश्रयणेनाह । अथ वेति ।
 उक्थ्यादीनामपि संस्थासु पाठाभित्यजेति भावः ॥ १० ॥

वसन्ते वसन्त इति वीष्णाश्रवणात् नियतनिमित्तकत्वाच्च
 ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वम् । कामनाऽधीनत्वाच्च काम्यत्वम् । तत्र
 नित्यत्वे सोमस्यावृत्तिः सहत्करणं वेति मतभेदेन पक्षद्वयमाह ।

* अन्येऽपि, — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादावृत्तिः प्रतिवत्सरम् ।

अथ वा सङ्गदेव स्यान्नित्योऽध्याधानकर्मवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । प्रतिवत्सरं वसन्तं* प्राषेत्यर्थः । अथ वा शब्दो-
विकल्पे । वीष्णा आदरायां^(१) । पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संस्थानां
पाठात् नित्यानां सङ्गदेवानुष्ठानं दृष्टान्तेनाह । आधानेति ॥ ११ ॥
काम्येन नित्यसिद्धिमाह ।

काम्यबुद्ध्या यदैतानि कर्माणि कुरुते तदा ।

तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न नित्यार्था[†] पृथक् क्रिया ॥ १२ ॥

काम्येति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तत्रोदाहरणमाह ।

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया ।

यथैवाग्रयणे[‡] यागे यथा जातेष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अत्र शरत्कालौ नवग्रहस्थानमोनिमित्तम् । तदङ्गनं

* वसन्तं वसन्तं, - इति पा० पुस्तके पाठः ।

† नित्यार्थं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ तथैवाग्रयणे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच पुरुषसंस्कारस्याधानवत् सङ्गदनुष्ठानेनैवोपपत्तेः न नित्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवत्सरमावृत्तिः । वसन्ते वसन्ते इति वीष्णा तु न
नित्यत्वार्था किन्वादरार्थेति भावः ।

कामः । एवं पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तम् । पूतत्वादिकं कामना । तत्र
सहदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः^(१) ॥ १३ ॥

अत्र नैमित्तिकाधिकारः एवेति एकदेशिमतमाह ।

केचिन्निमित्तमात्रेणैवाधिकारमिहानुवन् ।

पूततोत्पत्त्येन्नवाप्ती*कामाभावेऽपि सिध्यतः ॥ १४ ॥

केचिदिति । पूतत्वान्नवाप्ती†^(२) आनुषङ्गिकं फलम् । तत्तु
कामनां विनैव सम्भवति ॥ १४ ॥

उद्भिदादिव्यधिकारस्वरूपमाह ।

अन्ये नैमित्तिकाः केचित् यागाः काम्यास्तथाऽपरे ।
काम्यनैमित्तिकाः केचिदिति वैधं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥

अन्ये इति । उक्थ्यादिभ्योऽन्ये विश्वजिदादयः । सवायागूया-

* पुत्रोत्पत्तिर्नैमित्तिकाति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पूतत्वान्नवाप्ति, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) काम्यते इति कामः फलम् । कामना इत्यत्रापि ह्यदविहितो भावो-
द्भ्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन फलमेवार्थः । तथाचैतन्मते व्यासपण्डि-
र्जातेष्टिस्त नैमित्तिकी काम्या च । दयोरधिकारयोः संबलनात्
सहदनुष्ठानमिति भावः ।

(२) पुत्रपूतत्वमन्नीवाप्तिस्थेयर्थः । वृष्टि भागुरिरिक्षोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्य-
नेनाकारणोप ।

शक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेणेत्यादिवाक्यैर्नैमित्तिकत्वम् । अपरे श्वे-
यागादयः । उपसंहरति इतीति ॥ १५ ॥

अस्मिन्नर्थे भरद्वाजमतमाह ।

काम्यताऽपि हि सोमानां वैकृतानामशेषतः ।

नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखैर्विना ॥ १६ ॥

काम्येति । अशेषाणामित्यशेषतः वैकृतानां विश्वजिदादीनां सर्वेषां
यागानां नित्यकाम्यत्वं भरद्वाजसूचोक्तं, अधिकारमखा ऐन्द्राग्राशि-
नादयः, तान् वर्जयित्वा । तेषां नैमित्तिकत्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

निमित्तमधिकारकमुक्तं^(१), तच्चोभयनिष्ठम् अन्यतरनिष्ठं वोभ-
योरप्यधिकारं जनयतीत्याह ।

जायापुरुषसम्बन्धि निमित्तमधिकारकत् ।

जीवनादि यथा होमे गेहदाहादि वा यथा ॥ १७ ॥

जायेति । उदाहरति । जीवनादीति । उभयसम्बन्धि यावज्जी-
वम् होमाधिकारनिमित्तम् । तेनैकतरमृतौ नाधिकारः । यदा
नम्रयः सन्ति, तदा, तदाहुरपञ्चीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचना-
दग्निहोत्रेऽधिकारः, न तु दर्शपूर्णमाषादौ, तथा व्यवहाराभावादिति
तत्त्वरत्ने । अन्ये दर्शपूर्णमासाद्यणहोमनैमित्तिकेऽपि अपञ्चीक-
साधिकार इत्याहुः । गेहदाहोऽपि उभयनिमित्तम् । पाण्डिह-
णाद्धि महत्वं कर्मसु तथा द्रव्यपरिचयेषु चेति सूतेः ॥ १७ ॥

(१) अधिकारकमधिकारहेतुः ।

अन्यतरस्योदाहरणमाह ।

क्वचिदन्यतरस्येन निमित्तेनोभयोरपि ।

साधारणोऽधिकारः स्याद् भार्यासङ्गमणेष्टिवत् ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । भार्यासङ्गमणेष्टिराहिताग्नेर्दितीयपाणिग्रहणोत्तर-
मात्राता इष्टिः । अत्र यद्वृत्तमेव* निमित्तमुभयाधिकारकम् ॥ १८ ॥

क्वचिदेकस्य द्वयस्य वा अधिकारकमुदाहरति ।

क्वचिदन्यतरस्यं वा द्वयस्यं वाऽधिकारकम् ।

यथा मांसाशने वाऽश्रुकर्मण्यन्तभाषणे ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । मांसाशनादि द्वयस्यमेकस्यं वा प्रातपतौप्रात-
मृत्याद्याः प्रयोजयति,—इति भावः ॥ १९ ॥

प्रधानकर्मण्यधिकृतस्यापि गुणकर्मण्यधिकारान्तरं भवतीत्याह ।

क्वचित्त्वधिकृतस्यैव चाधिकारान्तरं भवेत् ।

यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् ॥ २० ॥

क्वचिदिति । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनात् ॥ २० ॥

अथ निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वात्तस्याथ प्रवृत्तं प्रत्येव
सार्थकत्वात्† स च रागतः शास्त्रतो वा भवति । अतस्तस्मैव
निषेधशास्त्रमधिकारकमवति न सर्वानित्याह ।

* यद्वृत्तमेव,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

† अधिकारमुदाहरति,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्थत्वात्,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेषु* प्रवृत्तः सन्निषेधेऽधिकारवान् ।

मन्त्रशून्येऽपि† भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् ॥ २१ ॥

निषिद्धेष्विति । विद्वत्त्वसाधारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति । दर्वि-
होमादौ भन्ताभावाद्विद्वत्त्वमध्याप्तं स्यात्तदर्थमाह । मन्त्र इति ॥ २१ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, शुचिना कर्म कर्तव्यमुपवासवता‡
वद्वक्त्वेन कर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवनं निमित्तम-
धिकारकमित्याह ।

होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तन्तु(१) जीवनम् ॥

अग्निहोत्रादिकं तस्मात् काले शौचे॥ विधीयते ॥ २२ ॥

होमादाविति । आदिपदाद्दर्शपूर्णमासादि । द्वितीयादिप-
दादभ्युक्तादि । उपसंहरति । अग्निहोत्रादिकमिति ॥ २२ ॥

अकाले क्षतमक्षतमिति न्यायेन सिद्धमकाले क्षतस्य पुनः
करणम् । अशुचिनादिकृते सन्देहः । तदर्थं मतान्तराभिप्रायेण(२)
पञ्चदशमुपन्यस्यति ।

* निषेधेषु, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः । एवं परम् टीकायाम् ।

† शून्येऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यावज्जीवमग्निहोत्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मुभयवासवता, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

॥ जीवितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

॥ तस्य काले शौचे, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) कालस्य शौचेत्यादिविषयः ।

(२) अन्तराशब्दोभेदार्यः । मतभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अज्ञानादशुचिः कर्म कृत्वाऽशुचिधनेन वा ।
नावर्तयेत्पुनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ २३ ॥

अज्ञानादिति । अशुचिधनेन,

एतद्भिगात्मा धनं जाया शृद्धं यस्य चतुष्टयम् इति ।

स्मरणात् । चोरितद्रव्यस्यैवाशुचित्वमिति वक्ष्यति । नावर्त-
येदिति । कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात् । तथा च
निदानसूत्रम् । अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते परिसमाप्ते तु
न^(१) कर्तव्यमित्यादि ॥ २२ ॥

पचान्तरमाह ।

अपरे त्वशुचिद्रव्यकर्वादिकृतकर्मणः ।
आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

अपरे लिति । स्पष्टम्* । अचाङः । परस्यां व्याख्यायां ज्ञाना-
ज्ञानत्वव्याप्तेन विकल्पमाङः । तथाचाज्ञानादशुचिना कर्म-
णां ज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः । ज्ञानात्करणे तु पुनरा-
वृत्तिरिति ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् कश्चित्कर्मणि दीक्षितस्यानधिकारमाह ।

* गार्ह्येवत् क० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । कर्मणि कृते, - इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) प्रधानपरिसमाप्ते पूर्वं वैगुण्येऽवगते, पुनः सर्वमेव कर्तव्यम् । समाप्ते
तु प्रधाने नावृत्तिरित्यर्थः ।

दीक्षितोऽनङ्गभूतेऽपि होमपश्चादि नाचरेत् ।

होमेऽपि शुमध्येऽपि काम्यं कर्मान्तरं न च ॥ २५ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तन्त्रं* प्राप्तकालं समाचरेत् ।

दीक्षित इति । दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवाक्यात् पुरुषार्थ-
भूतहोमादीनां बाधः क्रियते । न तद्भूतहोमप्रायश्चित्तेष्ट्यादीनां
बाधः । अथ प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषादित्यधिकरणन्यायेनाह ।
होम इति । कर्मान्तरनिषेधेन गुणान्तरन्तु भवति । प्राप्तकालमिति ।
पश्चिष्टादौ क्रियमाणे देवात्सायङ्काले समागते मध्ये सायं होमं
समाप्येव पूर्वप्रवृत्तसमाप्तिः । एवमग्निहोचार्थमुद्धरणे कृते सन्ध्याका-
लप्राप्तौ सन्ध्यां कृत्वा होमः ॥ २५ ॥

विशेषमाह ।

अल्पतन्त्रे† महातन्त्रं यदि सन्निपतेत् क्वचित् ॥ २६ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं तत्समाप्य तदाचरेत् ।

अल्पतन्त्रे इति । यथा होमे क्रियमाणे रासभान्तरा^(१)गमने
समाप्येवेष्टिः । शैडकवराहादीनाञ्चान्तरागमनेऽल्पतन्त्रं प्रायश्चित्तमु-
दकधारारूपं कृत्वाये कर्मण्यधिकार इति भावः । एतदुक्तं भव-
ति । प्रवृत्ते कर्मणि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरं अल्पतन्त्रं समा-
प्ततन्त्रं वाऽऽपतति तदोत्तरकर्माधिकारार्थं वादरायणिन्याय बाधि-

* तत्र, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परं च टीकायाम् ।

(१) रासभस्य अन्तरा मध्ये गमने इत्यर्थः ।

त्वाऽऽगन्तुकं हृत्वेव शेषस्य करणम् । महत्तन्त्रपाते* तु अङ्गात्रं प्रधानाङ्गेनेति न्यायेन प्रवृत्तं समाप्य तत्कार्यमिति ॥२६॥

समानं तन्त्रमपि पद्यादेव कार्यमिति एकदेशमनेनाह† ।

कैश्चित्पञ्चिष्टमध्येऽन्यत्पञ्चिष्ट्यादि समागतम् ॥ २७ ॥
तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं‡ पाश्चात्यं कार्यमिष्यते ।

कैश्चिदिति । स्पष्टम् ॥२७॥

रुतप्रकृतियागत्वञ्च विकृतिष्वधिकारप्रयोजकमित्याह ।

प्रयुक्तप्रकृतेरेव विकृतावधिकारिता ॥ २८ ॥

नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते § ।

प्रयुक्तेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टाऽन्येन यजेत, एष वाव प्रथमो-
पज्ञोपज्ञानामित्यादि॥वचनात् ॥२८॥

एकदेशिमतमाह । नायमिति । अरुतसोमयागस्यातिरात्रा-
दिकं, अरुतदर्शपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीयादिकं
भवति । अपरा व्याख्या । असोमयाजिनोऽप्यग्निषोमीयविकारा-
मतभेदेन विकल्पिता इति ।

एवं श्रूयते । पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति ।
तत्र संशयः । अनेकभार्थस्यैकस्यामपि पुत्रोत्पत्तौ एकस्या एवाधि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । महातन्त्रपाते, — इति तु भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । एकदेशिमतेनाह इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ न कार्यं तत् भस्मस्यैव, — इति ग. पुस्तके पाठः ।

§ प्रयुज्यते, — इति क. ग. पुस्तकयोः पाठः ।

॥ यज्ञानां यज्योतिष्टोम इत्यादि, — इति क. पुस्तके पाठः ।

कार उत सर्वासामप्यधिकार इति । तत्रैकस्या अतस्योपनिमित्तमे-
कस्या भ्रातृपत्नीतिन्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति ।

बह्वीनामेकपत्नीनामेकस्याः* पुत्रजन्मनि ॥ २८ ॥

सर्वासां तेन जातेन जातेष्टावधिकारिता ।

बह्वीनामिति । एकपत्नीनामित्यवधारणे^(१) पठौ ॥ २८ ॥

ननु

भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोभनुरग्रवीत् ॥

इति मनूक्तेरेकस्य भ्रातुः पुत्रे जाते सर्वेषामप्यधिकारो न वेति
सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

भ्रातृणां यद्यनेकेषामेकस्योत्पद्यते सुतः ॥ ३० ॥

स एवैकोऽधिकारो स्यात् जातेष्टावितरे न तु ।

भ्रातृणामिति ॥ २० ॥

ननु श्रुतौ विशेष्यवर्णानां पुत्रशब्दस्य चापत्यवाचकत्वेन पुमान्
पुत्रो जायत इत्यत्र दृष्टत्वात् क्षेत्रजाद्युत्पत्तौ कस्याजनने चैवमिति
स्यान्न वेति सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

क्षेत्रजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनयोद्भवे ॥ ३१ ॥

यमौ जातौ पुमांसौ चेत् तयोरेकोऽपि वा पुमान् ।

* मेकस्यां, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सार्धञ्च । विशेष्याश्रवणात्, — इति तु भवितुमुच्यते ।

दुहितुर्जनने वाऽपि न जातेष्टिर्विधीयते ॥ ३२ ॥
 कृत्वा वैश्वानरीं कुर्यान्मारुतीमिष्टिमप्यथ ।

चेज्जादीति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थमाह ।
 यमाविति ।

मरुदेवताकथ्यरुद्रथकोयागः ॥ ३२ ॥

यमयोर्मरणे विशेषमाह ।

मारुत्येकैव मरणे स्त्रीत्वे वा यमयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
 पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि सैव हि ।

मारुतीति । अधिकारात् यमयोरित्यध्याहारः । एकैव मारुती ।
 न जनननिमित्तजातेष्टिः । एकलिङ्गयोर्भिन्नलिङ्गयोर्वा यमापत्य-
 योर्मरणे केवला मारुतेष्टिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विगेषाधिकारार्थं प्रतिज्ञापयति ।

एवमुच्चावचेपूक्तेष्वधिकारोपयोगिषु ॥ ३४ ॥

पुनः सङ्क्षेपतः सोमस्याधिकारौ निरूप्यते ।

एवमिति । उच्चा असाधारणाः, अग्निहोत्रादिषु अधिकारोप-
 योगिनः । अवचाः साधारणाः । यथैकस्याः पुत्रोत्पत्तौ सर्वासाज्जा-
 तेष्टावधिकारोपयोगिनः । तेषु अधिकारोपयोगिषु अधिकारे
 फलभुक्तौ उपयोगो येषान्तेषु उक्तेषु, प्रसक्तानुप्रसक्तयेति शेषः ।
 पुनः प्रकृतमेव सङ्क्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयित्वाः । सङ्क्षेप-
 यद्वशाच्चात्र यानि अधिकारिविशेषणानि नोक्तानि, तानि उपस-
 ख्येन ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथा पवित्रपाण्यादि ॥ ३४ ॥

तत्र सोमेज्याऽधिकारिविशेषणान्याह ।

अहिताग्निः शुचिः शक्तः सश्रद्धोऽपतितोद्विजः ॥ ३५ ॥
स्वर्गं कामयमानोऽन्यत् यत्किञ्चिद्वा फलान्तरम् ।

अहिताग्निरिति । सिद्धाग्निमन्तमेव सर्वकतूनां प्रवृत्तेर्न ततः
माक्^(१) । एवं शुचित्वं शक्तत्वं सश्रद्धत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं चाधि-
कारितावच्छेदकम् । अश्रद्धया उतञ्जप्तमित्यादि वचनात् । ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यानामिति श्रुतिरिति कात्यायनोक्तेर्दिजानामेवाधिकारः ।
स्वर्गकामत्वमप्यधिकारितावच्छेदकं, व्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिवचनात् । यत्किञ्चित्कामनावत्त्वमपि तत् । श्रौषुचका-
मनयाऽपि सोमेऽधिकारः, श्रीराष्ट्रपुत्रायुष्कामानामप्येवम् इति
वचनात् ॥ ३५ ॥

ननु फलसमुच्चये सति अनेकफलोद्देशेन सहाग्रयोगः, उत
प्रतिकाममावृत्तिरिति । तत्र पूर्वपक्षमेव^(२) सिद्धान्तत्वेन स्वीकरोति ।
अन्यत्कामयमानोऽपि स स्वर्गं वाऽपि केवलम् ॥ ३६ ॥
समुच्चितं वा युगपत् स्वर्गादि सकलं फलम् ।
निष्कामोऽप्येनसोभीतो वसन्ताख्यनिमित्तवान् ॥ ३७ ॥

अन्यदिति । स्वर्गादन्यत्पुत्रादि । स्वर्गं वा केवलं कामय-

(१) सिद्धाग्निमन्तं जनं प्रत्येव कतूनां प्रवृत्तिर्न तु ततोऽपि तद्विद्वेः पूर्वं
कतुप्रवृत्तिरस्त्योच्यते ।

(२) आश्रद्धिवयोः पक्षयोः प्रथमपक्षम् अनेकफलोद्देशेन सहग्रयोग इति
पक्षमिति यावत् ।

मानो यथा निरपेक्षः* स अधिहृतो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथा, समुचितं स्वर्गपथादि सकलं फलं^(१) युगपत्कामगावानधि-
कारी । पर्यायेणेत्यपरेषां सिद्धान्तः^(२) । मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायु-
ष्कामस्येत्यादावप्येवम् । एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्व-
मप्याह । निष्काम इति । कामनाभाववतोऽप्यधिकारः । विधिर्भा-
व्याकाङ्क्षानिष्टव्यर्थमाह । एतच्च इति । एतः पापम् । एतेन उपा-
त्तदुरितक्षयस्योत्पत्त्यमानदुरितप्रतिबन्धस्य वा भाव्यत्वमुक्तं भवति^(३) ।
वसन्त इति श्रवणात् वसन्ते निमित्ते ज्योतिष्टोमस्य विधानादमन्त-
कालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकम् ॥ ३७ ॥

* निरपेक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) फलं प्रतीत्यर्थः ।

(२) सकलफलकामना न युगपत् किन्तु पर्यायेणेत्यन्येषां सिद्धान्त इत्यर्थः ।

(३) व्ययमर्थः । भट्टमते भावनैव विध्यर्थः । भावना चोत्पादनापरपर्यायो-
भावयितुर्वापारः । सा च किं केन कथमित्यंशत्रयमपेक्षते । किमि-
त्याकाङ्क्षायां फलं भाव्यतयाऽन्वेति । निष्फले प्रवृत्त्ययोगात् । केनेत्या-
काङ्क्षायां धात्वर्थोऽप्यादिः करणत्वेनान्वेति । यदाहुः । भावनैव हि
भाव्येन फलेनान्वयमर्हति । धात्वर्थः करणं तत्र लाघवात् सन्निकर्षतः
इति । कथमित्याकाङ्क्षायामङ्गजातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेति । एवञ्च,
प्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्य दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गकाम-
इति स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिविधिवाक्यस्य बोधः । नित्य-
कर्मणि तु फलाश्रवणात् उपात्तदुरितक्षयो वा व्यकरणभावानिष्ट-
प्रतिबन्धो वा फलतयाऽन्वेति । तदुक्तम् । क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरि-
तस्य प्रवृत्तते* । अमुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रियां
तथा चान्ये व्ययसङ्गफलां श्रुतिमिति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति ।

यदा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याश्रेयतयाऽथवा * ॥ ३८ ॥

यदेति । वीष्णाश्रवणात्^(१) वसन्तकालीनजीवनमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । अपवर्गच्छुत्वमप्यधिकारिविशेषणमाह । सोमे-
नेति । ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन कर्मणो मोक्षसाधनत्वं स्फुटीकृतं भगवता अर्जुनं
प्रति । तद्यथा ।

“कर्मणा शुद्धहृदयो ब्रह्मबुद्धिमुपैक्यति” ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” । इत्यादि
वज्रभिर्वाक्यैर्गीतायामन्यत्रापि च । स्वर्गं कामयमान इत्यादिभ्य
यानि विशेषणानि^(२), यथासम्भवं † पर्यायेण बोध्यानि^(३) ॥ ३८ ॥

परिवेचादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणान्तरं सर्वसाधारणमाह ।

अधिकारदशप्राप्तपुरुषान्तरवर्जितः ।

कर्चवस्थागतैरन्यैर्वक्ष्यमाणैस्त्रिभिर्युतः ॥ ३९ ॥

अधिकारेति । अधिकारदशायां प्राप्तं पुरुषान्तरं, तेन वर्जि-
तोऽहीनः । सत्यधिकारे पितरि ज्येष्ठे सोदरे चानीजाने सति

* श्रेयतया च वा, - इति क० पुस्तके पाठ । श्रेयतयाऽपि वा, -
इत्यपि पाठान्तरमस्ति ग० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तानि यथासम्भवं - इति तु युक्तम् ।

(१) वसन्ते वसन्ते इति वीष्णाश्रवणादित्यर्थः ।

(२) वस्तुमोति शेषः ।

(३) तथाच विशेष्ययानामेकैकमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।

अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।
षाष्ठं^(१) विदत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्यत्र पचदयमाह । कर्त्तव्येति ।
वक्ष्यमाणैरनुपदम्, अन्यैः कर्त्तुरवस्थायान्दशायाङ्गैर्विश्वमानैस्त्रिभि-
र्विशेषणैर्युक्तोऽधिकारी ॥३८॥

तान्येवाह ।

स्वाध्यायविधिसंसिद्धकृत्स्नवेदार्थवेदनः ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमखमाचवित् ॥ ४० ॥

स्वाध्यायेत्यादिना । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिचोदितषडङ्ग-
सकृत्स्नशाखाऽपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । तत्र, विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां
स्वावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्म-
प्रमाणमिति सकृदपि वेदोर्ध्वं प्रमाणमित्यन्यत्र विस्तरः ।
तच्चार्यप्रत्यायनद्वारा, न तूच्चारणमात्रेण प्रमाणम्^(२) । एवं चाध्ययनं
दृष्टार्थम् ।

द्वितीयं पचमाह । यदेति । स्वाध्यायविधुत्यापितानुष्ठेयमाचो-
पयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्व^(३)मिति भावः । तेनाध्ययन-
दृष्टार्थत्वं युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

(१) भौमासादर्शनस्य यथाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽधिकारश्चिन्तितः । तत्र
च विदुष एवाधिकार इति स्थितम् ।

(२) तस्य प्रमाणमर्थप्रत्यायनद्वारेति सम्बन्धः । विधेयप्राधान्यविवक्षया
तच्चेति नष्टसकृन्निर्देशः ।

(३) अधिकारितावच्छेदकमिति, अधिकारिविशेषधेयमिति वाऽर्थः ।

तृतीयं पदमाह ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धविज्ञानरहितोऽपि सन् ।

नातीवाधिक्रियाशून्योभर्तृयज्ञादिदर्शनात् ॥ ४१ ॥

यदेति । तादृगवेदाध्ययनवत्वमेवाधिकारिविगेषणं नार्थज्ञानव-
त्त्वमेव । तेनार्थज्ञानाभावे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्त-
मिति भावः । तदर्थं सन्नतिमपि दर्शयति । भर्तृयज्ञादीनां दर्श-
नात् । तत्कृतनिबन्धेषु* भाष्यरूपेषु दृष्टत्वादित्यर्थः । सत्यर्थज्ञाने
भूयसी कलसिद्धिः ।

ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वमिति स्वीकुर्मः ।
तदभावे तु सिद्धमुच्चारणमात्रेणादृष्टमेव । न ततोऽन्यद्दृष्टमुपलभा-
महे । येनादृष्टकल्पनमस्यायं भविष्यति । दत्ततिलाञ्जलित्वं जैमिनि-
सिद्धान्तः^(१) इति चेत् । उच्यते । अनुष्ठानहेतुभूतानुष्ठेयस्मरणार्थकत्वं

* भर्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु तत्कृतनिबन्धेषु, - इति क० पुस्तके
पाठः । तत्कृतनिबन्धेषु इत्येतावन्मात्रं ख० पुस्तके । भर्तृप्रपञ्चनामक-
भाष्यकारकृतेषु निबन्धेषु, - इत्यंशस्य तत्कृतनिबन्धेषु, - इत्यस्य टीका-
रूप इति प्रतिभाति ।

(१) स्यादिति शेषः । भौमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अर्थाभिधानसामर्थ्यामन्त्राणां विनियोगो जैमिनिना सिद्धान्तितः ।
अर्थज्ञानवत् एव कर्मण्यधिकारे स सिद्धान्तस्तथैवावतिष्ठते । अर्थ-
ज्ञानरहितस्याधिकारपक्षे तु स सिद्धान्तो भण्यते । प्रयोजनरर्थज्ञान-
शून्यत्वेन मन्त्राणामर्थप्रत्यायनासम्भवादिति भावः ।

करणमन्त्राणां वदन्तो मन्त्रप्रयोक्तुरेव मन्त्रजन्यशब्दबोधं मन्यन्ते । तत्तु वयं न मृश्यामहे । किन्तु श्रोतुरेव मन्यामहे । शब्दोच्चारणस्य परं प्रत्येव शब्दबोधजनकत्वस्याभावात् । न हि स्वस्मिन्नेव शब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवान् भवति । वक्तुस्तदर्थवबोधस्य शब्दप्रयोगात् पूर्वमवश्यंभावित्वात् । न ह्यबुद्धेऽर्थं वाक्यरचना युज्यते । सूत्रकरोऽपि^(१), “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः (मौ० १ अ० २ पा० ४० सू०)” इति लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यस्यार्थावबोधं निर्विशेषं ब्रुवन् श्रोतुरेव शब्दबोधमभ्युपगच्छति । अन्यथा, लोके श्रोतुः शब्दबोधः मन्त्रेषु उच्चारयितुरिति वैरूपापत्तेः ।

किञ्च, श्रोतुरेव मन्त्रतः शब्दबोध इत्ययमर्थो मन्त्रगतशक्तिव्यष्टं ज्ञायते । प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सम्बोध्यविषयाः । तथाहि । इषे त्वोर्जे त्वेत्ययं मन्त्रः शाखाच्छेदने विनियुक्तः । तत्र साकाङ्क्षत्वात् । त्वाशब्दस्य सम्बोध्यैकविषयत्वाद्द्वितीयायोगवशाच्च शाखे, छिन्न-क्षीत्यध्याहार्यम्^(२) । शाखे इति सम्बोधने प्रथमा, सम्बोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता । सम्बोधनं ज्ञापनम् । इषे त्वोर्जे त्वा छिन्नक्षि इति शाखां प्रति ज्ञाप्योऽर्थः । मन्त्रं प्रयुञ्जानो ज्ञापयति । तत् ज्ञात्वा शाखाऽनुजानाति । शाखाशब्देन तदभिमानिनी देवता अभेदेनोपचर्यते । ततश्च छेदनस्य तज्ज्ञापनस्य च तच्चाश्रयो न विरुध्यते ।

(१) मौमांसासूत्रकारो जैमिनिरपीत्यर्थः ।

(२) त्वाशब्दस्य संबोध्यमागार्यवाचित्वात् शाखे - इति सम्बोधनपदाध्याहारः । त्वा - इति द्वितीयायोगवशात् छिन्नक्षीति क्रियाध्याहार इति भावः ।

“अभिमानियपदेशसु विशेषानुगतिभ्याम् (वे० २ अ० १ पा० ५ सू०)”
इति वादरायणसूत्रे तद्भाष्यादौ च स्पष्टमेतत् । विष्णो इत्यङ्
रचस्वेत्यादौ सूत्रपादनेतत्^(१) ।

ननु देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे^(१) निराकृतम् । सत्यम् ।
निराकृतमुत्सूत्रं भाष्यकृता । न तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य
देवताविग्रहादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्च्यते । किञ्च,
स्तोत्रग्रन्थीया ऋचो^(२) देवतास्तुतिपराः स्तुत्यदेवताः प्रत्येव तद्गुण-
बोधकाः । स्तोत्रे हि स्तोता गद्यपद्यादिभिः स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यस्य
तत्कृतं चमत्कारज्ञानानः प्रधीदति । वैदिकेऽपि हि तथा भाष्यम् ।
न च स्तोत्रग्रन्थाणि गाढग्रन्थिचोः स्तुत्यगुणबोधं ऋचः कुर्वन्ति । अग्न
आयाहि,—इत्यादिसम्बोधनानुपपत्तेः । किञ्च मातत्येन ग्रन्थे न
ग्रन्थितुरर्थबोधस्तदनुसन्धानस्फुरणसम्भवात् । स्तुत्यदेवतार्थबोध-
वादे तु न विवक्ष्यते । किञ्च द्वादशे तृतीये, “मन्त्रान्तेन कर्मादि-
मन्त्रिपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् (मी० १२ अ० ३ पा० ५ सू०)”
इत्यस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रेषु तदन्तेन कर्मादिमन्त्रिपातः सिद्धा-
न्तितः । मन्त्रार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्ववादे मन्त्रोच्चारणं ततोऽर्थ-
स्मरणं ततः कर्मेति क्रमः । ततश्च तेन^(३) व्यवधाने सिद्धान्तव्याकोपः ।
मन्त्रबोधदेवताशाब्दबोधवादे तु न काचिदनुपपत्तिः । यदुक्तम-
दृष्टार्थमेव स्यादिति । तदपि न । देवतागतशाब्दबोधमादाथैव

(१) तत्र विष्णवादीनां देवतानामेव साक्षात् सम्बोध्यत्वादित् माव ।

(२) मीमांसादर्शकस्य नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमसूत्रे ।

(३) प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

(४) तेन व्यर्थस्मरणेन ।

दृष्टार्थत्वसम्भवात् । अपानुमन्तणादिषु तु भवन्मतेऽप्यदृष्टत्वात् ।

न च श्रोत्रदेवतागतार्थज्ञानस्य कथं दृष्टत्वं देवतानामप्रत्यक्षत्वात् इति वाच्यम् । तर्हि लोके परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् वाक्यस्य परप्रत्यायकतयाऽदृष्टार्थत्वम् । अनुमानादिना परस्मिन्नर्थज्ञानस्य दृष्टत्वमिति चेन्नोक्तवदेदेऽपि तुल्यम् ।

इयांस्तु विशेषः । लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्तृधीनत्वादर्थज्ञानं विना तदसम्भवात् प्रयोजुरर्थज्ञानत्वान्तरौयकमस्ति । न तु तात्पर्यविषयीभूतम् । मन्त्राणां त्वपौरुषेयत्वेन नित्यमिद्धतया तत्प्रयोजुरर्थज्ञानं नावश्यकम् । तथाचाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुध्यते । न हि वक्रुरर्थज्ञानं श्रोतुरर्थबोधे प्रयोजकम् । अव्युत्पन्नश्रुतकसारिकाद्युदीरितगद्यपद्येभ्योव्युत्पन्नानां शाब्दबोधात् । ये तु भाष्यादिग्रन्था वक्रुरर्थज्ञानमिति ज्ञापयन्ति । तत्फलाभ्युदयहेतुत्वमात्रं न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यम् । यदि च नैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य च वटोर्मन्त्रविधिः कथं सङ्गच्छेत । न हि तस्य मन्त्रार्थज्ञानं कथमपि सम्भाव्यते । इति दुस्तरापोहतरङ्गिणी ।

ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्यदिति विधौ वार्त्तिके अधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसामारे चाधीतेन स्वाध्यायेन यच्छब्दं समीक्षितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः । (१) स सर्वोऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्मिन् वाक्ये अध्ययनकरणिकामां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च योग्यतया

प्राप्यत्वम् । तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । न च
अनर्थकस्य प्राप्यतायोगाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानादौदृशं वचनं युज्यते
अधीतेन स्वाध्यायेन यकर्तुं शक्नुयान्तत्कुर्यादिति वाच्यम् । तां
चतुर्भिर्भ्रमादत्ते । उह प्रयस्येति प्रययति । ऐन्द्रा गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते । इत्यादि यौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्त्वानिश्चये न
तत्कल्पनं युक्तमिति सङ्क्षेपः ॥ ४१ ॥

अन्यान्यधिकारितावच्छेदकान्याह ।

शिखावानुपवीती च स्नाताचान्तोऽस्पृशन् परम् ।
आत्मानञ्चाशुचिद्रव्यं शूद्रादीनविलोकयन् ॥ ४२ ॥

शिखावानिति । शिखित्वं बद्धशिखत्वस्याप्युपलक्षणम् । उपवी-
तिलञ्च सव्यांशोपरिधृतयज्ञोपवीतिलम् ।

“विशिखी व्युपवीती च यत्करोति न तत्ततम्” ।

इति स्मरणात् । स्नातवञ्च वद्धिः सर्वशरीरजलसंयोगित्वम् ।
यद्यपि सप्तविधं स्नानं^(१) स्मर्यते, तथापि वारुणमेव^(२) सर्वकर्माङ्गम् ।

“स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विज” ॥

इति आग्नेयात् । इदं च कृतसन्ध्यादिलस्यापलक्षणम् ।

“सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसन्ध्यादिकक्रियः ।

(१) मान्ते भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं
प्रकीर्तितमिति स्मृतौ सप्तविधं स्नानमुक्तम् ।

(२) वारुणं चावगाह्यं स्यादित्याद्युक्तेरवगाहनस्नानं वारुणम् ।

कामक्रोधविहीनस्य पाखण्ड्यस्यैवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु ग्रस्यते” ॥

इति हेमाद्रौ वाराहात् । कृतसन्ध्यलक्ष्यानुदितहोमिभिश्चानामेव विशेषणम् । अनुदितहोमिनां * तु उदयात्प्रागेवोद्धरणं^(१) कृत्वा होमोत्तरं सन्ध्यावन्दनमिति धर्मसूत्रात् । दशमे श्रीधरोऽप्येवमाह । उद्धृत्य सन्ध्यावन्दनं ततो होम इति देवजानीयपद्धतौ । युक्तं तु, “सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु” । इति ।

दक्षवचनेन शुचित्वसम्पादनद्वारा सर्वकर्माङ्गत्वात् प्रातःसन्ध्योत्तरं समुद्धरणं होमस्य । आचान्तशब्देन कृतद्विराचमनत्वमुच्यते । कर्मरम्भे द्विराचामेदिति सूतेः । परं आत्मानमशुचिद्रव्यं समार्जन्युपानहादीन् असृगन् अधिकारी भवति । शूद्रादीन् । आदिना स्नेच्छादीनपि अविलोकयन्नधिकारी । एतच्च दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । तेन कृताहृतवासः^(२) परिधानप्राशायामसपत्नीकत्वादीन्युक्तानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तच्च सपत्नीकत्वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदर्थं पत्नीविशेषणान्याह ।

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोक्तलक्षणाः ।

भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥ ४३ ॥

* अनुदितहोमिना, -- इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) होमार्थममुद्धरणमित्यर्थः ।

(२) ईपद्भौतं नैवं शुक्लं सदृशं यत्र धारितम् । आहृतं तद्विजानीयात् देवे पित्र्ये च कर्मणि इत्युक्तलक्ष्यं वास आहृतवासः ।

स्वाध्यायेति । स्वाध्यायव्यतिरिक्त-यावद्विशेषणविशोषितो यज्ञ-
मानस्तथैव लक्षणोपेतायावत्यः पत्न्यः ताभिः सर्वाभिः* सहितोऽधि-
कारी ॥ ४३ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यदा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ।

यदाऽऽधानादुपर्यूढकामपत्नीविवर्जितः ॥ ४४ ॥

यदेति । सवर्णज्येष्ठभार्यया सहितोवाऽधिकारी न तु सर्वाभिः ।
सवर्णानामप्यनेकत्वे ज्येष्ठाया एव साहित्यं द्योतयितुं ज्येष्ठसहणम् ।

तृतीयं पक्षमाह । यदेति । आधानानन्तरं कदा विवाहिता
कामार्थे^(१) या पत्नी, तया सहितोऽपि अधिकारीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधिकारिनिष्पन्नसङ्ख्या पत्न्यधिकारे वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते ।

एवं सिद्धेऽधिकारित्वे† पत्न्याः किञ्चिन्निरूप्यते ।

तुल्य एवाधिकारः स्यादस्यत्योरुभयोर्मिथः ॥ ४५ ॥

एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिस्वरूपे । न तु जातिः^(२) ।

* सर्वाभिः, — इति नास्ति क० पुस्तके ।

† सिद्धेऽधिकारित्वे, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) कामार्थं विवाहिता न धर्मार्थमित्यर्थः । कामार्थमेव या विवाहिता
सैव कामपत्नीकुर्यते ।

(२) अधिकारित्वे इत्यत्र स्वरूपाद्यैः स्वार्थैः वा त्वप्रत्ययो न भावे इत्याशयः ।

स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना कामनायां स्त्रीपुंसोरविशेषादुभयोरपि
यागेष्वधिकाराद्दग्धाश्वरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षैव यागनिर्द्दत्तेः प्रथमं
तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति* । फलिसंस्कारभूतकर्मसु पत्न्या
अपि कर्तृत्वेन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तत्र वपने श्रुत्युणोऽपि
साहित्यदर्शनाद्वपने नास्तीति^(१) ॥ ४५ ॥

न च, चय एवाधनाः स्मृता इत्यस्यानिर्धनत्वेन त्यागे नाधि-
कारइति । स्त्रीधनानि षडित्यादिसृत्योपेतद्रव्यत्वात्त्यागेऽपि तुल्या-
धिकारमाह ।

कर्तृत्वं तु तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ।

यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तमनुमन्यते ॥ ४६ ॥

अधिकारेऽपि वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ।

कर्तृत्वमिति । तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतान्तरेण द्रव्यत्यागे
वैलक्षण्यमाह । यदेति । त्यागं स्वस्वत्वपरिहारपूर्वकं परस्वत्वोत्पादन-
रूपं इन्द्रायेदं न ममेति, इन्द्रायेदं त्यजामीति रूपं वा, स्वामी
कुर्यात् । पत्नी तमनुजानाति । अत्यपि साधनत्वे † स्वतन्त्रत्वाभावात्

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तुल्यइति, — इति तु समोचीनम् । एव परचा-
प्यनेकत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साधनत्वे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

निर्धनत्वे नशब्दोच्चारणं यजमानस्यैवेति भावः^(१) । इति शब्दा-
नुसारिरुद्रदत्तमतम् * ॥४६॥

तुल्याधिकारसुक्ता सहाधिकारपक्षमाह ।

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ॥ ४७ ॥

पत्नी तत्परतन्त्रा सत्यङ्गभूताऽधिकारिणी ।

तस्मादिरुद्धधर्मत्वे पतिधर्मा बलाधिकाः ॥ ४८ ॥

प्राधान्येति । स्वनिष्ठः स्वतन्त्रः । स च प्राधान्यत्वे हेतुः ।
परतन्त्रत्वञ्च गुणभूतत्वे । विचारप्रयोजनं, फलिसंस्कारा ये वाच-
निका उभयोराध्यातास्त एव स्युः नेतरे । उक्तस्यायमर्थोऽपराद्धे
प्रतोपायनीयमश्रीत इत्यस्मिन् सूत्रस्याध्यात्वमरेण कर्कोपाध्यायैः ॥४७॥

तस्मादिति । सहाधिकारादेव हेतोर्यत्रान्योन्यधर्मविरोधस्तत्र
यजमानधर्मा एव भवेद्युः । प्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि कर्ममध्यएवान्यतरमृतौ अधिकारविधातात्तच्चैव
संस्थापनीयमित्येकदेशितं दूषयति ।

म्रियेतान्यतरः पत्नोर्यदीष्ट्यादौ विसंस्थिते ।

अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचिताम् † ॥ ४९ ॥

* शब्दानुसारो रुद्रदत्तमतम्. — इति क० पुस्तके पाठ । शब्दानुसारोऽ
दत्तमतम्. — इति ख० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । इत्येतत्सूत्रस्याध्यात्वमरे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ यथोचितम् — इति ग० पुस्तके पाठ ।

(१) पक्ष्याः सधनपक्षेऽपि भार्यापुत्रपक्षेऽपि विचरन्तीत्याद्याः पक्षान्तराभ्यामन्योक्त-
त्वात् न समेति त्यागो यजमानस्येव न तस्या । पक्ष्यानिर्धनत्वपक्षे तु
सुतरामेव तद्येवभिप्रायः ।

घियेतेति । यदीश्यादौ । आदिपदात् पश्चादयः । विमंस्थिते
अपरिममाप्ते । पत्योर्दन्त्योः । अन्यतरः जाया पतिर्वा । अवशिष्ट-
स्तयोरेकः । यद्योचितान्तत्तत्कर्मलोपयुक्तामपि । इदं प्रक्रान्तकर्म-
विषयम् । नाप्रक्रान्तविषयम् ॥ ४८ ॥

देशान्तरे यद्युमृतौ अप्रक्रान्तमपि किञ्चित्कालं * कर्त्तव्यमित्याह ।
देशान्तरमृतं यावद्देयुर्वेदिकाग्निभिः ।
तत्पत्नी कारयेत्तावदग्निहोत्राद्युपस्थितम् ॥ ५० ॥

देशान्तरेति । उपस्थितं काले प्राप्तम् । आदिपदेन नित्येष्टि-
रागयणं च । पत्नीपदं यष्टुरणुपलक्षणम् । पत्नीप्रवामस्य बड्वादि-
सम्मतत्वाभावात्पत्नीयक्षणम् ॥ ५० ॥

एवमेव शास्त्रार्थं काम्येष्ववतारयति ।

एवमिष्ट्यग्निहोत्रादि प्रक्रान्तं कर्म किञ्चन ।
मृते पत्यौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ॥ ५१ ॥
काम्यं कर्म प्रवृत्तः सन् वीतरागस्ततो यदि ।
कामाधिकारश्चान्योऽपि तदवश्यं समापयेत् ॥ ५२ ॥

एवमिति । एवमवश्यं समापयेदित्युत्तरस्रोकेनाश्वयः । प्रक्रान्तं
प्रारब्धं किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं च । मृते पत्यौ । अन्तरेति शेषः ।
पत्नी यजमानो वा । यथाशास्त्रं सुगण्डस्थाधस्तात्समिधधारणादि-
शास्त्रमनतिक्रम्य यथा समापयेत् तथा काम्यमपि प्रारब्धं सदन्तरा

* किञ्चित्कालमित्यादर्शस्तकपाठः ।

वृथादिरूपकामनायां सिद्धायां तदुत्तरं कामनाविरहेणाधिकार-
शून्येनापि प्रारब्धं समापनीयमेव । न त्वन्तरा त्यागः । शिष्टवि-
गर्हणात् । दोषश्रवणाच्च । यदा, पूर्ववचनमपि काम्यपरतयो-
ज्यम् ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

तुल्याधिकारसहाधिकारपक्षोपपत्तिं पञ्चदशमाह ।

काम्यत्वे दम्पती कामं कामयेते पृथक् पृथक् ।
यदा कामयते स्वामी नावश्यं कामना * स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

काम्यत्वेति । कर्मण इति शेषः । कामनाविषयत्वे सति
उभयोरपि युगपदायुष्यादिकामनायामेक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः
कालभेदे तु पृथगिति । अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारो-
ऽनुपदं वक्ष्यते । द्वितीयं पञ्चमाह । सहाधिकारपक्षे यद्युरेव
काम्याधिकारः । कामनाः स्त्रिया अवश्यं निश्चयेन न सन्तीति
शेषः । तस्याः पारतन्त्र्यादिति भावः ॥ ५३ ॥

नित्यकर्मणाहितार्थेयथाऽधिकारं विनियोग इति षष्ठसिद्धान्ते-
नाह^(१) ।

यस्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति ।
कर्मस्ववश्यकार्येषु नष्टशक्तेस्तु नश्यति ॥ ५४ ॥

* यादृशं पुस्तकत्रयेऽप्येकवचनान्तपाठदर्शनात् तथैव निवेशितः । टीका-
कारमते तु कामनाः, - इति बहुवचनान्तः पाठः ।

(१) मौनीसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादगतसिद्धान्तमाध्याहृत्यर्थः ।

यस्त्विति । अवशकार्येषु नित्यनैमित्तिकेष्विति यावत् । कर्मसु । आधानानन्तरं चतुर्नांशादिना तिरोहिताऽन्तरिता शक्तिः सामर्थ्यमाध्यावलोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो न भवति । नित्येषु यावच्छेषन्यायात् । यदा तु नित्येष्वपि आरम्भसामर्थ्यं नास्ति तदानीमधिकारलोप इत्याह । नष्टशक्तेरिति ॥ ५४ ॥

ननु नित्येषु केषु चित् यावज्जीवातुष्टेयत्वेनोपदेशेऽपि जीर्णस्य कर्मण्यधिकार इत्येकदेशिमतं दर्शयितुं सम्यग्तिं दर्शयति ।

यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपने ।

अधिकारस्तदन्तः स्यादिति शालोकिनायधीः* ॥ ५५ ॥

यावदिति । तदन्तः सामर्थ्यपर्यन्तः । मनुष्याणामेवाधिकारः आरम्भसामर्थ्यादिति प्राक् प्रयुक्तहेतोरविशिष्टत्वात् । शालोकिनायो ष्वपिः ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तमेकदेशिमतं दूषयितुमाह ।

यावज्जीवादिसंकल्पादूर्ध्वं चेच्छक्तिलोपनम् † ।

तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्तिकदर्शनात् ॥ ५६ ॥

यावदिति । असामर्थ्येऽपि यथा कथञ्चित् नित्यं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

* शालोकिनायधीः,— इति क० पुस्तके पाठः । शालोकिनायधीः,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

† लोपने,— इति क०; ख० पुस्तकयोः पाठः ।

एतदर्थं याज्ञिकमन्त्रं दर्शयति ।

प्रायेण याज्ञिकाचारोऽप्येवमेवोपलभ्यते ।

न हि संकल्पितं कालमसंपूर्य त्यजन्ति ते ॥ ५७ ॥

प्रायेणेति । आचारस्यापि धर्मं ह्यन्तरितप्रामाण्यत्वेन निश्चया-
दाचारग्रहणम् । आचारमेव विशदयति । न हीति । यावज्जी-
वादिह्यं कालं असंपूर्य संपूर्णमकृत्वा न त्यजन्ति ॥ ५७ ॥

ननु यावज्जीवादिसङ्कल्पे मानाभावात्प्रत्यहं यथाकालं नित्यानां
प्रयोगमङ्गन्याययणेनैव निर्वह्य* यावच्छक्ति नित्यानां करणमिति
पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति ।

यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि ।

तथापि वचनात्प्राप्तस्तस्मात् कर्तुं स युज्यते ॥ ५८ ॥

यावदिति ॥ ५८ ॥

पक्षद्वयमप्युपसंहरति ।

एवंकृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने † ।

युक्ता दर्शनभेदेनात्राधिकारास्तिनास्तिता ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवं यावज्जीवादिरूपे । दर्शनभेदेन ग्रालीकिवात्तिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निर्वह्य - इति तु भवितुमुचितम् ।

† शक्तेर्विलोपने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

शास्त्रभेदेन । अधिकारस्य अस्तिता नास्तिता च ज्ञेया^(१) ।
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तत्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥५८॥

अशक्त्याऽभावप्रसङ्गादाह ।

अशक्त्या याजमानं चेत्यत्नीकर्म च लुप्यते ।
न तावता क्रतुश्रेयः स्यादथर्वणस्तुतः ॥ ६० ॥

अशक्त्येति । याजमानं पुरुषार्यरूपम् । न क्रत्वङ्गम् । पत्नी-
कर्मापि तादृशं योक्तवन्धनादिरूपम् । क्रत्वर्थन्तु समाख्ययाऽध्वर्युः
करोति ॥ ६० ॥

ननु त्यागस्य याजमानत्वेन तदशक्त्या पूर्वन्यायेन त्यागलोप-
इति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह * ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कथनं त्यजेत् ॥ ६१ ॥

त्यागमिति । त्यागं सर्वथा स्वयमेव, पत्न्यपि पूर्वाक्तपक्षाश्रयणेन
कुर्यात् । सर्वथाशब्दस्तु अशक्तावुपाधीतोपसर्पणाशक्तावासनमध इति
काव्यपनोक्तप्रकारार्थः । अतन्त्यागशक्तौ त्वाह । तदेति । यजमा-
नस्य तत्रापि त्यागेऽप्यशक्तौ स्वामित्वाविशेषेण तयोर्दम्पत्योरन्यतरः

* दर्शितुमाह, — इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समोचीनः ।

(१) तथाच शास्त्रीकिनायकमते यावज्जीवादिसंकल्पकरतानन्तरं शक्ति-
लोपे नास्त्येवाधिकारः । वार्त्तिकमते त्यक्त्येति यथायोगं बोद्धव्यम् ।

एकः पत्नी यष्टा वा । उभयोरसामर्थ्यं तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन
अस्मान्यपि अर्ध्वर्युः त्यागे अधिकरोति ॥ ६१ ॥

अथेदं चिन्त्यते वज्रभार्यस्यात्र सर्वासामधिकार इति प्रागुक्त-
प्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आज्यावेक्षणसम्भवात् कथमधि-
कारइति पूर्वपक्षं दूषयति ।

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥ ६२ ॥

कनिष्ठाऽन्धाऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

कत्वर्थाज्येष्ठणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥ ६३ ॥

सर्वे इति । सर्वे स्वामिपत्नीश्चलिजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधि-
कारिणः । कर्मसामर्थ्यं च चलिजां समाख्यया वचनयोगाच्च । पत्योस्तु
फलयोगाद्वचनाच्च । तदुक्तं, कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयो-
गात् * । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् । वचनविरोधा-
भ्यामन्य इति । तत्राज्यावेक्षणस्य केवलकत्वर्थत्ववादिमतेनोत्तरमाह ।
तस्मादिति । यस्मात्सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्धाऽपि कनिष्ठा
पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे चाधिकारिणीति भावः ॥ ६१ ॥

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसम्भवेन नाधिकार इत्यत आह ।

कत्वर्थेति । शास्त्रार्थस्य † निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाह ।

* स्वामिफलयोगात्, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† शास्त्रार्थस्या, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि * सुप्रजास्त्वफलान्वयात् † ।
सर्वाः कुर्युरिति प्राहुः तस्मादन्यां त्यजन्ति ते ॥ ६४ ॥

अन्ये इति । श्रूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं तच्छ्रवणाच्च
सुखार्थताऽऽज्यावेक्षणस्य । तच्च सर्वासामपि नान्धानाम् ॥ ६४ ॥

अधिकारितातिघातकनिष्पण्णेन तदवच्छेदकान्याह ।

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।
स च दोषः प्रपञ्चेन सम्यगवाभिधीयते ॥ ६५ ॥

परीष्टेति । न यष्टव्यम्, आधानादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

दोषलक्षणान्याह ।

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसङ्ग्रहम् ।
अग्निहोचं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ ६६ ॥

दर्शेष्टिमिति । एतन्निषेधापालनमेव परिवेष्टत्वमिति ‡ भावः ।
अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः । तद्यथा । कृतदर्शजनक-
ज्येष्ठोरसमोदरस्यैव दर्शेऽधिकार इति यथातथमूह्यम् । तथा च
कृताधानजनकसोदरवत्त्वेऽपि तयोरकृतपौर्णमासादिकयोः सतोरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनराधानो-

* अन्ये त्वाज्येक्षणादीनां - इति ग० सुक्ते पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सुप्रजास्त्वफलान्वयात्, - इति तु भवितुमुचितम् ।
एवं परधापुद्गेयम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परिवेष्टत्वमिति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

स्तरमकृतदर्शादित्येऽपि तथोर्गातिप्रसङ्ग इति सूचयितुं प्रथमे
इति^(१) ॥ ६६ ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ।
चेचजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ ६७ ॥
नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।
पङ्क्त्यन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे ॥ ६८ ॥

अत्र सोदर इति औरसः सोदरो याज्ञः । तथा च वक्ष्यते ।
चेचजादाविति । चेचजादौ सोदरे इत्यनेनान्वयः । आदिशब्देन
‘कन्यावध्यायां जातः ॥ ६७ ॥

सोदरस्येवौरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विघातकलनाशङ्क्य परिह-
रति । भिन्नेति । चकारः समुच्चये ।

अथ तथोराधानादिषु अधिकारित्वे सत्येव दोषो नान्यथेत्याह ।
पङ्क्तिरिति । पङ्क्तुर्निरङ्गिः । एकेन दाभ्यां वा । एवं सर्वत्र ।
अन्धो नेचक्षीनः । मूको वाक्क्षीनः । बधिरोऽथोचः । पतितः पातित्या
पादकर्मकारौ । उन्मादोऽपमत्तः, तदेव दूषणं यस्य ॥ ६८ ॥

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादिवेतरः क्रियाम् ॥ ६९ ॥

(१) जनकादिभिर्दर्शादौ कृते सत्येव दर्शादावधिकारो न लक्ष्यते । एवञ्च
दर्शादेः प्रथमानुष्ठाने बोध्यम् । यदि तु जनकादीनां पुत्रराधानभिहितमुप-
निपतति, सदा तेषां पुत्रराधानोत्तरं दर्शादिकरणात् पूर्वमपि दर्शाद्यनुष्ठानं
न विरुध्यते इति भावः ।

संन्यसेति । संन्यसे आधानाद्यह्नौव प्रव्रजिते । क्षिप्रहस्तादौ ।
आदिशब्दात् नासिकादिः । यदा । प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवार-
णार्थं वाग्रहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । षण्डः प्रसिद्धः ।
अष्टविधनपुंसकग्रहणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे औरससोदरे
एवं विधे सति इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा पूर्वाक्तं सर्वं कुर्या-
दित्यर्थः ॥६८॥

तयोरस्त्वनधिकारित्वान्नैतस्याधिक्रियाश्रुतिः ।

ज्येष्ठे अर्द्धाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥ ७० ॥

तयोरिति । तयोस्तन्नानधिकारादिति । अथ सोदरस्य विशेषः
माह । ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वाक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अर्द्धावि-
हीने सति कामतोऽकारिणि, आशां प्राप्यैवाधिकारः ॥७०॥

तादृशे^(१) पितरि तु अनुज्ञयाऽपि नाधिकार इत्याह ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ।

पितर्यनाहिताभावप्यादधीताथ वा सुतः ॥ ७१ ॥

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ।

पितुरिति । लौगाक्षिमतमुपन्यसति । पितरीति । अनुज्ञ-
येत्यप्याहारः ।

“अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्” । इति ।

सुमन्तुस्मरणत् । तथाच विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः ॥७१॥

एतदर्थं कठमस्मतिमाह ।

पिता यस्याग्रजो * भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ॥ ७२ ॥
तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं † कुर्यात् कठाशयात् ।

पितेति । तप आधानम् ॥ ७२ ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह ।

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुलो वा वामने जडे ॥ ७३ ॥
गद्गदे वाऽग्रजे दुष्येत्परिविन्दन्न चानुजः ।

योगेति । योगः पातञ्जलम् । कुलो भग्नपृष्ठः । वामनो ह्रस्वः ।
जडो वेदशून्यः ॥ ७३ ॥

गद्गदः मूलद्वीः । एषां शुचित्वेऽपि कर्मानर्हत्वममार्थान् । न
हि सर्वस्मिन् दृष्टिवेद्यादौ सुगासादनादिमग्नयः । तदर्थं च सुगा-
दिपरिमाणबाधेन कार्यानुपपत्तेश्चेति दिक् ।

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नानधिकारः इत्याह ।

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति ॥ ७४ ॥
कनीयानधिकारी चेदादधीताविचारन् ।

देशान्तरस्थ इति ॥ ७४ ॥

प्रोपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीचयैवाधिकारः इत्याह ।
प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानलः ॥ ७५ ॥
पङ्कत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ।

* यस्याग्रजो, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सुत, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रोषित इति । अत्रत्योविशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः ।
विस्तरभयाश्लेष्यते ॥७५॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह ।

यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पूर्वं भार्यापरिग्रहे ॥ ७६ ॥
यागामिहोचे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मतान्तरम् ।

यदेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम् ।

“सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्देरन्नामिहोचेण नेज्यया” ॥ इति

स्मरणात् । इदं च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचन-
मिति केचित् ॥७६॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे इति प्रागुक्तस्यापवादमाह ।

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ॥ ७७ ॥

अधिकारविघातस्तु न पुत्रस्योपजायते ।

पितरौति । अद्यापि देशान्तरपुरस्कारेण वड्वर्षादिकाण-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् ॥७७॥

वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह ।

कृष्णकेशः समुत्पुन्नपुत्रोऽग्न्याधेयमाचरेत् * ॥ ७८ ॥

रुक्मान्तरेधनुक्तत्वान्नियमो नेति केचन ।

कृष्णकेश इति । कृष्णकेश इति शरीरमलोपलवकम् । जातपुत्र
इति । तामाशिषमाशामते तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य

* भारभेत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

मुचोऽजातः स्यादिति श्रुतौ श्रवणव्याप्तमुच इत्यवस्थाविशेषोपसक्त-
कम् । सा च मोक्षश्रवणोद्धर्षेति । तेनाष्टाचत्वारिंशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चरेदिति 'सूतिस्त्यक्ता भवति । सत्यनुपहाय मतान्तरमाह ।
नियम इति । सूत्रान्तरेषु तन्मूलभूतश्रुतिवचनेषु । * यदहरेवैनं
शब्दोपनमेदयादधीतेति श्रवणात् ॥७८॥

कचित्पत्नीं विनैवाधिकारमाह ।

व्यभिचारवती योषा द्वेपिणी द्रोहिणी च या ॥७९॥
आधाने सा परित्याज्या न वा त्याज्या† मतान्तरात् ।

व्यभिचारवतीति । द्वेपिणी भर्तृद्वेपिणी । द्रोहोऽप्रियभाषणं
कर्म च । आधाने आधानोत्तरभाविकर्मसु च । परित्याज्या अन-
धिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । न वेति । मतान्तरात्
सहाधिकारवादिमतादित्यर्थः ॥७९॥

अधुना यजमानासन्निधाने कचित्कर्मणि पत्न्या अधिकार इत्याह ।

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं तथा ॥८०॥
अश्वत्थिक्समाहिता‡ पत्नी कुर्यान्नैवं§ तु सौमिकम् ।

* यया, - इति ख० पुस्तके अधिकः पाठः ।

† नाधिकारो, - इति क० पुस्तके पाठः । सूत्रकार, - इति ग० पुस्तके
पाठः । न वा त्याज्या इति पाठान्तरतया तत्र लिखितमस्ति ।

‡ समापुता, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ नैव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

देशान्तरेति । अग्निहोत्रादिकमिति । आदिना पूर्णमासादि
सर्वे नित्यम् । अतिगिति ।

“निक्षिप्याग्नीन् खदारेषु परिकल्प्यर्विजं तथा” ।

इति वचनात् । सोमसंस्थां निषेधति । नैवमिति ॥ ८० ॥

रुद्रदत्तमतमाह ।

पितृयज्ञाग्निहोत्रं च* प्रकृतेष्टिं विनेतरत् ॥ ८१ ॥

पश्विज्यासोमयागादि याजमान† क्रियाऽन्वितम् ।

स्वामिनि प्रोपिते नास्तौत्युक्तं शब्दानुसारिणा ॥ ८२ ॥

याजमानक्रियाशून्यं दर्विहोमादि किञ्चन ।

पितृयज्ञ इति । एतत्त्रयं विनाऽन्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः ।
याजमानक्रियाऽन्वितमित्येतेन वक्ष्यमाणाययणे ब्रीहिसम्पन्नो भव-
तीति भावः ॥ ८१ ॥

ननु तथापि त्यागस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तदशून्यत्वात्
कथमधिकार इत्याशङ्कां परिहरति ।

यजमानेति । याजमानक्रिया पूर्णपाचपहणविष्णुक्रमणादयः ।
तच्छून्यं कुर्यात् ॥ ८२ ॥

उद्देशत्यागमात्रेण याजमानेन संयुतम् ॥ ८३ ॥

कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमन्वितः‡ ।

* पितृयज्ञोऽग्निहोत्रं च, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† याजमान, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ शत्रौसमीपतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

देवतोद्देशाद्यागात्मकयाजमानमहितं तु काले काले ष्वत्किं
कुर्यात् त्यागमार्चं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ॥८३॥

उभयाभिधानेऽपि पूर्वाक्तवयाणां कर्मणां* अवश्यकरणमाह ।

पत्यां रजस्वलायां वा प्रभूतायामथापि वा ॥ ८४ ॥

सर्वमेव† न्युक्तः सन् कुर्याद्वत्विग्यथोचितम् ।

पत्यामिति । अपिशब्दात्पतितायाम् । वाशब्दोविकल्पे । सर्वं
कर्म त्यागश्च । ष्वत्विगध्वर्युः । यथोचितं ब्रह्मादयः स्वं स्वं कर्म-
त्यर्थः । तदभावे च यो द्वौ वा एको वा मचरेत् । तदा बौधायन-
निष्कृतिः ॥८४॥

रुद्रदत्तामतमुपमंहरति ।

अतोऽग्निहोत्रं नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति चयम् ॥८५॥

कर्तव्यं प्रोपिते पत्यौ नान्यत् स्वामिक्रियाऽन्वितम् ।

अत इति । स्पष्टम् ॥८५॥

पूर्वाक्तं दर्विहोममाह ।

प्रवसत्याहिताग्नौ यद्याग्रयणमुपागतम्† ॥ ८६ ॥

अग्निहोत्री ब्रौहिस्तम्बमिति पक्षं‡ समाश्रयेत् ।

* कर्मणां, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† पूर्वमेव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यद्याग्रयण उपागतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ यच्च, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रवसतीति ॥ ८६ ॥

नैमित्तिकौनामिष्टौनां गौणकामाभावाद्योपप्रसङ्गाच्च ।

नैमित्तिकास्तु* जातेष्टिगृहदाहेष्टिपूर्विकाः ॥ ८७ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या ह्यशेषतः ।

नैमित्तिका इति । पूर्विका इत्यत्र वज्रग्रीहिः, पुरुषोपया-
तरूपाः । अशेषतः स्वरूपेण । तासां स्थाने पूर्णाङ्गतिरपि नेति
भावः ॥ ८७ ॥

कर्मापयातरूपास्तु विशेषमाह ।

प्रायश्चित्तेष्टिसम्प्राप्तौ कुर्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ८८ ॥

उद्वातेष्ट्युपसम्प्राप्तौ जुहुयात् द्वादशाहुतौः ।

प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेष्टयः प्रातपत्यादयः । बुध इति ।
प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिना निषिद्धं पूर्णाङ्गतिपक्षमेव प्रथमपक्षमा-
मर्थ्येऽपि कुर्यादिति भावः । उद्वातेष्टौ विशेषमाह ।† स्पष्टम् ।‡
मिच्छायेत्यादयः ॥ ८८ ॥

प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह ।

अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ ८९ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नैमित्तिकस्तु - इति तु भवितुमुचितम् ।

† अत्र, उद्वाते, - इति भवितुमुचितम् ।

‡ अत्र, द्वादशाङ्गतयो, - इति भवितुमुचितम् ।

अग्न्याधेयमिति । आदिना सर्वैः पुनराधाननिमित्तैः । असं-
शयं चदित्तेखोन कार्यं इति भावः । यस्योभावग्नौ अभिनिन्द्योचेदि-
त्युभयानुगमः प्रसिद्धः ॥८८॥

तादृशस्थले पुनराधानोत्कर्षं अन्युत्पत्तये * नैमित्तिकमाह ।

मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं† विधाय च ॥ ८९ ॥

मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतैः ।

मथित्वेति । सर्वप्रायश्चित्तञ्च होमविशेषः । चकारः समुच्चये ॥ ८९ ॥

पुनराधानोत्कर्षादावपि पूर्वाङ्गं नित्यं कार्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिञ्च समाचरेत् ॥ ९१ ॥

आ स्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्यायादधीत सः ।

अग्निहोत्रमिति ॥ ९१ ॥

केशवसिद्धान्तानुसारेण रुद्रदत्तमतमुपन्यस्य मतान्तरमबोप-
दिशति ।

एवं केशवसिद्धान्तात् प्रोषितस्याग्निषु क्रियाम्‡ ॥ ९२ ॥

अवश्यं भाविनीमुक्ताःधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।

एवमिति ॥ ९२ ॥

* अनुत्पत्तये, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वं प्रायश्चित्तं. — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ क्रियाः, — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अवश्यं भाविनीमुक्ताः. — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥६३॥
नित्या नैमित्तिकी कार्या* प्रवसत्यपि भर्तरि ।

काम्या इति । अत्र भिक्षवाक्यत्वाच्च पौनरुक्त्यम्^(१) ॥६३॥

नित्येष्वपि क्वचिदपवादार्थमाह ।

तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥ ६४ ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

† सोत्तरवेदिकाद्यातुर्मास्यपश्चादयः । नित्यनैमित्तिकत्वाभ्यां
प्राप्ते निराकरोति । आधानेति ॥६४॥

नन्वाधाननिषेधे आधानोत्कर्षं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्राधेयतः पुरा ॥ ६५ ॥
न किञ्चिदग्निहोत्रादि कर्तव्यमिह दर्शने ।

उभयेति । आदिपदान्पूर्णाभासेष्टिः । तदभावाद्धारणञ्च न
भवति । इह दर्शने एतन्कते ॥६५॥

आह्वत्यमण्यधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं साग्रेः प्रवासमाह ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ॥ ६६ ॥
धनैर्हि सम्भवेदिज्या तीर्याद्यर्थन्तु न व्रजेत् ।

* नित्यनैमित्तिकौ कुर्यात् - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अथ, वचापीति, - इति भवितुमुचितम् ।

(१) स्वामिनि प्रोषिते इति प्रवसत्यपि भर्तरोति न पुनरुक्तं भिक्षयोर्वाक्य-
योऽपवादनादिति भावः ।

धनानीति । अहिताग्रेरर्थलिप्सया प्रवासोयुक्तो भवति ॥८६॥

तत्रापि हेतुमाह । धनैरिति । यागस्यार्थमाध्यत्वात् । परिशेषात्
विद्वार्थमनुवदति । तीर्थेति । आदिपदात्सुद्धर्गनादिकायांनतराणि ।
तर्ह्येतस्य^(१) महाफलदतीर्थस्नानादिजन्यमपूर्वं न स्यात् तद्विधायक-
वाक्यानां महोपापत्ति^{*}येत्यत आह ।

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविन्दाः पितृदेवताः[†] ॥ ८७ ॥
अग्निहोत्रिगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मादिग्रहणं देवतामाधोपलक्षणार्थम् । पितृदेवता
कव्यवाहनत्वादयः ॥८७॥

व्रतानि एकादश्यादीनि । तीर्थानि पुष्करादीनि । तपांसि
पराकादीनि[‡] । वैश्वानर्यादिद्वारा अग्निहोत्रयज्ञक कर्म यस्यास्तीति
अग्निहोत्रौ । तद्गृहे विद्यन्ते । तदुक्तं यज्ञपार्थ्ये ।

“एव सति गृहस्थस्य गृहे सन्त अग्निहोत्रिणः ।

देवता ब्रह्मविष्णुशिव इन्द्रोपेन्द्रादयस्तथा ॥

अग्निहोत्रेण तुल्यं हि नैवेति तीर्थमालिका ।

ब्रह्मादितर्पणं नैव न तपो न जपादिकम्” ॥ इति ॥

* भस्ते, - इत्यादशं पुस्तकपाठो नास्तीति समीचीनः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सौर्गुर्ब पितृदेवताः, - इति पाठान्तरमस्ति ग०
पुस्तके ।

‡ नास्त्ययमश्व क० पुस्तके ।

अपरे त्वेवं वर्णयन्ति ।

“अङ्गे* चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं प्रजेत् ।

दृष्टस्वार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान् बलमाचरेत्†” ॥

इति न्यायेन तीर्थचेचाद्यर्थप्रवासो न भवति । अर्थार्थमात्यन्ताव-
श्यककार्यार्थश्च प्रवासोऽस्थेवेति । उक्तञ्च ।

“दृष्टार्थाय प्रवासस्तु नादृष्टाय कथञ्चन” । इति ।

तथा ।

“न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न प्रजेत्” । इति ।

तपोयज्ञेन प्रायश्चित्तप्रत्याग्रायनिर्दिष्टतीर्थस्नानमोक्षादिपरि-
माणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः । व्रतयज्ञाच्च एकादशादिव्यपि
होमाङ्गभूतस्तुक्पुष्पभक्षणहविःशेषभक्षणे न व्रतलोपप्रसङ्गिरिति ध्येयम् ।
ब्रह्मादियजनेन गोब्राह्मणपरिचर्यया पित्र्यदेवतादृष्ट्या व्रताचरणेन
तीर्थस्नानेन तपःक्रेमेन यदुर्मजातं, तदग्निहोचादिकर्मणा जायते
इति । यथा ।

“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संभृतोदके” ।

तथाऽवेति ।

सत्याञ्च प्रवासानुज्ञायान्देशतः कालतथावधिमाह ।

अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ॥ ६८ ॥

आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ।

* अङ्गे,— इति सन्यान्तरे पाठः ।

† बलमाचरेत्,— इति सन्यान्तरीयः पाठः ।

अब्दं स्वयमजुह्वदयोहावयेद्विगादिना ॥ ९९ ॥

तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा* ।

अग्निहोत्रेणेति द्वाभ्याम् । गुणविधाययणेनाग्निहोत्रशब्दोऽग्नि-
वाची । आग्निप्रवासे दोषाभावज्ञापनार्थं रहित इति । शतं योज-
नानि यस्मिन् ॥ ९८ ॥

आग्निकोपलक्षणार्थं आहिताग्निरिति । अनर्थक्यादुर्यलनपि
सबलं भवतीति न्यायात् ।

अब्दमिति । अजुह्वत् होममकुर्वन् । तच्च प्रवासादशक्त्वा वा
भवति ॥ ९९ ॥

केनापि हेतुना तस्याब्दं स्वयं होममकुर्वन्तः पुनराधेयं नैमि-
त्तिकं स्यात् । सूचान्तरस्य विकल्पमाह । पवित्रेष्टिरिति । अपरे
तु, प्रवासहेतुना पुनराधेयमशक्ततया पवित्रेष्टिरिति व्यवस्थित-
विकल्पमाहुः । एतेनार्थार्थमपि चतुःकोशात्मकयोजनस्य शतसङ्ख्योर्ध्वं
प्रवासस्तन्मथे चाब्दपर्यन्तं प्रवासो न कार्य इत्यभिहितं भवति ।

एवं हि श्रूयते । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । चिंश-
द्वर्षाणि दर्शपूर्णमासौ । जीर्णो वा विरमेदिति । तच्च चिंशत्संवत्स-
रपक्षे तदूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोरेवाकरणमुत कर्ममाचक्षेति विप्रति-
पत्तावाह ।

इष्टेः सङ्कल्पिते काले जीर्णत्वे चिंशदाब्दिके ॥ १०० ॥

पूर्णे सति निवर्त्तेत होमसोममखाद्यपि ।

* पवित्रेष्टिरथापि वा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

केशवस्वामिना सर्वं स्पष्टमेतन्निरूपितम् ॥ १०१ ॥
 तस्मात् चेताग्निनिष्पाद्यं नाग्निहोत्रादि किञ्च न ।
 यद्वा नेष्टिविकाराः स्युः सर्व्वमन्यद्भवेदिह ॥ १०२ ॥
 यद्वाऽग्निहोत्रमेव स्यात् पशुसोमादि न त्विति ।
 चिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति ॥ १०३ ॥
 वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे ग्राह वामनः ।

इष्टेरित्यादिचतुर्भिः । इष्टेः दर्शपूर्णमासयागस्य । सङ्कल्पिते
 प्रथमप्रयोगे परिगृहीते । जीर्णत्वे जीर्णं वा विरमेदिति विहि-
 तकाले । अग्न्यावस्थायामिति यावत् । तथा, चिंशत्संवत्सरात्मके
 काले पूर्णं सति, होमोऽग्निहोत्रं सोममखाद्यपि सकलं कर्मजातं
 निवर्त्तते ।

इदं केशवस्वामिना स्पष्टमुक्तम् । ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥

तस्मात् चेताग्निनिष्पाद्यं किमपि न भवेत् । (१) धारणं तु प्रति-
 पत्त्या अर्थवत् ।

पदान्तरमाह ।

(१) यदि होमादिकं किमपि न भवति तदा किमर्थमग्नियज्ञपात्रादीनां
 धारणमित्याशङ्क्याह, धारयमिति । प्रतिपद्येति । आहिताग्निमग्नि-
 भिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या मृतस्याहिताग्निर्यज्ञपात्रैरग्निभिश्च दाहो-
 विहितः । सा तेषां प्रतिपत्तिः । तदर्थं तेषां धारयमिति भावः ।

यदेति । इष्टिविकाराश्चातुर्मासादयो न स्युः । दर्विहोम-
सोमविकाराश्च भवेयुः । नैमित्तिकेष्टौनां स्थाने पूर्णाहुतिः ॥
१०२॥

अथवा, पशुसोमविकारा न स्युः, दर्विहोमाग्निहोत्रादिकं भव-
त्येव ।

प्रथमपक्षे सप्ततिं दर्शयति ।

चिंशदिति । आदिपदात् सकलमपि ॥१०३॥

इति वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ।
काम्यसोमाधिकारिणमाह ।

*कुटुम्बभरणायात्मन्नं यस्य चिवत्सरम् ॥ १०४ ॥
काम्येन सोमयागेन यजेतासौ न चेतरः ।

कुटुम्बेति ।

यावन्तो यजमानस्य स्वगृहानृगवादपः ।

कुटुम्बं तद्गृहस्यस्य विज्ञेयं भरणार्हणम् । इति ।

चिवर्षाधिककुटुम्बभरणाय द्रव्यवान् काम्यसोमाहुतुष्टाने अधि-
कृतो भवति नेतरः ॥१०४॥

नित्यन्तु सौमिकं यथालब्धगुणोपेतं कर्त्तव्यम् । तत्र यावच्छक्य-
न्यायोपष्टम्भार्थमाह ।

* एतस्मात् पूर्वं, चैवार्थिकाधिकारो यः स हि सोमं पिवेन्नरः, -
इत्यर्द्धमधिकमस्ति ग० पुस्तके ।

तावदन्नविहीनोऽपि कुर्यान्नित्यन्तु सौमिकम् ॥ १०५ ॥
यथालब्धगुणोपेतं यथासम्भवदक्षिणम् ।

तावदिति ॥ १०५ ॥

गुणा अरुणादयः । गोपं स्पष्टम् । यच्च यज्ञपार्थीयं वचनं,
तत्काम्यसोमपरम् । नित्याकरणे दोषश्रवणात् ।

तमेवाह ।

योऽनाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः ॥ १०६ ॥
नासावर्चादियोग्यः स्यादित्येवं ग्राह देवलः ।

य इति । गोपदं द्रव्यादेरुपलक्षकम् । गोव्यतिरिक्तद्रव्यमाध्य-
त्वादाधानादेः ॥ १०६ ॥

अर्चा पूजा । आदिपदात् आहुनिमन्त्रणादि । देवस्तपहणं
पूजार्थम् ।

अपाङ्केयाधिकारोपजीविविषयमाह ।

यथार्थं* भिक्षितं द्रव्यमन्यच विनियोजयेत् ॥ १०७ ॥
आज्ञादौ स्यादपाङ्केयो भासयोनिं च गच्छति ।

यथार्थमिति । यथाथं यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत् ।
अन्यच कुटुम्भभरणादौ । आदिपदादार्त्विज्यादौ ॥ १०७ ॥

भासः शृङ्गालः । काकयोनिमिति वा पाठः । एतेन आचित-

* यथार्थं,- इति ग० पुस्तके पाठः ।

द्रव्येणापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति । यच्च यज्ञार्थं याचितं द्रव्य-
मित्यादि निदानवचनं, तत् काम्यपरम् ।

अथ सत्यधिकारे नित्यकर्मणामकरणे दोषश्रवणादवश्यमनुष्ठे-
यत्वमाह ।

निर्धनो धनसाध्येषु नित्येष्वधिकृतो यदि ॥ १०८ ॥

चौर्यादन्यैः कुमार्गैरपीष्ट्यर्थं धनमर्जयेत् ।

निर्धनेति चतुर्भिः श्लोकैः ॥ १०८ ॥

कुमार्गैः प्रतिग्रहादिभिर्नैः । तदुक्तम् ।

“सप्त वित्तागमाधर्मा दातोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगो विप्रयोगश्च * सत्प्रतिग्रह एव च” ॥ इति ।

चौर्यस्यापि प्रसक्तौ विशिनष्टि । चौर्यादिति । परस्वं नाददौ-
तेति श्रवणात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेघीकृष्णाजिनादिकम् ॥ १०९ ॥

चाण्डालात् प्रतिगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ।

यज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिग्रहोऽपि न दोषायेति भावः ॥ १०९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोचमुपासते ॥ ११० ॥

इत्यादि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ।

ये शूद्रादिति ॥ ११० ॥

* प्रयोगः कर्मयोगश्च, - इति ग्रन्थान्तरे मनुसंहितायाश्च पाठः ।

मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयम् । न नित्यविषयम् ।
तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्त्वात् सृतेषु तदपेक्षया दौर्बल्यात् ।

आवश्यकं तु सोमादौ सर्वसम्भारसम्भृते ॥ १११ ॥
सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालामे * हि चोरयत् ।

आवश्यंकेति ॥ १११ ॥

सर्वसम्भारसम्भृदौ सुवर्णभिन्नदेयदक्षिणाऽलामे तु चौर्यमपि
कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यम् । नादक्षिणोयज्ञो भवतीति श्रुतेः ।
यच्च सुवर्णमेव दक्षिणादेयं तच्च सुवर्णापेक्षायां यथामन्त्रं देयं
न तु सुवर्णचौर्यम् । तस्य महापातकत्वेनाधिकार एव विहन्येत ।

“अप्यन्यायशतं† कृत्वा भर्त्तव्या मत्तुरवधीत् ।

इति सृतेः पोष्यान्तर्गतत्वाच्चाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेति भावः ।

अथोपकृतप्रमोमभारस्यापि यष्टुः कृतदर्शपौर्णमासवस्त्राधिकारक-
मिति विकल्पेनाह ।

इष्टनित्येष्टिरथ वा ऽनिष्टेष्टिः सोममाहरेत् ॥ ११२ ॥
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ।

इष्टेति । इष्टा नित्येष्टिर्दर्शपूर्णमासौ येन स तथा । अथ वा
अनिष्टेष्टिः सोमं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

उभयथा श्रवणादस्तु तुल्यविकल्पः ।

* सुवर्णव्यतिरिक्तान्यद्विक्तालामे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अप्यकार्यशतं, — इति यथ्यान्तरैयः पाठः ।

कल्पान्तराभिप्रायेणाह ।

व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ॥ ११३ ॥

यस्तूपकृतसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ।

स कुर्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥ ११४ ॥

व्यवस्थितेति ॥ ११३ ॥

व्यवस्थां दर्शयति यस्त्विति । स्पष्टम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा-
ऽन्येन यजेत सोमेन वोपकृतसोम इति कात्यायनवचनात् सोमेष्टि-
पूर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः ।

अत्रैव विधिरत्नोक्तप्रकारमाह ।

विधिरत्नोक्तमन्याहम् व्यवस्थितविकल्पनम्* ।

विपूरुषमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ॥ ११५ ॥

तस्य स्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।

विधीति । अन्यादृक् अन्यदेव ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

जैमिन्युक्तविषयमाह ।

विप्रे सोमेष्टिपूर्वत्वे विकल्पं ग्राह जैमिनिः ॥ ११६ ॥

राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ।

विप्रेति । तुल्यविकल्पो व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः ॥

११६ ॥

* विकल्पितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

इष्टनित्येष्टिरित्यादिना कृतदर्गपूर्णमामस्याकृतदर्गपूर्णमामस्य च
सोमेऽधिकारमुक्ताऽधुनाऽऽदौ ब्राह्मण्यनिरामार्थञ्च ऐन्द्राग्रं पुनरुत्-
सृष्टमालभेतेति श्रूयते, तत्राधिकारिणमाह ।

पिता पितामहो वाऽपि सोमं यस्य न पीतवान् ॥११७॥
ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं हि सः ।

पितेति । सोमयागेन नेष्टवानित्यर्थः । वाग्रब्दः समुच्चयार्थः ।
द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात् ॥११७॥

उत्सृष्टशब्दार्थं स्वयं वक्ष्यति । देवताद्वयलक्षित ऐन्द्राग्रः
पशुयाग उच्यते ।

द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेधा विप्रतिपत्तिमाह ।
एवं मीमांसकाः प्राहुर्याज्ञिका अपि केचन ॥११८॥
तस्य नेष्टः पशुः कैश्चित् पिता यस्य न सोमपः * ।

एवमिति । तत्र पूर्वाक्तपक्षो मीमांसकाभिमतः । कतिपय-
याज्ञिकाभिमतश्च ॥११८॥

द्वितीयं पक्षमाह । तस्येति । कैश्चित् याज्ञिकैरुच्यत इति शेषः ।
तत्र सन्नतिमाह ।

पितर्यसोमपीथेऽपि सोमपश्चेत् पितामहः ॥ ११९ ॥
तत्रैन्द्राग्रो न कर्त्तव्यो भारद्वाजीयभाष्यतः ।

* यस्य त्वसोमप, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

पितरौति ॥ ११८ ॥

एवं पितामहे सोमये पितर्यसोमयाजिनि प्रायश्चित्तपशुर्न
भवतीत्युक्तं भाष्ये ।

स चायं पशुर्गौर्वा ह्यागोवेति सन्देहे सिद्धान्तमेवाह ।

चोदकानुग्रहाच्चायं पशुश्चागोऽवगम्यते ॥ १२० ॥

पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि बाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ।

ह्यागेऽपि सम्भवत्येतद्वहत्येव हिमाचले ॥ १२१ ॥

चोदकेति । चोदकोविध्यन्तः । सर्वेषां हि प्रकृतिरग्नीषोमीयः ।

स च ह्यागएवाम्नातः, ह्यागस्य हविष इत्यादिना । अत्रापि सामा-
न्यपशुशब्देनोपात्तः पशुश्चाग एव भविष्यति । एवं सति चोदका-
नुग्रहः ॥ १२० ॥

न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । यः पूर्वं
वाहितोदौर्बल्यादुत्सृष्टः पुनश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः, स पुनरु-
त्सृष्टशब्दार्थ इति । सचायं ह्यागेऽपि सम्भवति । हिमाचलादि-
देशे तस्यैव वाहकत्वात् ॥ १२१ ॥

एकदेशिमतमुत्सृष्टिं दूषयति ।

पुनरुत्सृष्टगोमृग इति गव्यमितीरितम्* ।

सूत्रे गोजातिनियतं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२२ ॥

पुनरिति । पुनरुत्सृष्टगोमृगः † इति शाखान्तरे श्रूयते ।

* गव्या इतीरितम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनरुत्सृष्ट गोमृगः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

सूत्रे तु पुनरुत्सृष्टमात्रम् । तत्र सामान्यस्य विशेषोपसंहार-
न्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोऽपि गोजातौ नियत इति ॥ १२१ ॥

ननु कुचचित् सामान्यत एव श्रूयते अतोविकल्पोऽस्त्विति चेदत-
त्राह ।।

तथाऽप्यन्येऽपि तच्छब्दवाच्याः शाखान्तरश्रुतेः * ।

गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्रीपोमीयो भवेदिति ॥ १२३ ॥

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थो गोशब्देन विशेषितः ।

तेनागौरिति † बुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दभाक् ॥ १२४ ॥

तथापीति । शाखान्तरे अवणादन्येऽपि सामान्येन श्रुताः पुन-
रुत्सृष्टशब्दाः । तच्छब्दोगोजातिशब्दः । शाखान्तरौयवचनमाह ।
गोपशुरिति । विशेषितः अग्रेयचतुर्धाकरणन्यायेन । दूषयति ।
तेनेति । तेन शाखान्तरस्त्वेन ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तस्मादन्यपरेणापि वाक्येनोक्तमसंशयम् ।

गावन्येषु ‡ च सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२५ ॥

अन्यपरेणापि गोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दोगोषु
ह्यगेषु च सामान्येनाभिधानतां धत्ते इत्यसंशयम् ।

तथाच पुनरुत्सृष्टशब्देन ह्यगोऽपि बुद्धिगोचरो भवति ॥ १२५ ॥

एवं च सति अत्रैव याध्मो नेतरः । तत्र हेतुचतुष्टयमाह ।

* शाखान्तरे श्रुते, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तेन गौरिति, - इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्व्वं च । गावन्येषु, - इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वाच्चोदकास्त्रोकगर्हणात् ।

कलौ युगे तु गोयागनिषेधाच्च भवेदजः ॥ १२६ ॥

वाच्यत्वादिति * । शब्दस्यास्य यौगिकत्वेनोभयत्राविशिष्टत्वात् ।

शेषं स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

उपसंहरति ।

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थश्चाग एव भवेद्विह ।

स्वकण्ठेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥ १२७ ॥

पुनरिति । सम्यग्तिमाह । स्वेति ॥ १२७ ॥

अस्मिन्नेवार्थं लौगाविमतमाह ।

त्यक्तेमं पुनरुत्सृष्टं क्लेशसाध्यं पुनर्मुनिः ।

लौगाक्षिरनुत्सृष्टाख्यं पशुमवोपदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

त्यक्तेति । इमं पुनरुत्सृष्टशब्दम् । क्लेशसाध्यमिति साधयि-
कम् ॥ १२८ ॥

पारिभाषिकमनुत्सृष्टशब्दार्थमाह ।

यमयोर्यः पुरो जातः * सोऽनुत्सृष्टोऽभिधीयते ।

स सर्वत्राविशिष्टत्वात् छागेऽपि न विरोत्स्यते ॥ १२९ ॥

यमयोरिति । यत्र गोपश्रित्युक्तं तत्प्रशंसार्थमर्थवादवचनम् ॥

१२९ ॥

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र ।

† पुरो जातः, - इति ख० पुनरेव पाठः ।

सोमाधिकारहेतुत्वात् * सोमात्पूर्वत्र पर्वणि ।
पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य सम्मतिः ॥ १३० ॥

स चायं पशुः सोमाधिकारार्थमुपदिष्टः । तस्मात् सोमात्पूर्वत्र
सर्वपर्वणि कर्त्तव्यः । य इत्येति श्रवणात् । इति कर्कोपाध्यायः ॥

१३० ॥

बौधायनमतमाह ।

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाऽप्ययम् ।
पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनाशयः ॥ १३१ ॥

अग्नीषोमीयेति । स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

भिन्नतन्त्राश्रयेण मतद्वयमुपन्यस्यति ।

पृथक्तन्त्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनन्तरम् ।
येन्द्राग्नोऽयं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः ॥ १३२ ॥

पृथगिति । अनन्तरं सोमानन्तरमित्यर्थः । तथाच विकल्पः ।
स च व्यवस्थित एव । न त्वैच्छिकः । व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्राप्ताः ।
सा चेवं बोध्या ।

। असोमाधानिनः सोमात्पूर्वम् । सोमाधानिनस्वनन्तरम् । आ-
धानानन्तरं होमादिकरणेन सोमाधानं व्याह्रयेत् । तस्मात्सोमान-
न्तरमेवेत्याशयः । कर्कस्तु सर्वेषां सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिला-
भात् । अतएव विधिरक्षे साधूक्तम् ॥ १३२ ॥

* सोमाधिकारे हेतुत्वात्, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

दौर्वाह्यनिमित्तकं नैमित्तिकपश्यालम्बनान्तरमाह ।

योऽसौ दुर्वाह्यः सोमं पिपासति स आदितः ।

आलभेताश्विनं धूम्रललामं छागलं पशुम् ॥ १३३ ॥

य इति । असौ वक्ष्यमाणलवणो यो दुर्वाह्यो दौर्वाह्यगुणयुक्तः सन् सोमपानं कर्तुमिच्छति । स आदितः, आदौ इत्यादितः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः । न प्रतिप्रयोगम् । स अश्विनौ देवता यथेत्याश्विनम् धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णे छागलं छागं पशुद्रव्यं आलभेत । द्रव्यदेवतोपदेगादाश्विनः पशुयागः कर्त्तव्य इति बोधना ॥१३३॥

तल्लक्षणमाह ।

वेदोवेदिश्च विच्छिन्नावुभौ यस्य त्रिपूरुषम् ।

दुर्वाह्यः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च ॥ १३४ ॥

वेद इति । स्पष्टम् । लक्षणान्तरमाह । पुनर्भूरिति । पुनर्भूतनयः पौनर्भवः । पुनर्भूलक्षणम्* । उभयविधोऽपि दुर्वाह्यः आश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्यात् । पूर्वोक्त ऐन्द्राग्रश्च द्विपुरुष-सोमापौयित्वनिरासार्थम् । द्वितीयो † दौर्वाह्यनिरसनार्थम् इति । निमित्तभेदाच्चैमित्तिकभेदः ॥१३४॥

* एतावन्मात्रमेव क० ख० पुस्तकयोः । घ० पुस्तके तु एतदनन्तरं किञ्चित् स्थानं व्यचरन्मुच्यं वर्त्तते । पुनर्भूलक्षणं सूतौ ज्ञेयम्, - इत्येवं पाठोऽपि सम्भाव्यते ।

† द्वितीया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

यच्चोक्तं निमित्तभेद इति तत्र पूर्वपक्षयति ।

न सोमं पीतवान् यस्य पिता वाऽपि पितामहः ।

दुर्वाह्यं समाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ १३५ ॥

न सोममिति । द्विपुरुषासोमपीथित्वमपि दौर्वाह्यप्रयोजक-
मिति भावः ॥ १३५ ॥

अचार्थं सम्मतिं दर्शयति ।

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

पक्षेऽस्मिन्नाश्विनैन्द्राग्रौ यद्यप्येकनिमित्तकौ ॥ १३६ ॥

तथाप्यदृष्टकार्यत्वात्तयोरिष्टः समुच्चयः ।

पक्षमिति । एनं कर्कोक्तपक्षम् । मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् रामा-
ण्डारः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

पक्ष इति । निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति ॥

१३६ ॥

सिद्धान्तमाह ।

तथापीति । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति न्यायात् । तदुक्तं
कात्यायनमौमांसायाम् । प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादित्यादि । एक-
दिग्मितमाह ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्रमब्रुवन् ॥ १३७ ॥

अयाणां सततं सोमे लुप्ते त्वैन्द्राग्रमाश्विनम् ।

एकस्येति । एकस्य पितुः पितामहस्य वा असोमपौथिले ऐन्द्राग्न-
एव एकः पशुर्भवतीति ॥ १३७ ॥

चयाणां पित्रादीनां अविच्छेदेन असोमपौथिले तु पशुद्वयं
भवतीति केषाञ्चिन्मतम् । भिन्नतन्त्रत्वपक्षेऽपि एतयोः समान-
तन्त्रतैवेत्याह ।

तयोः समानतन्त्रत्वं नानातन्त्रत्वमेव वा ॥ १३८ ॥

समानतन्त्रपक्षेऽपि चैन्द्राग्नः प्रथमो भवेत् ।

एकादशिनितन्त्रत्वं भवेत्पशुगणत्वतः ॥ १३९ ॥

किन्वेतावान्विशेषोऽत्र बहुत्वे दित्वमूह्यते ।

तयोरिति । तयोः पूर्वाक्रयोः । समानतन्त्रतायां हेतुः, पशु-
गणत्वतः । पक्षेकादशिन्यां सिद्धान्तितत्वात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पक्षेकादशिन्यपेक्षया विशेषमाह ।

किन्त्विति । यत्र बहवचनान्तप्रयोगस्तत्र दित्वेनोहः । सोऽपि
प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानां सुख्यार्थानां यजुर्मन्त्राणामेव । एवं
पिता पितामहोवाऽपौत्यादिसन्धेन चौर्णदौर्माद्यणपरिहारप्राय-
श्चित्त एवाधिकारौ भवतीति प्रतिज्ञातं भवतीति ।

अधुनाऽग्नौषादिदोषरहित एव सोमेन्याऽधिकारौ भवतीति
ज्ञापनायोपकामति ।

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥ १४० ॥

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म * न किञ्चन ।

आधानं पुनराधानं* पशुः सौत्रामणी तथा ॥ १४१ ॥

चातुर्मास्थानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।

अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥ १४२ ॥

रजोदोष इति । रजोरूपोदोषः । दम्पत्योस्तुत्याधिकारस्य पूर्वं सिद्धान्तितत्वात् तस्याः रजःसङ्क्रमे सति किमपि कर्म न युक्त-
थाऽशौचेऽपौत्येकदेशिमतं दूषयति ।

नित्यमिति । यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यं अग्निहोवहोमादि ।
भवति चास्य नियतनैमित्तिकत्वाच्चित्यत्ववद्धारः । निमित्ताज्जाय-
ते यत्, तन्नैमित्तिकं चामवत्यादि । नन्विदमपि नित्यलक्षणाक्रान्त-
त्वाच्चित्यमिति चेत् । न । न हि चामवत्यादि निमित्ताभावेऽकरणेन
प्रत्यवायं जनयति । निमित्तानन्तरं प्राप्तौ नैमित्तिकपदावसङ्ख्यान्त्र
नित्यत्वम् । तथाचानयोर्यावच्छक्यन्यायोपष्टम्भकत्वेन कर्त्तव्यतासिद्धौ
काम्ये तु सगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्पट्यादिकर्त्तव्यकर्मलोपेन फल्गुत्वाच्च
प्रवृत्तिरिष्टेति भावः । ननु तद्धाधानमपि रजोदोषादौ विधेयं
स्यादित्याशङ्कां निराकरोति । आधानमिति । तच्चाधानं नित्यमिति
याज्ञिका मीमांसकैकदेशिनश्च । स्वाभिमतं च । पुनराधेयस्य नैमि-
त्तिकत्वेन प्राप्तिः, अन्येषान्तु नित्यसंस्थितत्वेन प्राप्तिः । अकाम्यत्वेऽपौति
नित्यनैमित्तिकत्वे यथासंज्ञं ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

* आधानपुनराधाने, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथासंज्ञं, — इति क० पुस्तके पाठः । ख० घ० पुस्तकयोः पाठ एव
तु मूले निवेशितः । मम तु, नित्यनैमित्तिकत्वं यथासंज्ञं ज्ञेयम्, —
इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रारम्भोवरणं यज्ञे, आरम्भातिकमोदोपस्थासमाप्तौ स्यात् न
स्यादिति सिद्ध्यर्थं सर्वकर्मसाधारणमनुवदति ।

प्रकान्तेष्वपि चैतेषु स्तुतकादिसमुद्भवे ।

कर्त्तव्यान्यपि चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥ १४३ ॥

प्रकान्तेष्विति । अशेषतः अशेषाणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि ।
वारितानि कर्त्तव्यतानिपिद्धानि । पूर्वमिति शेषः । तत्राप्याधान-
गतो विशेषोवक्ष्यते ॥ १४३ ॥

अधुना पातित्यादिदोषरहितत्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्याह ।

पतितो नैव कुर्वीत शास्त्रीयं कर्म किञ्चन ।

प्रारब्धमपि सञ्जह्यादन्तरा पतितो भवेत् ॥ १४४ ॥

पतित इति । स च प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिष्कुशेति
द्विविधः । अन्यः प्रायश्चित्ती । लौकिककर्मव्युदासार्थं, शास्त्रीयमिति ।
ननु आरम्भाख्यम इत्यादिना तस्यापि प्रकान्ताधिकारः प्रसक्त इति
पूर्वपक्षं निराकरोति । प्रारब्धमिति । प्रकृतित्वेन आरम्भे कृते
मध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमाप्तिर्न तु तदुत्तरं करणमिति
भावः ॥ १४४ ॥

न चेत्सत्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वेन निषेधः स्यादित्याशङ्क्य
निराकरोति ।

अद्विजेष्वेव योधर्मो धर्मः साधारणोऽपि वा ।

सत्यं वक्तव्यमित्यादिः पतितोऽपि समाचरेत् ॥ १४५ ॥

अद्विजेऽपि । चैवर्णिक्यतिरेकेण योधर्मोऽसाधारण उक्तो-
 मन्वादिभिरिति शेषः । प्रदक्षिणादिरूपः । अपि वा द्विजादिज-
 साधारणेन योधर्मः सत्यवदनस्नानाचमनरूपसं कुर्यादिवेत्यर्थः ॥
 १४५॥

ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनिषेधात् कथमश्वमेधावमृत्युच्छातः
 श्रुत्येदित्यश्वमेधेऽधिकार इत्याशङ्काह ।

अश्वमेधादिके यज्ञे महापातकनाशने ।

पतितस्याधिकारोऽस्मिन् प्रत्युतानुगुणो भवेत् ॥ १४६ ॥

अश्वमेधेति । आदिपदाद्ब्राह्मणोमादिः । हेतुर्गर्भं विशेषण-
 माह । महापातकेति । अधिकारोऽस्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्युत
 ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामनाया अनुगुणं प्रायश्चित्तानुकल्प एव
 भवेत् । उपदेशात् ॥ १४६ ॥

अथ श्रूयते । न ब्राह्मणं हन्यात्, न कलञ्जं भक्षयेत् । इत्यादि
 निषेधास्ते पतितेन पालनीया न वेति सन्देहे पूर्वोक्ताधिकारन्या-
 येन न पालनीया इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पतितोऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेत् ।

ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या न युज्यते ॥ १४७ ॥

पतितेति । ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषास्नाना-
 दित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु स कुर्यात् पतितप्रतमित्यादिकेन यस्य पतितातिदेशोऽस्ति

तस्य पूर्वाकृत्यायेनानधिकारिता धर्मातिदेशाद्भवति न चेति सन्देहे
भिद्धान्तमाह ।

पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति ।

निष्कृतिर्ह्यतिदेश्याऽच न कर्मानधिकारिता ॥ १४८ ॥

पतितत्वेति । स पतितवद्भवेदित्यादिवाक्यैः पातित्यातिदेश-
स्तत्र नाधिकारविधातः । न चातिदेशोऽर्थः । प्रायश्चित्तार्थमिति
भावः ॥ १४८ ॥

पतितस्य प्रसङ्गोपजीविविषयमाह ।

पतितस्य प्रसङ्गेन * बन्धुपातित्यहेतुकम् ।

विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केषुचित् ॥ १४९ ॥

पतितस्येति । प्रसङ्गेनेति । प्रसङ्गसङ्गत्यर्थः । बन्धुशब्देन सपि-
ण्डाशान्ववाह ॥ १४९ ॥

अथेदं चिन्त्यते । सुप्रज्ञां च प्रेयति पितापुत्रीयमिति † ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मविशेषे श्रूयते । तत्र संशयः । पित्रादीनां पतितत्वे
सुप्रज्ञाणानामपहः कर्त्तव्यो न चेति सन्देहे पित्रादीनां शास्त्रीय-
कर्मसम्बन्धाभावात् कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकदोषिणः ।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम् ॥ १५० ॥

* पतितत्वप्रसङ्गेन, - इति सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । टीकासम्मतपाठस्तु
मूले निवेष्टितः ।

† पितापुत्रियमिति, - इति क. पुस्तके पाठः ।

पितुरिति । ननु द्वारलोपामोपः स्यादित्यत आह । किंस्विति ।
परभाविनः पितामहादयः चयः तेषां नामनिर्देशः । आवेदनं
सुमह्यप्राशंसनम् । आदिपदान्दान्दौश्राद्धादौ ॥ १५० ॥

पितृपितामहयोः पतितत्वे निर्णयमाह ।

पितामहपुरोगानां चयाणां नाम निर्दिशेत् ।

पितामहोऽपि दुष्टयेत् प्रपितामहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥

पितामह इति । स्पष्टम् ॥ १५१ ॥

चयाणामपि सन्ततं * दुष्टत्वे निर्णयमाह ।

निर्देष्टव्यास्त्रयोमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते ।

प्रपितामहपित्राद्यास्त्रयोवाच्या यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥

प्रपितामहेति । प्रपितामहपिता प्रपितामहपितामह इत्या-
दिनिर्देशः कार्य इत्यर्थः । इदञ्चोपलक्षणम् । एवं चतुर्णामपि
दुष्टत्वे प्रपितामहपितामहेत्याद्युक्तेयम् ॥ १५२ ॥

दुष्टयेन्मध्यमः कश्चित् ऽर्जं पूर्वपश्चिमान् ।

वीनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किं त्वचैतद्विशिष्यते ॥ १५३ ॥

पुरुषत्रयमध्ये मध्यमः पितामहो दुष्टयेत्तं वर्जयित्वा पूर्वपश्चिमा-
ल्लेख्याः । पित्रादिचयाणां दुष्टत्वे प्रपितामहपित्राद्युपादाने च
तत्रापि मध्यमदुष्टत्वे पूर्वपश्चिमयोरेव निर्देशः कार्यः । एतदर्थं

कश्चिदिति पूर्वपक्षिमानित्यत्र बहवचनान्तत्वञ्च । ननु निर्देशस्त्र-
याणां श्रूयते तत् कथमुच्यते पूर्वपक्षिमानिति पूर्वपक्षमुद्गावयति ।
नोनिति । श्रूयत इति शेषः । सिद्धान्तयति । किन्त्विति । अत्र
द्वयोरेव नामपह इति विशेषशास्त्रेण सामान्यस्य बाधादित्याशयः ॥
१५३॥

सम्रह्मणाज्ञाने श्रूयते । अमुकस्य पुत्रो यजेत इति । तत्र संशयः ।
पित्रादीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदेर्निर्देशो नास्तीति वा । तत्र सिद्धान्तमाह ।

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत् ।
तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नत्तेत्यादिश्यते पतिः ॥ १५४ ॥

येषामिति । येषामदुष्टानां * प्रपितामहादीनां नामानि कथ-
येत् तेषामेवायं यथा पुत्रादिनोक्षेप्यः ॥ १५४ ॥

ननु कथमस्य तेषां पुत्रत्वादौत्यत्राह ।

पितामहादिचित्तये पित्रादित्रयभावना ।
अन्यादृशेऽपि सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि ॥ १५५ ॥

पितामहादीति । ये नामपहयोग्याः तेषां पित्रादिभावना
कार्या । यद्यपि नैव † सम्बन्धः, तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात् ॥ १५५ ॥
मात्रादित्रये अतिदेशार्थमाह ।

* येषां दुष्टानां, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नैव, - इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

माचादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः ।

निर्देशत्यागयोर्नाम्नो * महापातकसम्भवे ॥ १५६ ॥

माचादीनामिति । इदं पूर्वाक्तस्तवणम् । नाम्नो निर्देशत्याग-
ज्ञानयोर्निर्णये योजनीयम् ॥ १५६ ॥

अधुना दत्तके निर्णयमाह ।

यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्वंशयोर्नरान् ॥ १५७ ॥

यजमानेति । यस्य यजमानस्य चयाणां मध्ये यः कश्चन दत्तको-
भवेत्, तस्य यजमानस्योभौ वंगौ निर्देष्टव्यौ ॥ १५७ ॥

माचादिवंशे तत्सत्पत्नीनामण्युल्लेखो भवतीत्याह ।

निर्देश्यानाञ्च योपाणां सपत्न्योऽव भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते ॥ १५८ ॥

निर्देशनामिति ॥ १५८ ॥

अथ पुत्रनामनिर्देशे निर्णयमाह ।

औरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम ग्रहीतव्यं सुब्रह्मण्यादिकर्मसु ॥ १५९ ॥

औरसा इति । स्वपत्न्यां स्वस्मात् जाता औरसाः । तेषामपि
पतितत्वे न निर्देशाः अन्यथा निर्देशाः इत्याह । महापातकेति ॥

१५९ ॥

* निर्देशत्यागयोर्नाम्नां, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् । निर्देशत्यागयो-
र्नाम्नां, - इति ग० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

श्रौरसपक्षादेव मिद्वेऽर्थे स्पष्टार्थमाह * ।

पुत्राणां श्वेचजादीनां साधूनामपि नेष्यते ।

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ॥ १६० ॥

पुत्राणामिति । श्रौरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि स्यादित्याह । तथैवेति । अपिशब्दात् कन्यापत्यानामपि श्रौरसवन्निर्देश इत्यर्थः ॥ १६० ॥

मृतानामपि अपत्यत्वात् स्यादतः आह ।

जीवतामेवापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।

स्त्रीप्रजानामधेयञ्च पुंवदेव प्रकीर्त्यते ॥ १६१ ॥

जीवतामिति । क्रममाह । यथाज्येष्ठमिति । स्त्रीप्रजास्त्रयि साधुले यथाज्येष्ठक्रमातिदेशार्थमाह । स्त्रीप्रजेति । स्पष्टम् । अमुकस्य प्रपितामहो यजत इति नप्तृनामनिर्देशः ॥ १६१ ॥

तेषामप्यपत्यक्षेत् यथायोगं यथासम्भवं निर्देशो भवतीत्याह ।

नपुत्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित् ।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

नपुत्रादीनामिति । प्रायोऽसम्भवादयदीत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

* स्पष्टार्थमाह, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† स्यादत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जनिष्यमाणापत्यानां नाम्नाऽनुकीर्त्तनं न सम्भवतीति हेतुदर्शन-
पुरःसरमाह ।

जनिष्यमाणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत् ।

जनिष्यमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

जनिष्यमाणेति । नामदेशं विना केवलं जनिष्यमाणशब्देन सम्-
बन्धकीर्त्तनं न कार्यम् । कुतः । नामनिर्देशस्यापि वाक्यावयवा-
त्वात् । तत्प्रेदानौमभावात् । दादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति
श्रुतेः ॥ १६३ ॥

गतं प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अथ यथोक्तदेशविशेषवत्त्वमपि सोमेज्या-
दिष्वधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह ।

देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गादौ म्नेच्छादिनिलये यथा * ॥ १६४ ॥

देशेति । सर्वाणि निमित्तान्तराद्येव । तेनार्थावर्त्तादावपि म्नेच्छा-
दिनिलये नाधिकारः । आदिपदादन्तरिष्ठानाच्छादनादयः ॥

१६४ ॥

अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति व्यतिरेकमुखे-
नाह ।

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते कश्चित् ।

मलमासे यथा सर्वकालान्तरमलावहे ॥ १६५ ॥

* तथा, — इति क० छ० पुस्तकयोः पाठः ।

कालदोष इत्यादिना । कालस्य दोषः मत्पक्षधिकारे अधिकारहानिं कुरुते । प्रारब्धकर्मणामगतिकानां च माधिकारविघात-
इति सूचयितुं कचिदिति । दोषं दिङ्मात्रमुदाहरति । मलमा-
मेति ॥१६५॥

तल्लक्षणमाह ।

सूर्यसङ्क्रान्तिरहितो मलमासोऽभिधीयते ।
तच्चानन्यगतिं नित्यां* कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥ १६६॥
काम्यन्तु यागहोमादि न तच्चेष्टं कथञ्चन ।
नित्याऽपि तच्च नैवष्टा क्रिया गत्यन्तरे सति ॥ १६७ ॥

सूर्येति । पूर्वं कचिदुक्तं तत्प्रपञ्चार्यमाह । तचेति । तच्च
मलमासे अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् । काम्यन्तु नैव
भवेत् । सर्वाङ्गोपसंघतस्यैव तस्य फलवत्त्वात् ।

न्यायविदसु । काम्येऽपि अनन्यगतिकत्वमिति विशेषयन्ति ।
अन्यथा देवान्मलमासे वृष्टिनिरोधे सस्यग्लानिभयात्कारौरीरीष्टिर्न
स्यादिति ॥ १६६॥ १६७॥

परिशेषात् सिद्धार्थमनुवदति ।

अतएव न सोमेज्या वसन्तेऽपि मलिग्न्युचे ।
नित्याऽप्येषा न तच्च स्यात् सम्भवात् शुद्धपर्वणः ॥ १६८॥

नित्येति । अत एव कालदोषस्य सगतिकनित्यनैमित्तिक-

* तच्चानन्यगतिकं नित्यं, - इति ग० पुस्तकपाठो न समोपयोगः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अतएवेति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

कर्मणामधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः । गतिमेवाह । सम्भवा-
दिति ॥ १६८ ॥

सोमपदस्योपलक्षणमाह ।

एवमन्यानि कर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ।
पश्चिज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ १६९ ॥
न कार्याणि स्वकालस्य शुद्धस्यापि च सम्भवात् ।

एवमिति । यत्र शुद्धकालसम्भवोऽस्ति तानि सर्वाणि उदाहर्त-
व्यानि । तान्येवाह ।

पश्चिति । आदिपदात् । सौचामण्यादि ॥ १६९ ॥

अन्यत्रापि अमुमेव हेतुं सध्वरन्नाह ।

महालयाष्टकोत्सर्गोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥ १७० ॥
स्पष्टमासविशेषाख्याचिह्नितं वर्जयेन्मले ।
उत्तरस्यापि मासस्य तत्संज्ञस्यैव सम्भवात् ॥ १७१ ॥

महालयेति । आदिपदाच्छ्रवणाकर्मादि । यत् स्पष्टमासविशे-
षेणाभिहितं तन्मले वर्जयेत् ।

उत्तरमासि कृतश्चेत् तदैव कृतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः सग-
तित्वम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

एवमेव मासिकेष्वपीत्याह ।

प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन् प्राप्ते मलिन्मुचे ।
मासिकं नैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासि तत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमासमिति ॥१७२॥

अगतिकान्याह ।

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृकृतुः ।

सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥

प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।

सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥

तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।

यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।

मघाचयोदशीश्राद्धमित्यादीनि बह्वन्यपि ॥ १७६ ॥

प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिम्लुचे ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृकृतुः ।
पिण्डपितृयज्ञः । प्रेते प्रेतनिमित्तं दाहा-
दारभ्य ।

सपिण्डीकरणान्ताः, तीर्थस्नानं मलमासात् पूर्वमेव प्रस्थितस्य,
जपादीनि तीर्थनिमित्तान्येव । जातकर्मादिसंस्काराः चूडान्ताः । धाम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दाहादिमारभ्य, - इति तु पाठः टीकासम्मत-
इति प्रतिभाति ।

† कर्त्तव्यमधिकेऽपि च, - इति क० दुस्तके पाठः ।

दानादीनि ग्रहणनिमित्तान्येव * । आदिपदादलभ्ययोगानि अर्धा-
दयकपिलाघट्टीप्रभृतीनि, प्रत्युपस्थिता प्राप्ताश्चेतवो निमित्तानि उप-
रागादीनि येषां, एतादृशानि बहूनि अधिकेऽपि तानि कर्त्तव्यानि ।
एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह । अनन्यगतिकेति । स्पष्टम् ॥ १७३ ॥
॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

आब्दिकश्चाद्धे विशेषमाह ।

आब्दिकं नाम यच्छ्राद्धं मलमासे न दुष्यति ।
मलमासप्रसूतानामन्येषामुत्तरञ्च तु ॥ १७८ ॥

आब्दिकमिति । अन्येषां शुद्धमामृतानाम् । इदं प्रथमाब्दि-
कातिरिक्तविषयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

“आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मलिष्णुचे ।

चतुर्दशे तु सम्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्” ॥ इति ॥

अस्यार्थः । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं चतुर्दशे मासेऽतीते
चतुर्दशाद्यदिने † कुर्यात् ॥ १७८ ॥

अथाभ्युदयिकश्चाद्धनिषेधव्यापारेणैतत्प्रयोजकानि कर्माणि न
कार्याणीति साधवार्यमाह ।

न स्यादाभ्युदयश्चाद्धं विना जन्मनिमित्तकम् ।
गर्भे वार्षिके भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

न स्यादिति । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात् यानि माहृत्यकार्याणि

* घूडान्तात् प्राक्तनावीनि, - इति ख० प्रसूते पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

गृहप्रवेशविवाहादीनि तत्प्रापकाणि, तानि न स्युरिति भावः ।
अगतिकनैमित्तिकन्तु भवतीत्याह । विनेति । जन्मनिमित्तं पुत्रज-
न्मयुक्तं प्रधानरूपं, तद्वर्जयित्वा । न तु जातकर्माङ्गं, न सोय्यन्ती-
जातकर्माद्यादिना कात्यायनेन* निषेधात् । अगतिकतया प्राप्तानां
गर्भाधानादिसंस्काराणां अङ्गत्वेन प्राप्तञ्च आङ्गं नैव बाधितुमिष्टम् ।
अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । प्रधानं नीयमाणमङ्गान्यपकर्षयतीति†
न्यायाच्च । लौकिककर्मणि गर्भकर्मणि च मलमासनिषेधोनास्ती-
त्याह । गर्भ इति । वार्धुधिकं वृद्धिकर्म । भृत्ये वेतनादौ ॥१७८॥

इदानीं दर्वोहोमोगृह्यकर्माणि पचादिप्रभृतीनि च मले कार्या-
णीत्याह ।

वषट्कारं विना होमा ये भवन्तीह केचन ।

ते सर्वे मलमासेऽपि कर्तुं युक्ता इति श्रुतिः ॥ १८० ॥

वषट्कारमिति । अगतिकनित्यत्वेन प्राप्तिमिद्धावपि पुनर्वचनं
प्रपञ्चार्थम् । न तु वषट्कारवद्यगनिषेधार्थम् । श्रुतिग्रहणं विस्म-
यार्थम् ॥ १८० ॥

नित्यानामपि प्रथमारम्भो मलमासे न भवतीत्याह ।

आधानानन्तरं पूर्णमासी चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीन् कुर्वीत कदाचन ॥ १८१ ॥

* न तु जातकर्माङ्गं सोय्यन्तीमित्यादिना विहितजातकर्मागतं - इति
क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† मङ्गान्यपकर्षयतीति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

आधानेति । आरम्भणीया अन्वारम्भणीया । आदिशब्देन
दर्शपूर्णमासौ । यच्च प्रयोगपारिजाते गर्गवचनम् ।

“नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासिपुण्यामे” * इति ॥

तथापि याज्ञिकाः,—

“आरम्भं दर्शपूर्णमासोरग्निहोचस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्या मलमासे विमर्जयेत्” ॥

तथा,

“उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मस्तिष्कुचे पौषे नाम्बारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौळ्ये चन्द्रसूर्ययष्टे तथा” ।

इत्यादिसङ्ग्रहवाक्येभ्यः,—

तथा, नामकरणप्रकरणे,

“यत्तौपाते च सङ्क्रातौ ग्रहणे वैधृतावपि ।

आहुं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

अमासङ्क्रान्तिविध्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्” ।

इति गर्गवचनाच्च मलास्ताद्यवरुद्धपौर्णमास्यां प्रथमपौर्णमासं
वाचुतिष्ठन्ति । गर्गवचनं पुनराधानविषयत्वेन नेयम् ।

वस्तुतस्तु दर्शेष्टिरित्यपपाठ एव । नामकर्म च जातेष्टिरिति
कालादर्शं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासानीजानोदक्षिणाग्निपक्वमित्यस्ति
देवयाजिकभाष्यश्च । तथाच, सूतकशुक्लास्तमस्तादिनिमित्तवशाद्

* एष्यदे, — इति क० पुस्तके पाठः ।

दर्शपूर्णमासार्भोत्कर्षे मति आद्ययणकाल आगते तदतिक्रमशङ्का-
यामयं प्रकार इति । न च सङ्ग्रहवचनान्यालक्ष्यादिनाऽतिक्रान्तर-
म्भविषयाणि, प्रथमपर्वणीति प्रथमपदोपादानात् । प्रथमपर्वणस्याल-
क्षादिनाऽतिक्रान्तत्वाम्भवात् ॥ १८१ ॥

अगतिकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति प्रागुक्तं, ततो जातेष्टिरपि
प्रसक्ता, तदपवादमाह ।

नैमित्तिक्यपि जातेष्टिर्न कर्त्तव्या मलिम्बुचे ।
ऊर्ध्वं पर्वणि * कुर्वीरन्नाशौचरजसी विना ॥ १८२ ॥

नैमित्तिकीति । ऊर्ध्वं शुद्धमासीत्यर्थः । एवं रजोदोषे इत्या-
दिवाक्येन नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तौ तन्निषेधति । आशौचेति । एतेनेत-
दुक्तं भवति । याद्य पुरुषोपयातरूपा † जातेष्टिचामवत्यादयः ताः
शुद्धे पर्वणि भवन्ति । याद्य कर्म्मोपयातरूपा ‡ यातपत्यादयो-
नैमित्तिक्यस्तास्तत्कालं शुद्धकालान्तरानादरेण § मलमासे आशौचे
रजसि वा भवन्ति ॥ १८२ ॥

मले काम्यं न भवतीत्युक्तम् । तच्चारभ्यकाम्यं भवतीत्याह ।

प्रवृत्तं मलमासात् प्राग्यत्काम्यसप्तमापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत्कर्त्तव्यमसंशयम् ॥ १८३ ॥

* ऊर्ध्वपर्वणि, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† पुरुषोपयातरूपा, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्म्मोपयातरूपा, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धकालानादरेण, — इति क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

प्रवृत्तमिति । स्पष्टम् ॥ १८३ ॥

सगतिकमप्याययणं सङ्कटे मलमासादौ कार्यमित्याह ।

पुराणधान्यशून्यत्वे क्षुदाद्ये समुपस्थिते ।

श्यामाकैर्मलमासेऽपि कृत्वाऽऽग्रयणमातुरः ॥ १८४ ॥

नवभुक्ता यथाकालं व्रीह्याग्रयणमाचरेत् ।

पुराणेति । उपलक्षणार्थमिदं व्रीहिश्यामांकपरम् । न्यायतौ-
ल्यात् ॥ १८४ ॥

प्रसङ्गादिदमुक्त्वा प्रकृतार्थमुपसंहरति ।

दैवात्सोमेन नैवेष्टं प्राग्वसन्तान्यपर्वणः ॥ १८५ ॥

शिष्टं पर्वकमेवात्र तच्चापि * मलदूषितम् ।

तत्र सोममखो नैव कार्यो नित्योऽपि सन्नयम् ॥ १८६ ॥

यागलोपप्रसक्तावप्युदक्यादिमले यथा † ।

दैवादिति । दैवान्मानुषादा प्रतिबन्धाद्वसन्तात्पर्वणः प्राक् सोमे-
न नैष्टं अन्यपर्वं च मलमासगच्छेत्, तच्चाप्ये वसन्ताभावाद्गतिको-
नित्योऽपि सन् सोमो न भवति । किन्तु वसन्तं विनाऽणुदगद्यने
कार्यः । तच्चाप्यसम्भवेन लोपप्रसक्तावपि मलमासे न भवति ॥ १८५ ॥
॥ १८६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति ।

* तथापि, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

† तथा, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

उदव्यादौति । यथा पञ्चदव्यादिकमधिकारविघातकं तथा
मलोऽप्यौति भावः । आदिपदात् सूतकादि ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

एवमुद्देशतः सारमधिकारस्य भाषितम् ॥ १८७ ॥

विचिन्त्य * कथयिष्यामि तत्तत्प्रकरणे स्फुटम् ।

एवमिति । उद्देशतः सङ्क्षेपेण । सारं श्रुतिसम्मतं निष्कृष्टभूतं
बहुवादिस्मृतप्रमेयं अधिकारस्य भाषितं निष्पितम् । न्यूनलग-
ङ्गापरिहारार्थमाह । विचिन्त्येति । स्फुटं विशदं विशेषाकारेणेत्यर्थः ॥
१८७ ॥

अधिकारप्रकरणसमाप्तिं शिष्यावधानाय दर्शयति ।

इति श्रीवादि† मुञ्जरकुठारकुमारस्वामिस्तुरिसुत-
विकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
ध्वनितार्थकारिकासु सोमयागोपोद्घाते अधिकारि-
निरूपणं‡ समाप्तम् ॥

इतीति । वादिनः पूर्वपक्षिणः । तेषां भङ्गुरत्वादिरूपेण
ताद्रूप्यरूपकं सुद्धरेति । स्तोत्रिभिः सिद्धान्तकथनद्वारा पूर्वपक्ष-

* विचिन्त्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† वादिभट्ट,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सोमयाजिकृतौ अधिकारनिरूपणं,—इत्येतावन्मात्रं ग० पुस्तके पाठः ।

निराकरणेन मुद्गरत्वं कुठारत्वञ्चारोपितम् । त्रीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्वावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

* व्यादितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके भूलपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्यायुक्तः कालवशात् प्रलौन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्ग्रहा व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालरौघादिवद्व्याभावोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्देहापन-
याय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य आस्तविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
न्यास्तसिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि शिष्टस्येत्यनुपपन्नौयम् । तथाच श्रुतद्रव्यापचारे तत्तुल्यं अथान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
दिशिष्टस्य यावदित्युत्तरार्द्धेन । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सादृश्येनापि प्रतिनिधिरुपादयं वक्ष्यते । १ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिरुपादये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिरुपादये काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यक्षयोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

निराकरणेन मुद्गरत्वं कुठारत्वधारोपितम् । चीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीचिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

* व्यादितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पठ्यन्ते । एतासां व्याख्यायन्यः कालवशात् प्रलीन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्क्षिप्ता व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालदोषादिवद्दृश्याभावोऽप्यधिकारविघातको न चेति सन्देहापन-
पाय प्रतिनिधिपकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य शास्त्रविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
भ्यास्तस्मिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि शिष्टस्येत्यनुपपन्नोपमम् । तथाच श्रुतद्रव्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
द्विशिष्टं यावदित्युक्तमार्गेण । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सावृत्त्येनापि प्रतिनिधिरुद्ध्यं वक्ष्यते ॥ १ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिरुद्ध्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिस्तस्मात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरेकरूपे प्रत्यवायोपदेष्टान् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

काम्येष्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ २ ॥

न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रे देवेऽग्नौ कर्मणीश्वरे ।

न च प्रतिनिधिर्देशकालयोरित्यथापरे ॥ ३ ॥

*नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।

नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुचचित् ॥ ४ ॥

*श्रोत्रियाणामभोज्यं यत् द्रव्यं हि तदग्नेपतः ।

ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न क्वचित् ॥ ५ ॥

* देवेऽग्नौ, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

करणं, काम्यस्य त्वकरणे प्रत्यवायाभावात् श्रुतप्रत्येकैव तदनुष्ठानमिति भावः । मतान्तरमाह । काम्येष्योति । उपक्रमादारम्भात् । उर्ध्वं परतः । प्रारब्धकाम्यकर्मणोऽपि समापनस्यावश्यकत्वादारम्भात् परतः श्रुतप्रत्यापचारे तत्रापि प्रतिनिधिरुपादेयः । नित्यनैमित्तिकसमागम्याद्यत्वादित्याशयः । तदिदं वाक्यं द्रव्यप्रतिनिधिपरमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिप्राप्तौ विशेषमाह । न स्यादिति । मन्त्र इषे त्वेत्यादि । देव इन्द्रादि । अग्निराश्वनीयादि । कर्मा प्रयाजादि । ईश्वरः स्वामी । एषु प्रतिनिधिर्नेत्यर्थः । युक्तयस्त्वत्र सौमांसापस्थाध्यायादवगन्तव्याः । विस्तरमयाम् प्रस्तूयन्ते । एवमन्यत्रापि । देशः प्राचीनप्रवणत्वादिः । कालः सायमादिः । त्वपरे इति कुर्वन् मतान्तरे तयोः प्रतिनिध्यभ्यनुष्ठानं सूचयति । सायमादिकास्तातिपातेऽपि शौककाले सायं होमादेः करणस्य तत्र तत्रोपदिष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

* नाभावस्येति । सौसादृश्ये सत्यपि अभावान्तरमभावान्तरस्य न प्रतिनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

* उदाहरणार्थमाह । श्रोत्रियाणामिति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

* सत्रेषु स्वामिनि प्रेते कर्त्तृसङ्ख्याप्रसिद्धये ।

पुमान् प्रतिनिधातव्यो नासौ स्वामी कथञ्चन ॥ ६ ॥

* यदैकयजमानेऽपि पत्युः कर्मण्यशक्तता ।

ग्राह्योऽन्योगुणकर्मार्थं नरः कात्यायनाश्रयात् ॥ ७ ॥

* सौवर्णीं कुशपत्नी वा* पत्युभावेऽग्निहोविणः ।

पत्युः प्रतिनिधिं कृत्वा पत्नी नैवं समाचरेत् ॥ ८ ॥

* सौवर्णकुशपत्नी वा, - इति गु० पुस्तके पाठः ।

* सत्रेष्विति । सत्राणि यागविधेयाः । तत्पदार्थास्तु सप्तदशावरैः कर्त्तव्याः । तत्र कस्मिंश्चित् स्वामिनि प्रेते सति सप्तदशत्वसङ्ख्याप्रसिद्धयर्थमपरः पुमान् प्रतिनिधातव्यः । इतरथा खल्वेकं कार्यं लुप्येत । योऽग्नैव तु कार्य्याणि सम्पद्येरन् । यस्य प्रतिनिधितः नासौ स्वामी । स्वामीति पत्नस्य भोक्तारभाष्यते । केवलं ऋत्विक्कर्ममार्थमेव प्रतिनिधेयः इति भावः । ६ ॥

* यदेति । एको यजमानो यस्मिन् तथाविधेऽपि यागे पत्युः स्वामिनो यजमानस्येवेत्यत् । कर्मणि सपरिकरेऽशक्तता तदनुष्ठानात्तामर्थं यदा भवति, तदा गुणकर्मार्थमङ्गकर्मनुष्ठानार्थमन्यो नरः प्रतिनिधेयः । प्रधानन्तु त्यागमात्रं यजमान एव कुर्यादिति भावः । ७ ॥

* सौवर्णीति । अग्निहोविणः पत्युमचारे पत्नीप्रतिनिधितया सौवर्णीं कुश-
मयीं वा पत्नीमुपादायाग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । पत्या तु पत्युः प्रतिनिधि-
मादाय न होतव्यम् । पत्युः प्राधान्यात् । प्रमाणाभावाच्च । पत्याः प्रति-
निधिसंख्यन्दीगपरिष्पष्टे कात्यायनेनोपदिष्टः । यथा, "मृत्यामपि
भार्यायां वैदिकाग्निं न हि लजेत् । उपाधिनाऽपि तत् कर्म यावज्जीवं
समाचरेत् । शमोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सोतां पत्नी यशस्विनीम् । ईजे
यत्रैर्वज्रिण्यैः सह भावगिरिभुतः " इति । ८ ॥

- * स्याद्दर्शपौर्णमासेष्टौ चतुर्णामृत्विजां क्रिया ।
 चत्वारथेन लभ्यन्ते घयः कुर्युस्त्वयोऽपि चेत् ॥ ९ ॥
 सम्भवन्ति न, कुर्यातां द्वावेवेष्टिं कथञ्चन ।
 यदि द्वावपि न स्यातामेकेनाष्टृत्विजा सह ॥ १० ॥
 यजमानः प्रयुञ्जीत तवानाज्ञातनिष्कृतिः ।
 यद्येकाकी पतिः कुर्यात् स्यादौधायननिष्कृतिः ॥ ११ ॥
- * ऋत्विजामुक्तसङ्ख्योक्तगुणानाञ्चेदसम्भवः ।
 उपेक्ष्यापि गुणान् कामान्सङ्ख्योपादानमिष्यते ॥ १२ ॥
- * पतितं वेदशून्यञ्चेद्दिना सङ्ख्या न पूर्यते ।
 तत्र सङ्ख्यां विहायापि गुणिनामेव सङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

- * दर्शादौ यथोक्तसङ्ख्यानामृत्विजामसम्भवे यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्याद्दर्श-
 त्यादि त्रिभि । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
- * अथ यत्र ऋत्विगतसङ्ख्योपादाने तदुक्तगुणानामुपसंग्रहो न भवति,
 गुणोपसंग्रहे वा सङ्ख्या न पूर्यते, तत्र किं सङ्ख्यानुरोधेन गुणा नादर-
 णीयाः अथवा गुणानुरोधेन सङ्ख्यैव नादर्यथा । अस्मिन् संशये निश्चय-
 माह । ऋत्विजामिति । काम्यन्ते इति कामास्तान् । गुणविशेषणमिदम् ।
 तथा घोभयोपसंहारासम्भवे सङ्ख्याऽऽदरः ॥ १२ ॥
- * सङ्ख्यानुरोधेन गुणोपेक्षावद्दोषोपादानमपि स्यादित्याशङ्क्यामाह ।
 पतितमिति । पातित्यस्याधिकारविधातकत्वाद्देदशून्यस्य च कर्म्मामुष्ठा-
 नस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ १३ ॥

* अतएव च सोमादौ षोडशत्विगसम्भवे ।

अल्पीयांसोऽपि तत्सर्वं कर्म कुर्युर्हि तादृशम् ॥ १४ ॥

* कौषीतकिभिराम्नातं कैश्चित् छन्दोगबद्धैः ।

तावतामेव सर्वाऽपि दक्षिणा वरणानि च ॥ १५ ॥

अथेदं विधायते । ग्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत,—इति विकल्पेन विहितेषूभयेषु मध्ये एकेन ग्रीहिद्रव्येण प्रारब्धे कर्मणि तस्य नाश-
दोषापहारादिके जाते पश्चाद्यदि ग्रीहयोनं प्राप्यन्ते, तदा किं
वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं यवरूपमुपादेयमुत ग्रीहिमदृशमिति । तत्र
मुख्यद्रव्ये सति प्रतिनिधुपादानस्यायुक्तत्वादयवानामुपादाने प्राप्ते
सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चित् यच्च सङ्कल्पितं भवेत् ।

तदभावे* सहग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥ १६ ॥

द्रव्यमिति । सदृशगिति । ग्रीहिमदृशं जीवारादि । न तु

* तदभावे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

* अतएवेति । यत् सङ्ग्रानुरोधेनापि पतितादयो गोपादेव अतएवे-
त्यर्थः । तत्सर्वमिति षोडशत्विक्सम्पाद्य सर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

* यदा त्वल्पीयास एवत्विजं सर्वं कर्म कुर्वन्ति, तदा दक्षिणा वरणञ्च
तेषां सङ्ग्रानुरारेण भवति, इतः तावतामेव सर्वा दक्षिणा सर्वानि च
वरणानीत्याकाङ्क्षा निरर्थकमाह । कौषीतकिभिरिति । कैश्चिदिति,
तेषां कस्याचिष्णाख्यायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

यवाः । तेन प्रारब्धप्रयोगस्य द्रव्यस्याभावे तत्तद्वृक्षमुपादेयं न तु
वैकल्पिकमिति । यथारक्षममापनस्योचितत्वात् । द्रव्यान्तरे चोपचिते
तथा न स्यादिति ॥ १६ ॥

यदा पुनर्मुख्यमलभ्यं भवा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितेनान्तरा-
मुख्यं लब्धं तदा प्रतिनिधेः सङ्कल्पितत्वात् मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिहा-
राय मुख्यमनावृत्य प्रतिनिधिरेवोपादेय इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

मुख्यद्रव्यापचारे तत्प्रतिनिध्यभिसन्धिना* ।

प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ १७ ॥

मुख्यद्रव्येति । अपचरोऽलाभः । अभिसन्धिः सङ्कल्पः । स
मुख्यार्थः । तदुक्तं जैमिनिना । “मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि
तदभावात् । मौ० ६ अ० २ पा० २ सू०” — इति । यथाशक्ति
शास्त्रार्थे सत्त्वादयामीत्येवं शास्त्रार्थविषय एव सङ्कल्पः कर्त्तव्यो-
न तु प्रतिनिधिस्वरूपं कथितव्यम् । तस्मात् मुख्यप्राप्तौ मुख्यमे-
वोपादेयम् ॥ १७ ॥

अथ यदाकदाचित्प्रतिनिधिना नियोजने हते पश्चाद्मुख्यमुप-
लब्धं तदा हतमपि नियोजनं सादृष्ट्या पुनः खदिरे कर्त्तव्यमिति
मन्वानस्योत्तरमाह ।

उपात्ते यस्मिन् कस्मिन् वा मुख्येऽपचरिते सति ।

अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ १८ ॥

* मुख्यद्रव्यापचारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना, — इति श० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अत्रोपात्तत्वं पशुनियोजनादिकाभ्यांभिनिर्वृत्तिप-
 ज्ञत्वं ग्राह्यं, न ततः प्राक् । तच्च विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कृते
 नियोजने लब्धोऽपि खदिरो निरर्थक एव* । नियोजनार्थं हि
 तदुपादानम् । तच्च कृतं गुणानुरोधेन नावर्त्तयितव्यम्† । अतो-
 नादर्थक्यः खदिरः । तदुक्तम् । “नानर्थकत्वात् । मौ० ६ अ० ३ पा०
 ३ ७ सू०”-इति । यस्मिन् कस्मिन्निति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधौ
 वाचनिके वा । विजातीयमिति । वाचनिकत्वेन मन्दसदृशमपि ॥
 १ ८॥

उपादाय प्रयुज्जानो यदि पूर्वमवाप्नुयात् ।
 उपात्तत्वाविशेषेऽपि पूर्वं हित्वा परं श्रयेत् ॥ १९ ॥

उपात्तत्वस्याविशेष उपात्तत्वसामान्येन न तु कार्याभिनिर्वृत्ति-
 रूपेण । तेन च वैलक्षण्यम् । पूर्वं खादिरादि । परं कदरादि ।
 एवं मौञ्जादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यदा तु प्रतिनिधावुपात्ते तद्वर्णप्रोक्षणपेषणादिसंस्कारकरणो-
 त्तरमपि मुख्यकार्योपयोगाच्च प्राक् मुख्यलाभे तु निर्णयमाह ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
 तच्च मुख्यमनाहत्य गौणेनैव समाप्यते‡ ॥ २० ॥

* अनर्थक एव, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† न गुणानुरोधादाववर्त्तयितव्यम्, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ समापनम्, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अचोपात्तत्वं संस्कारकर्मावसानावसायीति शेषम् ।
ततः प्राक् च पूर्वनिर्णीतत्वात् । इदञ्च गतत्वादाद्यप्रमिति केचित् ॥
२० ॥

अथ ग्रीष्मभावे प्रतिनिधित्वेन नौवारैः प्रयोगे प्रारब्धे नौवारा-
णामपहारादिनाऽभावे सति किं प्रतिनिधौ भूतनौवारसदृशमुपादेयं
उत मुख्यद्रव्यं ग्रीष्मरूपन्तत्सदृशं वेति । तत्र यथैव वैकल्पिकेष्वे-
कस्मिन् प्रवृत्ते तस्यैव तत्प्रयोगाङ्गत्वात्तदपचारे वैकल्पिकान्तरं मुख्य-
मपि तत्प्रयोगानङ्गत्वाच्चोपादीयते । तथैव प्रतिनिधौ प्रवृत्ते तस्यैव
तस्मिन् प्रयोगेऽङ्गत्वात् तदपचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न तु मुख्यं
तत्सदृशं वा तस्य प्रयोगानङ्गत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

मुख्याभावे यदा गौणमुपात्तं सद्धिनश्यति ।

तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ २१ ॥

मुख्याभावेति । प्रतिनिधौ नौवारैः विनष्टे मुख्यलाभे मुख्यमेव
ग्राह्यं, तदलाभे नौवारभिर्घ्नं ग्रीष्मसदृशमेवेति न तु कदाचित्चौवा-
रसदृशमित्यर्थः । न हि नौवाराणामङ्गत्वमस्ति । श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणाभावात् ॥ २१ ॥

यदा पुनरश्वशफपरिमाणाय * शेषकार्येभ्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाश-
जातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था ग्रीष्मयोऽल्पेऽपि लभ्यन्ते, तदा तेरेव पुरो-
डाशः कर्त्तव्य उत नौवारैरिति संग्रहः । तथाश्चशफपरिमाणाय

भूयसां शेषकार्याणां चातुषष्टयं प्रौढिशास्त्रमेकं* बाधितव्यम् ।
किञ्च प्रतिनिधुपादाने तस्य नात्यन्तबाधोऽपि । प्रौढुपादाने हि
शेषकार्याणामत्यन्तलोपः स्यात् । अतोनीरावा एवोपादेयाः इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥ २२ ॥
इवत्तमाचपर्याप्तप्रौढिद्रव्यस्य सम्भवे ।
पुरोडाशमहत्त्वार्थं न नीवारपरिग्रहः ॥ २३ ॥

संस्कारेति दाभ्याम् । संस्कारास्तचणमहत्वादयः । अयोग्यत्वञ्चा-
स्यतया । अन्योनीवारकदरादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदा तु प्रधानयागाद्यमा प्रौढयोक्तव्यन्ते, तत्रापि पूर्ववत्प्रति-
निधुनुपादानशङ्को परिहरति ।

मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तन्तेन प्रयुज्यते † ॥ २४ ॥

मुख्येति । एतस्य मुख्यस्य । शक्तं समर्थम् । प्रतिरूपं प्रतिनि-
धिम् । अनादरोऽपहणम् ॥ २४ ॥

अथ यच्च द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम् ‡ । तद्वयथा । नैर्ऋतः

* प्रौढिशास्त्रं, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† शक्तमेवोपयुज्यते, — इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

‡ अथ यच्च द्रव्यगुणयोर्विरोधस्तत्र कथम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

परिदृश्यै * कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानामिति । तत्र संग्रहः । ये व्रीहयः सन्ति मुख्यान्ते अकृष्णाः । ये च नीवारास्ते कृष्णाः । तत्र किं मुख्यद्रव्यमनादृत्य गुणानुरोधेन नीवारोपादानं उत कृष्णगुणमनादृत्य मुख्यद्रव्यं व्रीहय इति । तत्र व्रीहीणामुपादाने कृष्णगुणहानिः सर्वथा, नीवाराणामुपादाने तस्यानुग्रहो व्रीहिग्रास्यमपि किञ्चिद्भूतं संपादितं भवति । अतः कृष्णानां नीवाराणामुपादाने प्राप्ते आह ।

कृष्णव्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्टेऽपचरिते सति ।

ग्राह्योऽकृष्णोऽपि सन् व्रीहिर्नाव्रीहिः कृष्णगुण्यपि ॥ २५ ॥

कृष्णेति । अपचरितं अभावः । अव्रीहिर्नीवारादिः ॥ २५ ॥

अथ मुख्यद्रव्यालाभे सुसदृशं ग्राह्यमिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र सुसदृशलाभे मन्दसदृशं न ग्राह्यम् । तदलाभे तु मन्दसदृशमपि । क्वचित्तु सुसदृशलाभेऽपि वचनामन्दसदृशमपि गृह्यते यथा पूतिकाः ।

तत्रोभयोः परिज्ञानार्थमाह ।

कायरूपैस्तथावर्णैः क्षीरेः पुष्पः फलैरपि ।

गन्धैरसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वाभावे † परम्परम् ॥ २६ ॥

कार्यैरिति । यत्र वज्रधर्माणां सम्भवस्तत्र सुसदृशलमन्यत्र मन्द-

* परिदृश्यै, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वालाभे, - इति स० पुस्तके पाठः ।

सदृशत्वम् । अथ वा यच्च पूर्वपूर्वधर्मास्थितिः, तच्च समदृशत्वमन्यत्र
मन्दसदृशत्वम् । अतएवाह । पूर्व्वेति । पूर्व्वस्य कार्यादिकस्य । परं
उत्तरम् । कार्यैरिति पुरोडाशादिरूपकार्यनिष्पादकसमान्यैरि-
त्यर्थः ॥२६॥

प्रतिनिधौ समदृशं याद्वमित्युक्तम् । तच्च रूपादिना ज्ञातव्यम् ।
तदेव विशदयति ।

हविर्व्रीहिमयं कार्यं यदा यवमयं भवेत् ।

तयोरभावे श्यामाकानीवारा वा हविर्भवेत् ॥ २७ ॥

हविरिति । यच्च सामान्येन चरुपुरोडाशचोदना, तच्च ग्रीहीन्
यवान् वा प्रतीयात् । तदाह कात्यायनः । ग्रीहीन् यवाश्चा हविषीति ।
यच्च विशेषतोद्भूतचोदनाऽस्ति तच्च नेदं शास्त्रम् * । यथा, गावेधुकं
चरुं निर्वपेदिति । तथा, ग्रीहिषवालाभे समदृशं श्यामाकनीवा-
ररूपमेव नान्यत् । अप्रकान्तविषयमिदम् । अतस्तदेव याद्वम् ॥२७॥
तस्याप्यलाभे मन्दसदृशमाह ।

वेणुयवा गोरसं वा कन्दं मूलं फलं जलम् ।

सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥ २८ ॥

वेणुयवा इति । गोरसं दधिदुग्धादि । अनिषिद्धं कन्दादि
हविः । फलं यज्ञियवृक्षीयम् । जलं वृक्षकषायः । सारो वा । सर्वा-
लाभे वाचनिकं प्रतिनिधिमाह । सत्यमिति । सत्यं सत्यभाषणम् ।
पूर्वाभावे परस्परमित्यस्यानुवृत्त्यर्थमाह । यथेति ॥२८॥

* यच्च विशेषतोद्भूतचोदनाऽस्ति तच्च नेदं शास्त्रम्, - इति क. पुस्तके पाठः ।

ईषदपि सादृश्याभावेन प्रतिनिधिसंभवादाह ।

प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।

प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत् सत्यमात्मना* ॥ २९ ॥

प्रतिनिध्यन्तरमिति । वचनात् प्रतिनिधित्वमस्य । अतः प्रतिनिध्यन्तरं वक्ष्यमाणं वाचनिकप्रतिनिधित्वं न तु न्यायप्राप्तम् । सत्यस्य यागसाधनत्वमाह । प्रधानेति । तथाचाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिदं सत्यं न ममेति प्रयोगः ॥ २९ ॥

वेणुयवादीनामुपस्रवणार्थत्वमाह ।

अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमाचकम् ।

न ग्राह्याः सर्वदा मापावरटाणुककोद्रवाः† ॥ ३० ॥

अत इति । अत उक्तेभ्योऽन्यत् । सदृशं मन्दसदृशं । मौड्यं चरुं निर्वपेदिति श्रुतम् । तच्च सुद्राभावे सुसदृशानां मापाणां प्रतिनिधित्वेन प्राप्ते तदर्थं सुसदृशमपि निषिद्धं न प्रतिनिधेयमित्याह ।

न ग्राह्या इति । सर्वदा सुसदृशाज्जाभे सुसदृशा अपि माषाः सुद्राभावे न प्रतिनिधेया इति भावः । अयश्शिया वै माषा अयश्शिया वरटा इति तेषामयश्शियत्वकथनेन तन्निषेधात् । तथा, मौड्यभावे अणवः कोद्रवाद्यायश्शियाः न प्रतिनिधेयाः ॥ ३० ॥

* सत्यमात्मनः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† न ग्राह्यं सर्वदा माषघणकोदारकोद्रवम्, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रकारान्तरेण सुसदृशत्वमुपदेयितुमाह ।

यदा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः ।

श्लेषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥ ३१ ॥

यदेति । तुषतण्डुलवत्त्वेन साधर्म्यं व्रीहियवाभावे श्लेषधीषु ज्ञातव्यम् । अणुकोद्रवाणाम् तत्त्वेऽपि निषिद्धत्वाच्च प्रतिनिधियक्षणम् ॥ ३१ ॥

अधुना तेष्वेव सुसदृशत्वं प्रकारान्तरेणाह ।

ग्राम्यानां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्ततोवेणुयवादयः ॥ ३२ ॥

ग्राम्याणामिति । उदाहरणार्थमाह । यवाभावेति । यवसमीपद्रव्याभावे । सामीप्यवर्णाकृत्यादिषु सामीप्यं वक्ष्यदिति न्यायात् । तस्मात्, यवाभावे व्रीहय एव ग्राह्या इति । गोधूमाभावे वेणुयवाभावे श्लेषधयः । ग्राम्याणां प्रतिनिधिः ग्राम्यः । अरण्यानामारण्यः । तदभावे तुषतण्डुलयोगिन्य श्लेषधयः, सामीप्यात् । तस्याभावे गोधूमाः । आकृतिग्राम्यात् । तदभावे वेणुयवादयः । जातिग्राम्यात् । समीप्यञ्च ग्राम्यत्वे सति शोदनागतयागसाधनत्वम् । कृप्तकल्पयोः कृप्तं वक्ष्यदिति न्यायाच्च । एवं च, तुषतण्डुलयोगित्वग्रास्तमण्यनुगृहीतं भवति । प्रपञ्चितद्वैतदाशङ्कायनसूत्रभाष्ये । गोधूमानामहविष्टं बोधं स्तौति,—

तिलमुद्गादृते शैवं सखे गोधूमकोद्रवाविति ।

आचारलक्षणं हौम्यमिति धर्मसूत्रम् । गोधूमानां तु चारे-
गणान्तःपातित्वादहौम्यत्वमिति । शातातपोऽपि,—

“निप्यावाराजमायाय गोधूमाद्यंणकास्ताया ।

वर्जनौयाः प्रयत्नेन प्रियङ्गा वरटा अपि”—इति ॥

यदा तु यवैः प्रकान्ते कर्मणि यवानामपहारे तयोरभावे इति
पूर्वाक्तवचनाच्छ्यामाकादीनां गौणद्रव्यतया प्राप्तौ तत्परिहारार्थमिदं
वचनम् । ग्राम्याभावे आरण्याद्याद्या इत्यत आह । तत इति । तत-
आरण्याग्राम्याणामित्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

फलं याज्ञिकवृक्षस्य तत्पत्रमथवा * जलम् ।

छन्दोगवृक्षवचनाज्जुहुयाद्भविरत्यये ॥ ३३ ॥

फलजलयोर्होमसाधनत्वमुक्तम् । एतदेव निर्वर्क्ति । छन्दोगेति ।
याज्ञिकवृक्ष उदुम्बरादिः, तत्फलम् । जलं तत्कषायः ॥ ३३ ॥

कचिद्वेषदपि सादृश्याभावे वाचनिकं प्रतिनिधिसुदाहरति ।

आग्रयणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कदाचन ।

श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्यो बौधयनाशयात् ॥ ३४ ॥

आग्रयण इति । प्रस्तर इति । प्रकृतेष्टौ श्यामाकद्वयैः प्रस्तरः
कार्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदा त्वग्निहोचार्थं पयोऽन विन्देत, तदाऽपि वाचनिकप्रतिनि-
धिक्रमेण निर्वहणीयमिति माध्यन्दिनयुतिसम्मतङ्गममाह ।

यद्यग्निहोत्रहोमार्थं पयोऽन स्यात् कदाचन ।

तदा ग्रीहियवौ ग्राम्यमौपध्यन्तरमेव वा ॥ ३५ ॥

आरण्यौपधयोदृक्षफलाभ्याप इति क्रमात् ।

होमं कर्तुमुपादेयं पूर्वालाभे परम्परम् ॥ ३६ ॥

तेषामलाभे जुहुयाच्छ्रद्धया सत्यमात्मनः ।

माध्यन्दिनश्रुतौ सर्वं विस्पष्टमिदमौरितम् ॥ ३७ ॥

यदीति । पूर्वोपासकक्रमस्य ग्रीहियवयोः प्रतिनिधित्वेन विवक्षा,
अत्र तु पयस इति न पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एकदेशिमतेनाह ।

मुख्यमेव हविस्तोयं न तु गौणमुपेयते ।

पयसा तुल्यकल्पन्तदिति दामोदरोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मुख्यमिति । ग्रीहियवशास्त्वन्तुल्यविकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥

मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रकारमेकदेशिमतेनाह ।

सायं होमो न लब्धश्चेत् तस्यां रात्रावभोजनम् ।

प्रातर्होमो न लब्धश्चेत्तदहर्भोजनं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

तावता होमसिद्धिः स्यात् तस्माद्यश्चित्तमिष्यते ।

छन्दोगानां हि केषाञ्चिद् गृह्ये कथितमौदृशम् ॥ ४० ॥

सायमिति । सायंहोमः सायंहोमसाधनम् । एवं प्रातर्होमसाधनं
न लब्धं चेदुपवासस्य तत्कार्यकारिकत्वमित्याह । तावतेति । वैश्वान-

रेष्टिवदस्य प्रायश्चित्तरूपत्वमाह । तदिति । एकदेशितमस्योपदि-
शति । कन्दोगानामिति । गृह्ये गृह्यसूत्रे गौणानादरेण । केषा-
श्चिदिति कस्याश्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

यचाज्यचोदना, तत्र घृतं प्रतीयते । तदुक्तम् । घृतमाज्ये
स्निग्धादिति । तत्र घृताभावे सुषदृशमुपादेयमिति पूर्वन्यायतः
सिद्धम् । सुषदृशानि च मतदयेनाह ।

घृताभावे भरद्वाजबौधायनमुनी पृथक् ।
आहतुस्तत्र बौधायनोक्तमादौ वदिष्यते ॥ ४१ ॥

घृताभावे इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

तदेवाह ।

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४२ ॥
तिलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम्* ।
तदभावेऽतसीखेदः कौसुम्भः सूर्यपोद्भवः ॥ ४३ ॥

घृतार्थ इति । गोघृतमिति । महीणां पय इति स्निग्धात् ।
तैलमिति साक्षात्तिलखेदः । जर्तिला आरण्यतिनाः । अतसी
यवसी† ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* तैलजं तिलसम्भवम्, - इति क० प्रसक्तके पाठः ।

† यवसाः, - इति छ० प्रसक्तके पाठः ।

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।

तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥ ४४ ॥

पिष्टमालोद्य तोयेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिर्वैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

वृक्षस्नेहोयज्ञियवृक्षनिर्यासः । तदभाव इति पूर्वोक्ताभावे । वृक्ष-
स्नेहस्य यज्ञियत्वविशेषणार्थमाह । वृक्ष इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अग्निस्नेहार्थे भरद्वाजमतं दर्शयति ।

भरद्वाजोऽन्यथा प्राह घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।

गव्याज्याभावतश्चागमद्विष्यादेर्घृतङ्गमात् ॥ ४६ ॥

तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ।

तदस्त्राभे दधि ग्राह्यमस्त्राभे तैलमिष्यते ॥ ४७ ॥

यचाद्यमज्जनाद्यर्थं न लभ्येत कथञ्चन ।

तत्र क्षीरमनाहत्य साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४८ ॥

यत्र मुखं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावतः ।

अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावे तु गोघृतम् ॥ ४९ ॥

मुखासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।

अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥ ५० ॥

भारद्वाज इति । कश्चित् घृताभावे तैलमेवोपादेयं न दध्यादि
इत्याह । यवेति । आद्यमाज्यम् । यथा यूपाज्जनादौ । एवं दध्यभावे

प्रतिनिधिरूपादेय इत्याह । यवेति । अधुना प्रकारान्तरेण सुषट्-
शमाह । मुख्यामन्न इति । अथ वा, येन येन प्रकारेण मुख्यस्य
कार्यकारणमन्ततौ योमुख्यामन्नः, स एव तत्प्रतिनिधिः । निद-
र्शयति । अतएवेति । दध्न एवामन्नत्वादाज्यस्य प्रतिनिधित्वम् ।
पयसोव्यवहितत्वात् ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ : ४ ८ ॥ ४ ९ ॥ ५ ० ॥

अधुना साक्षाद्ये प्रतिनिधिशिष्यते ।

सान्नाय्यञ्चेन्न क्षभेत पुरोडाशं प्रकुर्वते ।

पुरोडाशस्य चालाभे तर्षोपादीयते घृतम् ॥ ५१ ॥

साक्षाद्येति सार्द्धपञ्चभिः । साक्षाद्यमिति इन्द्रदेवताकदधिप-
योरूप* हविषोनामधेयम् । न क्षभेतेति । प्रवृत्तेः प्राक्, ततश्च
नाशापहारादौ वा । पुरोडाशमिति । निर्वापपूर्वक ऐन्द्रः पुरो-
डाशः । स सायं प्रतिनिधित्वेन प्रतिज्ञानात्साक्षाद्यधर्मको भवती-
त्युक्तमन्यत्र । तस्यायस्लाभे प्रतिनिध्यन्तरमाह । घृतमिति । इदञ्च
साक्षाद्यस्यैव प्रतिनिधिः न पुरोडाशस्य । पूर्वस्य प्राशस्यजापनार्थं
तस्यायस्लाभ इति ॥ ५१ ॥

अथ सायंदोहविनाशे विज्ञेयमाह ।

सायन्दोहो विनष्टश्चेत् प्रातर्दोहं विभज्य तु ।

तत्रैकं भागमातच्य† दधियागे नियोजयेत् ॥ ५२ ॥

* पयोदधिरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† भागमातच्य, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रातयेति । आतश्चनसङ्गाये प्रातर्होमोपेण । अभावे * वक्ष्य-
माणद्रव्यैः ॥ ५२ ॥

पणामपाकरणं श्रूयते । तत्र पणामभावे एकस्माद्विष्टुणा वा
मत्वे पूर्वोक्तपुरोडाशादिकं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारायाश्च ।

गवां सान्नाय्यदोग्धीणां पडादीनामसम्भवे ।

द्विर्दुह्यन्तेऽव गास्तिस्त्र एकां पट्कृत्व एव वा ॥ ५३ ॥

गवामिति । चित्तमत्वे † प्रतिगवं द्विर्दोहनं, एकस्माः ‡ पट्-
कृत्वोदोहनमिति विशेषः ॥ ५३ ॥

प्रातश्चमापचारे तत्प्रतिनिधीमाश्च ।

उच्छेपणायचारे तु मेध्यैरोपधितण्डुलैः ।

सान्नाय्यातञ्चनं कुर्यादोपधीभिस्तदत्यये ॥ ५४ ॥

उच्छेपणायचारेति ॥ ५४ ॥

अथ शाखासधिश्रूयते । यज्ञोपणामाश्रूयामिति । पुनश्च
श्रूयते । प्राशुदीचीमिति । तत्र मंगयः । या प्राशुदीची सा पर्णादि-
गुणरहिता या च पर्णादिगुणमती ॥ सा प्राशुदीचीगुणरहिता,

* अभावे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† चित्तमत्वे, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ एकस्मा, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

§ यज्ञ, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मुद्रवती, - इति तु भविष्यपुराणम् ।

तदा किम्वलीय इति । तत्र मुख्यमवेतत्वात्पर्णादिगुणादर इति पूर्वपक्षनिराकारणाय ।

प्रागुदीच्यादिका * शाखा बहुपर्णादियोगिनी ।
नास्ति चेत् तत्र पर्णादिगुणान् हित्वा दिगादरः ॥५५॥

प्रागुदीचीति । स्पष्टम् ॥५५॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमवत्तस्योद्धृतस्य ह्यवदानमात्रस्य नाग्रे हविरन्तरमुत्पाद्यम्, उत तस्मादेव हविःशेषात्पुनरवेदयमिति । तत्रैकदेशितमाह ।

अवदानविनाग्रे तु तस्यैव हविषः क्षतात् ।
मध्यात्पूर्वार्द्धतो ग्राह्यं नान्यदित्याश्वलायनः ॥ ५६ ॥

अवदानेति । नान्यदिति हविरन्तरं नोत्पादनीयमिति । सिद्धान्तस्तु पृथगेकदेकशिततोत्घाटनेनैवोक्तः । स यथा । तत्र चेदं कात्यायनसूचम् । अवत्तनाग्रे अन्यत्, गुणानुपहात् । अस्वार्थः । अयावत्तस्य पुरोडाशचर्वादेः सकाशात् पृथक् कृतस्यावदानद्वयमात्रस्य नाग्रे अन्यद्विविक्तात्पादनीयं यागार्थम् । कुतः । गुणानुपहात् । एवं कृते मध्यपूर्वार्द्धावदानरूपेण गुणेनाग्नेन साधनभूतेन यागोऽनुगृहीतो भवति । शेषात् पुनरवेदाय यागः क्रियते चेत्, तदा तस्य पूर्वार्द्धनिकम्नचात् विगुण एव यागो भवेत् । कथम् । ह्यवदानस्यैव या-

गार्थत्वपक्षे तस्य विनष्टत्वादवशिष्टस्यायागार्थत्वात् । समस्तपुरोडाशस्य
यागार्थत्वेऽपि ह्यवदाननाशेन * तस्य विकलत्वात् । न चासौ यागो-
विगुण इत्यते । तस्माद्धविरन्तरमेवोत्पाद्यमिति ।

यत्पुनरुच्यते, सकलस्य पुरोडाशस्य हविषमिति तत्र पुरोडाशस्य
यो मध्यपूर्वाद्धावयवौ तदपादानकन्तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसा-
धनन्तन्नाग्रे मध्यपूर्वाद्धावयविनि सकलरूपे पुरोडाशे योमध्यावयवः
पूर्वाद्धावयवस्यापादानभूतः स पूर्वावदानापेक्षयाऽवयवी तस्मिन्-
वदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि † मध्योत्तरस्य पूर्वार्धात्तरस्य ‡ श्रवदा-
नद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वान्तत एव पुनरवदेयम् । ननु कतन्नस्य
मध्यपूर्वाद्धं श्रवदेये न विकलस्येति चेत् । तत्र । शास्त्वार्थत्वात् ।
मध्यादवद्यतौत्येतावदेव श्रूयते । न तु सकलस्य पुरोडाशस्य मध्या-
दिति । तस्मात् पूर्वशेषादेवावदेयम् ।

तत्र । गुणदानौ तु शेषभावात् § । हविषो मध्यपूर्वाद्धभागस्य
यागं प्रति . गुणभूतस्य यागसाधनभूतस्य दानौ नाग्रे सति न
पूर्वशेषादवदेयम् । कुतः । शेषभावात् । शेषत्वादेव । तस्या-
वशिष्टस्य शेषकार्यार्थत्वादित्यर्थः । सत्त्वस्य हि पुरोडाशस्य यो-
मध्यदेशस्तदपादानकोपलक्ष्योपरितनोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रावयवः सोऽव-

* यागदाननाशेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तस्मिन्श्रवदानोद्धरणविनष्टेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वार्धात्तरस्य, - इति ख० पुस्तके पाठः । मम तु, मध्यान्तरस्य पूर्वा-
र्धात्तरस्य, - इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इदं सूत्रमिति प्रतिभाति ।

दातव्यः । अन्यस्त्ववदेयस्यापादानभूतः । न चासाववदातव्यः ।
 न त्रिडादिशेषकार्यार्थः । अतोनामौ हविः । यत्तु हविस्तद्दिन-
 एम् । तद्दिनाग्रे च हविरन्तरमेवोत्पाद्यम् । यदा च द्युवदानस्यैव
 यागार्थता, ततस्तद्दिनाग्रे शेषस्य कार्यार्थत्वाभावात् द्रव्यान्तरं या-
 गार्थमुत्पाद्यम् । यदाऽपि समस्तपुरोडाशसाध्योयागस्तदाऽपि द्युव-
 दाननाग्रे तस्य विकसलादविकसं हविरन्तरमुत्पाद्यम् । तस्मात्
 साधूक्तमवत्तनाग्रेऽन्यदिति । तदुक्तम् ।

संस्काराणां पुरोडाशे द्युवदानं प्रयोजकम् ।

तद्दिनाशाच नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥

गृहीतौ मध्यपूर्वाद्धौ तौ विनष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात् प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥

अतएवाश्वत्थायनग्रहणं कुर्वन्नेकदेशिमतमिति सूचयति । अन्य-
 हविषोऽसम्भवे तु वक्ष्यते ।

येषां केषां चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्वचाज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतादिति * ॥ ५६ ॥

अथ श्रूयते । यजुर्ह्नां गृह्णाति तत्प्रयाजेभ्योयदुपभुति गृह्णा-
 ति तत्प्रयाजातुयाजेभ्य इति । तत्रैकस्योभयोर्वाऽऽज्यस्य नाग्रे किं
 प्रतिनिधेयमिति सन्देहे आज्यस्याज्योराज्यान्तरं प्राद्वमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति ।

जुह्वपभृद्भृते नष्टे ध्रौवाज्यस्य सकाशतः ।

आज्यगृहणमाचष्टे कात्यायनमहामुनिः ॥ ५७ ॥

* इयं मूलकारिकेव प्रमादतयोपन्यस्ता । इति वक्ष्यते इत्यन्वयः ।

जुह्व इति । तथा च कात्यायनः । जुह्वदुष्टे पुनर्घणं सखे
ध्रुवायादाय ततोयज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अथ प्रसङ्गादाह ।

पशवुपाहते याते मृते वाऽस्मिन्नकामतः ।

अन्यन्तद्रूपतद्वर्णतदयस्कमुपावहेत् ॥ ५८ ॥

पशविति । उपाहते उपाकरणे हते सति याते पलायिते
मृते वा । अन्यं पशन्तरमुपावहेत् आसमेत । तदुक्तं कात्यायनेन ।
पशुष्वेदुपाहतः पलायेत वायवे तमनूद्दिश्यान्त्यन्तद्वर्णं तदयसमासमे-
तेति । अकामत इति । पलायनोत्तरं महता प्रयत्नेन अन्वेषितव्यः ।
ततोऽप्यलाभेऽन्यमासमेतेति भावः । मरणे तु विशेषमाह कात्या-
यनः । प्राक् प्रयागेभ्यस्त्रियुक्तोच्चयेतान्यमासमेत । पूर्वस्य वर्षा
दक्षिणाग्नौ जुह्वयात् सोमस्येन्माजालीये ईजानाः पितर इत्यादि ॥
५८ ॥

पशन्तरोपादाने हते यदि पूर्वोत्सवः * स्यात्तदा किं कुर्या-
दित्यत आह ।

तस्मिन्नुपाहते पूर्वः पशुः सम्प्राप्यते यदा ।

नाद्रियेत तदा पूर्वमुपालम्भः परस्य वा ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । पूर्वं पशुं नाद्रियेत । परस्योपालम्भः । पूर्वस्योपा-

* पूर्वोपालम्भः, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

क्षामो वायवेऽनुपालक्षो वा । तदुक्तम् । उपालभ्यं तं वायवे तम-
नादरणं वेति ॥५८॥ .

पशौ पलायिते तस्मिन्* अनुपलभमाने च प्रतिनिधिमाह ।

पशुप्रतिनिधी ज्ञेयौ गौरश्च परस्परम् ।

पशुयागप्रसिद्ध्यर्थे छागमेपौ परस्परम् ॥ ६० ॥

पशुरिति । अश्वगवयोरन्योन्यं प्रातिनिध्यं सामान्यात् । एवं
छागमेषयोः ॥६०॥

ननु सामान्यं प्रतिनिधावुपोदयमिति । ततश्च† छागाभावे
मेषापेक्षया सामान्यात्कार्याच्छागोपालक्षितस्य इति प्राप्ते आह ।

कूटकर्णस्तथा काणः खण्डोवण्डस्त्वपन्नदन् ।

ओणः सप्तशफश्चेति न स्यात्प्रतिनिधिः पशोः ॥ ६१ ॥

कूट इति दाभ्याम् । कूटकर्णश्चिन्नकर्णः । काण एकाक्षः ।
खण्डोऽपुष्कः । वण्डोभग्नपृष्ठः । अपत् एकेन दाभ्यां चिभिर्वा
चरणैर्हीनः । अदन् अदन्तः । ओणोऽमुष्कः । सप्तशफः एकेन शफेन
न्यूनः । तथा एकशफायाकारचरणायः । एते मुख्या अपि यथो-
क्तच्छागाभावे नोपादेयाः, किन्तु मेष एवोपादेयः ॥६१॥

तच्च हेतुमाह ।

* तस्मिन्, - इति नास्ति छ० पुस्तके पाठः ।

† तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ भण्ड, - इति क० पुस्तके पाठ । एवं टीकायामपि ।

अभक्ष्यत्वादेकशफो होमकार्येषु न कश्चित् ।

ग्राह्यः प्रतिनिधित्वेन सत्याषाढनिरूपणात् ॥ ६२ ॥

अभक्ष्यत्वादिति । दुष्टत्वादिति भावः । तदाह कात्यायनः ।

शिष्टभक्ष्यप्रतिषिद्धं दुष्टमिति ॥ ६२ ॥

सत्याषाढमतमुक्त्वा भरद्वाजमतमुपन्यस्यति ।

भरद्वाजस्तु नातीव निषिद्धं द्रव्यमाहरेत् ।

सामान्यचोदितं वाऽपि विशेषे विनिवारितम् ॥ ६३ ॥

भरद्वाज इति । अतीव निषिद्धम्, अयज्ञियमाषा इत्यादि ।

अधिकरणमवतारयति । सामान्येति । यथा । अग्नीषोमीयपशुमा-
लभेतेत्यादि सामान्येन श्रुतम् । कापि कुचापि विशेषशास्त्रे विनि-
वारितं निषिद्धम् ॥ ६३ ॥

विचारविषयमाह ।

अनिषिद्धविशेषत्वमलब्धश्चेज्जिष्टया ।

तच्च जात्यन्तरं किं तत्सदृशं गृह्यतामुत ॥ ६४ ॥

तज्जातीयो विशेषो वा निषिद्ध इति संशये * ।

अनिषिद्धेति । अनिषिद्धोवाक्येन विशेषो यस्मिन्, तादृशमल-

ब्धेदित्यर्थः । संग्रहमाह । जिष्टयेति ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तं सत्याषाढमतं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह ।

वरञ्जात्यन्तरं तच्च निपिङ्घोऽपि स्वजातिमान् ॥ ६५ ॥
 अकूटच्छागास्त्राग्ने स्याच्छागः कूटोऽपि न त्वविः ।
 कूटच्छागाद्यभावे स्थान्मेघादिरिति भाष्यते ॥ ६६ ॥

वरमिति । मेघविषयमाह । कूटेति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एवमेव न्यायमोषथादिद्रव्येष्ववतारयति ।

तस्माद्द्रव्यान्तराणाञ्च निपिङ्घानामशेषतः ।
 धान्यकाष्ठतृणादीनामाद्धानं युज्यते क्वचित् ॥ ६७ ॥

तस्मादिति । धान्य मीक्षादिषु । काष्ठ पलाशेष्वे । तृणं वर्हिषि ।
 एतन्मतस्यास्वरसादाह । क्वचिदिति । ६७ ॥

पश्ववदानहानौ पूर्वोक्तन्यायेनान्यपश्वास्तम्भप्राप्तौ सिद्धान्तमाह ।

प्राप्तं पश्ववदानानां यावतामवलोपनम् ।
 तावत्कृत्वोद्धृतं ग्राह्यमपि सर्वविलोपने ॥ ६८ ॥

प्राप्तमिति । ॥ ६८ ॥

अन्याचार्यसिद्धान्तमाह ।

अन्ये पश्ववदानानां निःशेषमवलोपने ।
 तच्चाज्यं न ग्रहीतव्यं पशुरेवेति मन्वते ॥ ६९ ॥

अन्ये इति । एकस्य दधोस्त्यादीनां नाशे चाज्येनावदेयं
 सर्वावदाननाशे पश्वन्तरमेवेति मन्वन्ते ॥ ६९ ॥

दधमाचनाशे विशेषमाह ।

हृदयस्य विनाशे तु पशुमन्यं प्रयोजयेत् ।

यद्वा कातीयसूत्रेण तत्स्थानेऽपि घृतं भवेत् ॥ ७० ॥

हृदयस्येति । हृदयं पशुरिति वचनात् । कात्यायनमतमुपन्य-
स्यति । यदेति । तत्स्थाने हृदयस्थानेऽपि । तथाचाह कात्यायनः ।
सर्वेषां वाऽऽज्यस्य जुहुयादर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ ७० ॥

वपानाशे विशेषमाह ।

पश्चादृत्तिर्वपानाशे न त्वाज्यं तच्च गृह्यते ।

भरद्वाजमतादन्ये तत्राप्याददते घृतम् ॥ ७१ ॥

पश्चादृत्तिरिति । भरद्वाजमतेनाह । भरद्वाजेति ॥ ७१ ॥

यच्च यच्च पश्वन्तरालभोविहितोऽस्ति तच्च पूर्वपशोः प्रतिपत्त्यर्थ-
माह ।

यदा पश्वन्तरालभपक्षोऽव परिगृह्यते ।

नष्टशेषं पशोर्भागमुत्करे सन्त्यजेत्तदा ॥ ७२ ॥

यदेति ॥ ७२ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति ।

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वचाज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ ७३ ॥

पशुनाशवद्भविरन्तरालभवेऽपि आज्यमुपादेयमित्याह । घेषा-
मिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

सोमाभावे तु पूतीकांः पूतिकानामसम्भवे ।
 आदारान् छेदमूलानि गृह्णीयात् फाल्गुनानि वा ॥ ७४ ॥
 तदभावे तु गृह्णीयादौषधीः क्षीरसंयुताः ।
 तथैव वारुणा दूर्वाः कुशान् वा हरितस्तथा ॥ ७५ ॥
 बर्हिः कुशमयं ग्राह्यं न लभ्यन्ते कुशा यदि ।
 शरशैर्यमुतवाय्ववालमौज्जार्जुनेक्षवः ॥ ७६ ॥
 सुगन्धितेजना दारुदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि ।
 कुशाभावे ग्रहीतव्या बर्हिःकार्ये पृथक् पृथक् ॥ ७७ ॥
 यद्वा सर्व्वतृणेभ्योऽपि ग्राह्यं बर्हिर्यथेप्सितम् ।
 शुकशुम्बकृष्णतूलदुर्गन्धतृणवर्जितम् ॥ ७८ ॥

सोमप्रतिनिधीनाह ।

सोमाभावे त्विति दाभ्याम् । यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान-
 भिपुण्यादित्यत्र न सोमास्त्राभे पूतीकविधिः । किन्तु प्रतिनिधितया
 प्राप्तेष्वनेकेषु द्रव्येषु पूतीकानां नियमः इति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।
 एवञ्च पूतीकाभावे न पूतीकसदृशमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवा-
 दारादिकमिति भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बर्हिरिति । कुशमयं बर्हिरिति तावन्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे -
 शरादयो ग्राह्याः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । शुकशुम्बादिवर्जनं यथा भवति तथा
 सर्व्वतृणेभ्यो बर्हिर्ग्राह्यम् । शुकशुम्बादिवर्जितेभ्यः सर्व्वतृणेभ्य इति
 यावत् ॥ ७८ ॥

बौधायनादिभिः प्रोक्तो विधिरथ मतात् पुनः ।
 सूकलानेकलांश्चापि वर्जयन्त्यपरे बुधाः ॥ ७६ ॥
 कुशाभावे कठाः प्राहुः पर्वपल्लवदोषधीः ।
 वरूकरत्तारकटकपरिध्याधकवर्जिताः ॥ ८० ॥
 मुख्यान्वेवेति भापन्ते केचित् काशान् कुशान् शरान् ।
 बल्वजान् पुण्डरीकाणि यवव्रीहितृणान्यपि ॥ ८१ ॥
 पालाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
 वनस्पतीनां सर्व्वेपामिधः कार्य्यो विशेषतः ॥ ८२ ॥

बौधायनादिभिरिति । सोऽयं बौधायनादिसम्मतोविधिः । म-
 तात् पुनरिति । मतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुनरप्रथमे भेदे
 इति कोषात्, मतान्तरमाश्रित्यापरे सूकलानेकलांश्च वर्जयन्ति ।
 सदृशानेकलांश्चापीति पाठान्तरम् ॥ ७६ ॥

मतान्तरमाह । कुशाभावे इति ॥ ८० ॥

मतान्तरमाह । मुख्यानीति । काशकुशादयः सर्व्वे मुख्याः । न
 तु काशादीनां कुशप्रतिनिधिलमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पालाश इति । वेधोनामाग्नीन्धनार्थः प्रादेशद्वयपरिमितकाष्ठ-
 रूपः । स च पालाशः खादिरो वेति मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 प्रतिषिद्धवर्जं सर्व्ववनस्पतीनां कार्य्यः । खादिरपालाशयोर्विकल्पः ॥
 ८२ ॥

तच्चैतान् वर्जयेद्दृष्टान् कोविदारविभीतकौ ।
 कपित्थं करभं राजदृक्षं शाकद्रुमं तथा ॥ ८३ ॥
 नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ।
 श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ॥ ८४ ॥
 पालाशः खादिरो वैल्बो यूपो रौहितकोऽपि वा ।
 औदुम्बरो वा यूपः स्यादित्याहुः कठशाखिनः ॥ ८५ ॥
 यूपेष्वविद्यमानेषु ग्राह्यः कश्चिद्वनस्पतिः ।
 तदभावे तु यं कश्चिद् याज्ञिकं दृष्टमाहरेत् ॥ ८६ ॥
 अग्निहोत्रहवन्यव कार्या वैकङ्कती शुभा ।
 पालाशी तु कठश्रुत्या तदभावेऽन्यदृक्षजा ॥ ८७ ॥
 आपस्तम्बोक्तदृष्टोक्ता भवेयुः क्रतुषु सुचः ।
 शमीमथ्योऽथवा भूर्जदृष्टमथ्यः कठश्रुतेः ॥ ८८ ॥

प्रतिषिद्धानाह । तचेति दाभ्याम् । एतांस्यक्ताऽन्यः संकलो द्रुमो-
 षाह इति स्पष्टार्थमभिधानम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

यूपविधिमाह । पालाश इति दाभ्याम् । स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥
 ८५ ॥ ८६ ॥

सुषमधिश्रुत्याह । अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं ह्यते यथा वेध-
 मग्निहोत्रहवनी सुक् ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रादन्यथाह । आपस्तम्बोक्तेति ॥ ८८ ॥

तदलाभे यथालाभमन्ययान्निकृष्टजाः ।

खादिरो मुसलः कार्यः पालाशः स्यादुलूखलः ॥ ८८ ॥

यद्बोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यदृष्टजौ ।

रौहीतकान् न्यग्रोधोत्थान् पालाशान् वा कठश्रुतेः ॥ ८९ ॥

कुर्वीत चमसांस्तेषामभावेऽन्यद्रुमोद्भवान् ।

आश्रयं वारणं नो चेदिद्वापाचमिहान्यजम् ॥ ९० ॥

न लभ्यन्ते यदा गवो दक्षिणार्थेन चोदिताः ।

प्रत्येकं तव निष्कः स्यात्तद्वर्द्धं पाद एव वा ॥ ९१ ॥

द्रव्याणामेकजातीनां बहूनां यव चोदना ।

तच्चाहं मुख्यलाभेऽपि श्रेष्ठे प्रतिनिधिर्भवेत् ॥ ९२ ॥

मुसलोलूखलयोर्विधिमाह । खादिर इति ॥ ८८ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । उभौ मुसलोलूखलौ । चमसप्रकृति-
माह । रौहीतकानित्यादिना ॥ ८९ ॥

कुर्वीतेति । रौहीतकानित्यादिना गतेन सम्बन्धः । आश्रय-
मिति । इद्वापाचं तावदाश्रयं वारणं वा कार्यम् । तदभावे अन्य-
दृष्टजमित्यर्थः ॥ ९० ॥

नेति । निष्कादयो गोः प्रत्याख्यायाः । निष्कस्त्वनेकधा स्मर्यन्ते ।
तथा चामरः । साष्टे शते सुवर्णानां हेमुरोभूषणे पले । दीनारे-
ऽपि च निष्कोऽस्तीति । दीनारो मध्यगतेन व्याख्यातः । यथा ।
दीनारोरूपकैरष्टाविंगत्या परिकीर्तितः । सुवर्णषत्ततितमो भागो-
रूपक उच्यते । मयु । चतुःषोडशिको निष्क इति ॥ ९१ ॥

सर्वोऽपि मुख्य एव स्यात् सर्वो गौणोऽथवा भवेत् ।
 इत्येवमेकरूपत्वे न युक्तः कर्तुमाग्रहः ॥ ८४ ॥
 गावो हेमानि वस्त्राणि चोद्यन्ते यत्र दक्षिणाः ।
 तदभावे ददेन्मन्यास्तत्संख्यानथवौदनान् ॥ ८५ ॥
 तयोरभावे कन्दानि मूलान्याहो फलानि च ।
 नित्यस्य कर्मणः कार्यं सर्वथैव समापनम् ॥ ८६ ॥
 वाजपेयक्रतौ सर्वदक्षिणानामसम्भवे ।
 गावः सप्तदशैकेषां सम्भवेऽपीति सामगाः ॥ ८७ ॥
 यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।
 तदभावे तु सूत्रेण चिह्नतोपव्ययेत सः ॥ ८८ ॥
 भुञ्जीयातां घृतेनैव स्वामिनाविष्टिमध्यतः ।
 दध्ना क्षीरेण वा कार्यं घृताभावे तु भोजनम् ॥ ८९ ॥

द्रव्याणामित्यादिश्लोकद्वयं षड्ज्वर्यम् ॥ ८९ ॥ ८४ ॥

गाव इति । मन्यास्तु, दधिमधुसलिलेषु सक्तवः पृथगेते वि-
 क्षितास्तथस्तु मन्याः — इति गृह्यसङ्गहे व्याख्याताः ॥ ८५ ॥

तयोरिति । तयोर्मन्यौदनयोः ॥ ८६ ॥

वाजपेयेति । एकेषामाचार्याणां मते सर्वदक्षिणाऽसम्भवे सप्तदश-
 गावो देयाः । सर्वदक्षिणासम्भवेऽपीति छन्दोगानां मतम् ॥ ८७ ॥

यज्ञोपवीतस्येति । यज्ञोपवीतं उपदिष्टगुणोपेतं ब्रह्मसूचम् ।
 तस्याभावे वस्त्रेण, तस्याप्यभावे चिह्नता सूत्रेणोपव्यानं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भुञ्जीयातामिति । स्वामिनौ दम्पती । स्तष्टमन्यत् ॥ ८९ ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं गौणं द्रव्यं यद्यपि विद्यते ।

तथापि गौणवृत्त्याप्तं मुख्यं द्रव्यं ग्रहीष्यते ॥ १०० ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं द्रव्यं यागार्थं चेन्न लभ्यते ।

स्तेयादन्यैरसन्मार्गैरर्जितेनापि चेज्यते ॥ १०१ ॥

मन्त्रोक्तानुक्तगुणकं चोदितं चेन्न लभ्यते ।

मन्त्रानुक्तगुणं हित्वा स्यान्मन्त्रोक्तगुणादरः ॥ १०२ ॥

विशिष्टावयवद्रव्यं विशिष्टगुणयोगि च ।

चोदिताङ्गमलब्धं वै तत्र कार्यो गुणादरः ॥ १०३ ॥

मुख्येति । वर्णानुसारेणानुशिष्टा वृत्तिर्मुखा । अनन्तरवर्ण-
वृत्तिः पूर्वस्य गौणी । वृत्तिर्जीवनोपायः प्रतिपदादिभ्यः । आप्त-
मर्जितम् ॥ १०० ॥

मुख्येति । स्तेयादन्यैरित्यनेन स्तेयार्जितधनेन न यष्टव्यमित्युक्तम् ।
असन्मार्गा अविक्रेयविक्रयादयः ॥ १०१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रोक्तगुणकं मन्त्रानुक्तगुणकं ब्राह्मणोक्तगुणकमित्ये-
तत् । यत्र मन्त्रब्राह्मणाभ्यां पृथक् पृथक् गुणा अभिहिताः, तत्र
तदुभयगुणयुक्तद्रव्यास्तानि ब्राह्मणोक्तगुणानुपेक्ष्य मन्त्रोक्तगुणा एवा-
दरणीया इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विशिष्टेति । यत्राङ्गद्रव्यस्यावयवविशेषा गुणविशेषाश्चोपदिष्टा-
स्तान्मयोपसंहारामभावे गुणादरः कार्यः ॥ १०३ ॥

स्थूलादिपरिमाणञ्च द्रव्यं शुक्लादिरूपवत् ।
 चोदिताङ्गमलब्धं चेत्तत्र रूपादरो भवेत् ॥ १०४ ॥
 दूरासन्नगुणोपेतमङ्गं न प्राप्यते यदि ।
 दूरवर्त्तिगुणं हित्वा स्यादासन्नगुणादरः ॥ १०५ ॥
 नानाधर्मवदङ्गं चेदलब्धं तत्र गृह्यते ।
 स्वभावबलवद्बलवच्छास्त्रचोदितम् ॥ १०६ ॥
 शास्त्रधर्मान् प्रतिनिधौ शक्त्या सर्वान् प्रयोजयेत् ।
 मुख्याभिधायकान्मन्त्राननूहेनैव कीर्तयेत् ॥ १०७ ॥
 सर्वप्रतिनिधौ कार्यमनाज्ञातजपादिकम् ।

स्थूलेति । शिष्टयोः परिमाणरूपयोरुपसंहारासम्भवे परिमाण-
 मुपेक्ष्य रूपमादरणीयम् ॥ १०४ ॥

दूरेति । अङ्गद्रव्यस्य दूरवर्त्तिन आसन्नास्य गुणा यत्रोपदिष्टा-
 स्तत्रोभयोपसंहारासम्भवे आसन्नगुणादरः कार्यः ॥ १०५ ॥

गानेति । यचाङ्गे नामा धर्मा उपदिष्टास्तत्र तावद्बलवत्तस्या-
 ङ्गस्यासम्भवे यो धर्मः स्वभावतो बलवान् यो वा बलवता शास्त्रेणो-
 पदिष्टस्तद्बलवत्तमङ्गं यहीतव्यम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रेति । मुख्ये ये धर्माः शास्त्रेणोपदिष्टास्ते यावच्छक्तिः प्रति-
 निधौ प्रयोज्याः । मुख्याभिधायकास्य मन्त्राः प्रतिनिधावनूहेनैव
 पाद्याः ॥ १०७ ॥

सर्व्वेति । प्रतिनिधुपादानेऽपि मुख्यस्य स्तोपात् प्रसक्तं वैगुण्य-

यद्वा प्रतिनिधानेनैवार्थसिद्धिः कठाशयात् ॥ १०८ ॥

यत्र प्रतिनिधिर्ज्ञातुं नैव शक्यः कथञ्चन ।

तत्रापि वाक्यसामर्थ्यात्तत्कार्येऽन्यद्विधीयते ॥ १०९ ॥

आग्रयणे पशौ सोमे चातुर्मास्येषसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तत्तत्कार्यप्रसिद्धये ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टिकार्येषु कार्या पूर्णाहुतिर्युधैः ।

पश्चिष्टेरपि च स्थाने प्राहुः पूर्णाहुतिं परे ॥ १११ ॥

सत्रायागूर्यं तत्कर्तुमसमर्थस्य विश्वजित् ।

यद्वा चैधातवीया स्यात् सहस्रपशुदक्षिणा ॥ ११२ ॥

मनाज्ञातजपादिना गमनीयम् । मतान्तरमाह । यदेति । प्रतिनि-
धिर्नैव कर्मसादृगुण्याच्च तदर्थमनाज्ञातजपादिकमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

यवेति । न्यायप्राप्तप्रतिनिध्यभावेऽसदृशमपि वचनप्राप्तं प्रतिनि-
धेयमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आग्रयणे इति । आग्रयणादौ यानि यानि कार्याणि न सम्भ-
वन्ति, तत्तत्प्रसिद्धयै वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टीति । प्रायश्चित्तेष्टिः तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा कार्या ।
पश्चिष्टिस्थानेऽपि पूर्णाहुतिं केचिदिच्छन्ति । परे इति कुर्वन् अन्ये
नेच्छन्तीत्यपि सूचयति ॥ १११ ॥

सत्रायेति । सत्रं कर्तुमागूर्यागूं कृत्वा यदि तत्कर्तुं न शक्नु-
यात्, तदा विश्वजितं सहस्रपशुदक्षिणां चैधातवीयामिष्टिं वा
कुर्यात् । आगूर्नाम याव्यादौ पठनीयो मन्त्रविशेषः ॥ ११२ ॥

उद्धातो मथ्यमानोऽग्निर्न जायेत यदि क्वचित् ।
 लौकिकेऽग्नावजाकर्णविप्रपाण्योरसव्ययोः ॥ ११३ ॥
 दर्भस्तम्बेऽपु वाऽनुज्ञा परयोर्होमयोर्द्वयोः ।
 यद्वैकस्यैव होमस्य काष्ठेऽनुज्ञाप्य वा भुवि ॥ ११४ ॥
 अरण्यारोपितोऽप्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत् ।
 तत्रापि गतिरेपैव कर्तुं युक्ता मनीषिभिः ॥ ११५ ॥
 अरण्यारोपितस्याग्नेः पक्षान्तरमपीच्छति ।
 बौधायनो न शक्यं चेन्मन्यनं वाऽपि धारणम् ॥ ११६ ॥
 लौकिकं वह्निमादीप्य विहृत्याग्नेस्तु मध्यतः ।
 आरोपितारणीं क्षिप्त्वा जुहुयादग्निहोत्रकम् ॥ ११७ ॥

उद्धात इति । यदाऽग्निरुद्धातस्तदा मन्यनेनाग्निं सम्पादयेत् ।
 मथ्यमानोऽपि यद्यग्निर्नोत्पद्यते, तदा लौकिकान्यादौ परयोर्होम-
 योरभ्यनुज्ञा । मतान्तरे वैकस्यैव होमस्य ब्राह्मणानुज्ञया काष्ठादौ
 करणम् । द्वितीयस्तु होमः सर्वथाऽग्निमुत्पाद्य तत्रैव करणीयः ।
 असव्ययोर्दक्षिणयोः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अरणीति । अरण्यामग्नमारोप्याहिताग्नेः प्रवासो विहितः ।
 प्रवासे चारणिं मथित्वाऽग्निमुत्पाद्य तत्राग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । यदि तु
 मथ्यमानोऽप्यग्निर्न जायते, तदा पूर्वोक्तैव गतिः ॥ ११५ ॥

अत्र मतान्तरमाह अरणीति द्वाभ्याम् । अरण्यामारोपित-
 स्ताग्नेरिति सम्बन्धस्तद्वचना षष्ठी । बौधायन इच्छतीति गतेन
 सम्बन्धः । अग्निरारोपितो यस्यां तामरणिमग्नेर्मध्यतः क्षिप्तेत्यन्वयः ॥
 ११६ ॥ ११७ ॥

मन्यनं धारणं वाग्नेर्यावत्कालं न सम्भवेत् ।
 तावत्कालं जुहोत्येवमर्वागौपवसथ्यतः ॥ ११८ ॥
 पश्चादौ यदि निर्मन्थ्यो मथ्यमानो न जायते ।
 तत्कार्यं हेमशकलं भवतं न इति क्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 अभिहृत्य व्याहृतिभिरंथाग्नावग्निरित्यपि ।
 सावित्रादि प्रपद्येत भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ १२० ॥
 पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रसीयेत कदाचन ।
 तदा श्रौताग्निश्चान्निर्मन्थ्येनैव दह्यते ॥ १२१ ॥
 पुनः परिणयाधाने स्वामिनो यदि सिध्यतः ।
 पत्न्यै मृतायै श्रौताग्निं दद्यान्निर्मन्थ्यमन्यथा ॥ १२२ ॥
 एतादृशप्रकारेण होमस्यावधिमाह । मन्यनमित्यादिना ॥
 ११८ ॥

पश्चादाविति । निर्मन्थ्य इति मन्यनोत्पन्नस्याग्नेर्नामधेयम् ।
 मथ्यमानः मन् यदि निर्मन्थ्यो न जायते तदा भवतं न इति मन्त्रेण
 तत्कार्यं हेमशकलं क्षिपेत् ॥ ११९ ॥

मतान्तरमाह । अभिहृत्येति ॥ १२० ॥

पत्नीति । प्रसीयते विधेय । श्रौताग्निश्चान्निर्मन्थ्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य
 पत्युर्दाहे तद्विनियोगादिति भावः ॥ १२१ ॥

पुनरिति । पत्न्या मृतायां पत्युः पुनः परिणयस्य पुनराधानस्य
 च सम्भावनायां श्रौताग्निना पत्नीं दग्ध्वा पुनः परिणयं पुनराधानं
 च कुर्यात् । तदसम्भावनायान्तु निर्मन्थ्यराग्निनैव सा दग्धव्या ॥
 १२२ ॥

तथैवानेकभार्यस्य यद्येकाऽच प्रमीयते ।
 नेच्छेत् पुनर्विवाहं चेन्निर्मन्थ्येनैव तां दहेत् ॥ १२३ ॥
 किन्वेतावदिहाप्यस्ति दग्ध्वा निर्मन्थ्यवह्निना ।
 उत्सर्गेष्ट्या त्यजेदग्नीन् पुनस्तानादधीत च ॥ १२४ ॥
 मृतभार्यस्य यागादौ सर्वं स्त्रीकर्म लुप्यते ।
 नान्येन केनचित् कार्यं मृतायाः कर्म किञ्चन ॥ १२५ ॥
 फलीकरोति यः कश्चिदिह दासी पिनष्टि च ।
 संपत्नीयाहुतिस्तत्र सर्वथैव च लुप्यते ॥ १२६ ॥
 अस्त्रीकस्य हविःपाको नियतः पूर्वपावके ।
 सर्वथा नापरे वह्नाविति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १२७ ॥

तथैवेति । अज्वर्यः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अथैव विशेषमाह । किञ्चित् । मृतां पत्नीं निर्मन्थ्यशग्निना
 दग्ध्वा उत्सर्गेष्टिविधिना अग्नीन् परित्यज्य तानग्नीन् पुनरादधीत
 ॥ १२४ ॥

मृतभार्यस्येति । पक्षीकर्मशून्य एव तस्य याग इत्यर्थः । पत्न्याः
 प्रतिनिधिरूपेणापि केनचित्तत्कर्म न कर्त्तव्यमित्याह । नान्येनेति ॥
 १२५ ॥

पक्षीकर्मलोपे फलीकरणादिकमपि न स्यात् तदभावे च
 हविरेव न निर्वहेदित्याशङ्काह । फलीकरोतीति । यः कश्चिन्
 शिष्यादिः । अज्वन्यत् ॥ १२६ ॥

विशेषमाह । अस्त्रीकस्येति ॥ १२७ ॥

एवमुत्सर्गतः सर्व्वं पत्नीकर्म विलुप्यते ।

मृतभार्य्यस्य चैकाकिनोऽग्निहोत्रादि जुह्वतः ॥ १२८ ॥

पत्नीमन्त्रान् जपेत् स्वामी जीवन्ती चेन्न शक्नुयात् ।

लोपएवाथवा तेषामिति सूत्रेषु केषु चित् ॥ १२९ ॥

उपसंहरति । एवमिति ॥ १२८ ॥

मृतभार्य्यस्य विधिमुक्तेदानीं जीवन्त्येव पत्नी यद्यशक्ता भवति तदा किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह । पत्नीमन्त्रानिति । मृतान्तरे तु जीवन्त्यामशक्तायां पत्न्यां पत्नीमन्त्राणां लोप एवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एवं केशवसिद्धान्तो मृतभार्य्यस्य भाषितः ।

आचार्यान्तरसिद्धान्ताः पुनराधौ प्रपञ्चिताः ॥ १३० ॥

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारोमृतपत्नीकस्य केशवसिद्धान्तानुसारेण भाषितः उक्तः । ननु अपत्नीकस्थान्येऽपि शाखान्तरगोचराविषयाः सन्तीति न्यूनत्वमाशङ्क्य परिहरति । आचार्य्येति । भविष्यन्तीति शेषः । सूत्रसूत्रान्तरेषु । तेषां भिन्नप्रदेशीयत्वेन नाचोद्भविताः, किन्तु पुनराधिसूत्रे एव तेषां प्रपञ्चनं भविष्यतीति भावः ॥ १२९ ॥

अपत्नीकतिष्ठान्तरेऽपि भिन्नविषयः सूत्रमाह ।

प्रसूतायामशक्तायामपेतायां च केचन ।

रजस्वलाविधिं प्राहुर्मैथुनाह्वानवर्जितम् ॥ १३१ ॥

प्रसूतायामिति । प्रसूताशब्देन पुत्रजननमित्तकविंशतिदिनात्म-
ककर्मानधिकाररूपाशौचवती लक्ष्यते * । कन्याजननप्रयुक्तेकमा-
सात्मकत्वं कन्याजनौ । अशक्ता असमर्था रोगादिना । अपेता ।
दण गतौ । अप दूरं दत्ता गता । अप दूरप्रसर्पणे इति विश्वः ।
मृतायामिति यावत् । चकारात् प्रोषिता पतिताऽपि संगृह्यते ।
केचन आचार्याः । अत्र कश्चिदिति वक्तव्ये वज्रवादिसम्प्रतिदर्शन-
द्वारा स्वाभिमतत्वयुक्तत्वे व्यञ्जयन् केचनेत्याह ।

आसु रजस्वलाधर्मातिदेशार्थमाह । रजस्वलेति । रजस्वलायां
सत्यां योविधिः कल्पे दृष्टः स एवात्र प्रसूतादिषु प्राहुः । तामपरुध्य
यजेतेत्यादिकः । पत्नीकर्मलोपपन्नो योक्तासादनादिरूपो वा पक्षः ।
उभयरूपोविधिरिति यावत् । श्रूयते चापस्तम्बसूत्रे मैयुनाङ्गान-
संज्ञकं कर्म, तस्यादृष्टार्थत्वमाशङ्क्य रजस्वलाधर्मातिदेशाच्च प्राप्तं
परिहरति । मैयुनेति । मैयुनार्थमाङ्गानं मन्त्रकरणकं शास्त्रेणो-
पदिष्टम् । तद्विहायान्यत् प्रसूतादिषु भवतीत्यर्थः । तस्य दृष्टार्थत्वे
सति पुरुषार्थत्वादिति भावः । ननु न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थ-
त्वादिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र मन्त्राणां प्रतिनिधिर्न वेति
सन्देहे निधते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । आरम्भनियमः
दोषस्यासमाप्तौ† ॥ १३१ ॥

* लभ्यते, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† अत्र क्रियान् मय्यस्तुटित इति प्रतिभाति ।

होतुर्याज्याऽनुवाक्यासु विस्मृतिर्यदि जायते ।
 तदाऽऽग्नेयीभिरैन्द्रीभिः प्राजापत्याभिरेव च ॥ १३२ ॥
 यजेद्व्याज्यानुवाक्याभिर्व्याहृतीभिरथापि वा ।
 अनुमन्त्रणमन्त्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ ॥ १३३ ॥
 तदा व्याहृतिभिः कुर्यात् स्वामी तदनुमन्त्रणम् ।
 दौक्षावेदनसुब्रह्मण्यादिकार्येष्वशेषतः ॥ १३४ ॥
 पित्रादीनां सुतादीनां मध्ये यन्नामविस्मृतौ ।
 अकृतं यस्य वा नाम निर्दिशेत्तं तमेव वा ॥ १३५ ॥
 जातिनक्षत्रगोचानुष्ठानान्यतमसंज्ञया ।
 तथेष्टौ प्रियपुत्रस्य पित्रादीनां पितृकृतौ ॥ १३६ ॥
 द्वित्रं लूनश्च पिष्टश्च सान्वाय्यं मृन्मयं तथा ।

होतुरिति । याज्या नाम हविस्त्रयाभ्यां स्त्रियः । अनुवाक्याश्च
 देवताज्ञानार्थाः । तद्विस्मरणे आग्नेय्यादीनामन्यतमाभिर्होमिभिर्या-
 हृतिभिर्वा यजेत् । यद्यपि मन्त्रे प्रतिनिधिर्नैत्युक्तं, तथापि वचनान्
 कश्चित्तथात्वमादरणीयम् । स्पष्टमन्यत् । नामाधिकृत्याह । दौक्षेति ॥
 पित्रादीनामिति । पित्रादीनां पुत्रादीनां वा कस्य पित्रा-
 योविस्मरणे प्रमादादनिर्देशे वा समस्तस्यैव वाक्यस्य तन्नाममात्रस्य
 वा निर्देशः कार्यः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

नामविस्मरणे निर्देशप्रकारमाह । जातीति ॥ १३६ ॥

द्वित्रमिति । यथाविध्यनुत्पाद्य लोकमिदृशेदृशस्त्रीयात्तदा

लोकसिद्धं गृहीतञ्चेन्मन्त्रा जप्याः कठाशयात् ॥ १३७ ॥

छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियत क्रतुं प्रति ।

तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भरद्वाजः कृताकृतम् ॥ १३८ ॥

छिन्ने चावहते लूने पिष्टे दग्धे च मृन्मये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् ॥ १३९ ॥

उक्तानि परिमाणानि वेदेरप्यग्निसद्यनाम् ।

तदसम्भवतो ह्रासं कुर्यादर्याविरोधतः ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्य प्रमाणं तु व्याख्यातमनलादितौ ।

तस्यासम्भवतस्तिर्यग्यवचितयमङ्गुलम् ॥ १४१ ॥

प्रयोगकाले तत्तन्मन्त्रा जप्याः ॥ १३७ ॥

मतान्तरमाह छिन्नादीति । तथाच भरद्वाजमते तत्तन्मन्त्रान्
जपेदा न वा जपेत् ॥ १३८ ॥

मतान्तरमाह । छिन्ने इति । तथाच कठानां मन्त्रजपोनियतः,
भरद्वाजीयानां कृताकृतः, वाजिनान्तु न भवत्येव ॥ १३९ ॥

उक्तानीति । वेदेरग्निगृहस्थ च शास्त्रोपदिष्टपरिमाणसम्भवे
यावता परिमाणेन प्रयोजनं निर्वहति तावत्परिमाणं ह्रस्वमपि
कुर्वीत ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्येति । यथोक्तपरिमाणसम्भवे तिर्यक्स्थापितयवचि-
तयमेवाङ्गुलपरिमाणं भवति ॥ १४१ ॥

वेदिसन्नमनार्थाय रज्जोराकर्षणे यदि ।
 महीतलं न पर्याप्तं तत्रेवं विधिमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 ओण्यंसदेशान्तरालमाचीं रज्जुं विधाय तु ।
 तस्य द्वादशकं भागमपरं तत्र निक्षिपेत् ॥ १४३ ॥
 रज्जुस्तयोदशांशेन शङ्को न्यस्ता यथा स्पृशेत् ।
 ओण्यंसयोरन्यतरं तावद्दूरे निहन्ति तौ ॥ १४४ ॥
 शङ्कुदक्षिणओण्यंसौ दक्षिणेन ततस्तयोः ।
 शङ्कोर्निक्षिप्य तत्पाशौ तां रज्जुं तदनन्तरम् ॥ १४५ ॥
 ओणिं प्रति समाकृष्य तत आरभ्य चांसतः ।
 दृढकार्यं लिखन्नेव वेदिं दक्षिणतो नमेत् ॥ १४६ ॥
 एवमुत्तरतो नामः पूर्वपश्चिमतोऽपि च ।
 यस्यां दिशि नमेद्वेदिस्तस्यां ओण्यंसतो वहिः ॥ १४७ ॥
 ओणिभ्यां च तथाऽंशाभ्यां द्वौ द्वौ शङ्कू वहिः क्षिपेत् ।
 रज्जुर्द्वयोर्द्वयोः शङ्कोः पूर्ववत् न्यस्य नामयेत् ॥ १४८ ॥
 पूर्वपश्चिमयोरज्जुस्तत्तन्मानानुसारिणी ।
 तत्तद्रज्ज्वनुसारेण तत्तच्छङ्कोर्वहिः क्रिया ॥ १४९ ॥

वेदीति । एषा च प्रक्रिया याज्ञिकेभ्योऽवगन्तव्या ॥ १४२ ॥

१४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमध्यस्तु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १६२ ॥

एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घोऽतिपद्यते ।

पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ १६३ ॥

स्वकालोत्कर्षतः कश्चिद् गौणकालो निरूपितः ।

अपकर्षादधान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

आमयाव्याप्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।

राष्ट्रभंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥ १६५ ॥

अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।

समासमग्निहोत्राणां यथासम्भवमाचरेत् ॥ १६६ ॥

उत्तरमाह । मुख्येति ॥ १६२ ॥

अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याह । एकेति । अतिपद्यते लुप्यते ।
अतिपद्यते इति तु समीचीनः पाठः । तं होमसङ्घम् । तन्तुमती
नाम प्रायश्चित्तेष्टिविशेषः ॥ १६३ ॥

स्वेति । पूर्वं स्वकालोत्कर्षेण स्वकालात् परत इत्येतत्, पूर्वस्य
कर्माणो गौणकालो निरूपितः, अथेदानीं स्वकालात् पूर्वतोऽपि
गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

तच्च निमित्तान्याह । आमयावीत्यादिना । समासः सङ्क्षेपः ॥

१६५॥१६६॥

निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते ।
 तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् प्रतिपादितम् ॥ १६७ ॥
 पक्षहोमानशेषान् वा शेषहोमानथापि वा ।
 समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥ १६८ ॥
 प्रतिपद्यन्त्येत्सायमापद्यन्त्यत्र वा दिने ।
 यावन्त्यौपवसथाद्वात् प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥ १६९ ॥
 तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानि च ।
 पाचान्तरसहायायां नित्यायां प्राकृतसुचि ॥ १७० ॥
 स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
 एका समित् सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् ॥ १७१ ॥
 उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।

निमित्तानामिति । एषां निमित्तानां मथादेकं निमित्तं निर्दिश्य यदुच्यते, तत् सर्वेषु निमित्तेषूक्तां जानीयात् ॥ १६७ ॥

पृचेति । तत्रायं वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते ॥ १६८ ॥

प्रतिपदीति । औपवसथाद्वात् पूर्वदिनात् प्राक् तावन्ति दिनानि, तावन्ति चतुरुन्नयनानि प्रतिपदि दिनान्तरे वा सायं गृह्णीयात् । एकस्यां सुचि तावताममनावेशमाशङ्क्याह । पाचान्तर-सहायायामिति । वृहति पाचान्तरे सुचं स्थापयित्वा तत्र चतुरुन्नयनानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

मतान्तरमाह । स्थूलमिति । समुन्नयेदिति तावन्ति चतुरुन्नयनानि इत्यनेन संवध्यते । होमप्रकारमाह । एकेति ॥ १७१ ॥

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽप्यतिदिशति ।

एवमेवोत्तरचाह्नि प्रातर्होमान् समस्य तु ॥ १७२ ॥

जुहुत्यौपवसथ्याहप्रातर्होमावधीन् सकृत् ।

एवमिति । उत्तरचाह्नि द्वितीयदिने । प्रातर्होमान् कौटुम्भान् ? औपवसथ्याहः पर्वदिनं, तत्कालीनप्रातर्होमपर्यन्तान् समस्य, तावतां चतुरक्षयनानां समाप्तं कृत्वा, सकृदेकेन प्रयत्नेन जुहोति । यन्तु धौधानीये पर्वहोमपर्यन्तं समाप्तोऽत्र भवतीत्युक्तम् । तस्याग्रे व्यवस्था भविष्यति ॥ १७२ ॥

ततश्च पञ्चद्वयोपन्यासार्थमाह ।

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ॥ १७३ ॥ .

ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ।

समारोपेति । समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन् समारोपयन्ते । बद्धवचनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह । य इति । ये अग्नयो नित्यं धार्यन्ते । तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्राणाङ्गतश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः । पक्षान्तरमाह । अथ वेति । धार्यान् । गार्हपत्यस्य चयाणां पूर्ववक्षित्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमाप्तस्यापि धारणं भवतीति भावः । बद्धवचनन्तु, अन्वाहिताजस्राभिप्रायेण । स चार्थ इदंशरात्रमेव भवति । एवं चापदनुसारेण कृतहोमसमाप्तस्य समारोपोऽस्यमुनैव न्यायेन । नित्यं होमिनोऽपि प्रवासामयाविलनि-

मिन्नवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो-
भवति । तथा चार्धवपरिशिष्टे । अत्यशक्तौ काले काले प्रच-
र्यात्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपकृष्यापि प्रचर्यारोपये-
न्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षेणावरोपयेदिति ॥ १७२ ॥

पचहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह ।

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्रापदुपपद्यते * ॥ १७४ ॥

तथैवौपवसथ्याहात् प्राग्यत्रापदिनश्च्यति † ।

तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ॥ १७५ ॥

तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ‡ ।

एवमिति । एवं येन प्रकारेण पचहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण
शेषहोमः कार्य इत्यर्थः । अथ च विशेषः । प्रतिपद्वातिरिक्तदिने
द्वितीयादिषु यस्मिन् दिने चापत्प्राग्विस्तृतिदिनमारभ्य पर्वहोमदि-
नात् प्राक्, अथवा यद्दिने चापजिष्ठतिस्तृतिदिनपर्यन्तं वा भवति ।
सर्वोऽप्ययं समस्य होम एव । आपन्निमित्तकोद्वादिदिनात्मकोऽपि
भवतीत्याह । तृतीयायामिति । स्पष्टम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

अत्रार्थं कठमस्मतिं दर्शयन्नाह ।

* जप्यते -- इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तथैवौपवसथ्यात् प्राक् यत्र ह्यापदिनश्च्यति, -- इति ग० पुस्तके पाठः ।

यदाऽप्यत्र विनश्यति इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ समासता, -- इति क० छ० पुस्तकयोः पाठः ।

आपदेवावधिर्होमसमासस्याभ्युपेयते ॥ १७ई ॥
 तस्मात् कदाचिदारभ्य यावतस्तावतोऽपि वा ।
 आपत्कालसमान् होमान् समस्येदेकपक्षगान्* ॥ १७७ ॥
 अतएव द्विरावाय त्रिरावायाधिकाय वा ।
 समस्य जुहयाहोमानित्येवं पठ्यते कठैः ॥ १७८ ॥
 प्रवासिनोऽग्निहोत्रस्य पञ्चाहं सप्त वा पुनः ।
 सायं प्रातः पृथग्घोमा एकस्मिन्नहनीति च ॥ १७९ ॥
 एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामग्नेपतः ।
 न्यूनानां वा समासः स्यान्न पक्षान्तरवर्तिभिः ॥ १८० ॥
 सर्वथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथक् भवेत् ।
 तथैव यजनीयाहे प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥ १८१ ॥

आपदिति । अवधिरारम्भसमाप्त्योः । ननु होमसमासस्यापद-
 वधित्वेन दीर्घापदि तावत्कालं होमसमास इत्यत आह । एक-
 पक्षगानिति । तत्स्वरूपमाह । अतएवेति । स्पष्टम् । प्रवासनिमि-
 त्तविशेषेण समासे विशेषमाह । प्रवासिन इति । उपसंहरति ।
 एवमिति । एकपक्षे ये होमास्तेषां मध्ये अग्नेपतः अग्नेषाणां न्यूनानां
 वा समासः । न तु पक्षहोमाख्यया पक्षान्तरवर्तिभिर्दिनैः सह
 समासः । तत्र हेतुमाह । सर्वथेति । सर्वथा मक्षापत्सत्वेऽपि । औप-
 वसथ्याहे पर्वदिने सायंहोमः पृथक्, न समासेन । तथैवापत्सत्वेऽपि

* संक्षिपेदेकपक्षगान्, - इति ग० उक्तके पाठः ।

यजमीयाहे यागदिने प्रातर्होमः पृथक् भवेत् । तथा च सायं
समासहोमानां चतुर्दशीसायंहोमान्तानां समासः । एवं पर्वप्रात-
र्होमान्तानां च प्रातर्होमानां समासः । न ततः परम् । औपवसथाहे
पर्वदिने ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥

पर्वोपवासशून्यञ्चेत् प्राप्तं केनापि हेतुना ।

तदा तत्सायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यते ॥ १८२ ॥

यदा दैवान् मानुषादा प्रतिबन्धात्पर्वणि समनियमाकरणे तु
पर्वसायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यो भवति । एकपक्षगतत्वात् ।
प्रातर्होमस्तु पृथगेव । अन्ये तु पर्वसायंप्रातर्होमावपि पूर्वैः सह
समस्यौ । समासस्यापत्तिमित्तकत्वात् ॥ १८२ ॥

तावता नापगच्छेच्चेदापत्यष्टान्तरेऽपि च ।

पुनस्तत्रापि कर्तव्यः समासः पृथगेव हि ॥ १८३ ॥

तावतेति । तत्रापि पक्षान्तरेऽपि ॥ १८३ ॥

पूर्वाक्मेवानुवदति ।

न तु पक्षान्तरस्थानां समासश्चोद्यते मिथः ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ॥ १८४ ॥

तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् ।

न त्विति । दीर्घापदि पक्षहोमनियममाह ।

एवमिति । स्पष्टम् ॥ १८४ ॥

ननु निमित्तमर्त्तं किं कार्यमत आह ।

तावता नापगच्छेच्चेदापत्यक्षे तृतीयके ॥ १८५ ॥

क्षुद्धेणापि विनिर्वर्त्य तत्र होमान्दिने दिने ।

पश्चान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत्* ॥ १८६ ॥

कठैः पक्षद्वयन्त्रेव† पक्षहोमो विनियम्यते ।

तावतेति । क्षुद्धेण सङ्गतेन । एवमपि आपदनिवृत्तौ चतुर्थ-
पक्षे पुनः पक्षहोमः कार्य इत्याह । पश्चान्तरे इति । तत्र कठसम्-
तिमाह । पक्षद्वयमात्रं पक्षहोमो भवतीति नियमात् ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

अन्याचार्यमतमुक्त्वापयति ।

आपद्देदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कदाचन ॥ १८७ ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोमान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ १८८ ॥

आपदिति । स्पष्टम् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

समाप्तहोमे प्रकारान्तरमाह ।

अथापरः समाप्तस्य प्रकारः प्रतिपाद्यते ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ॥ १८९ ॥

आपन्नोजुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ।

* पक्षहोमादि चाचरेत्, - इति छ० पुस्तके पाठ ।

† पक्षद्वयं यावत्, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

अथेति । सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । समिच्चैका-
दे वा भवतः । उभयथा श्रवणात् ॥ १८८ ॥

तन्त्रे विशेषमाह ।

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ॥ १८० ॥
चतस्र आहुतीः कुर्यात् तत्र द्वे सायमाहुती ।
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिद्वयदि ॥ १८१ ॥
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत् प्रातराहुती ।
द्विःसायंहोमवन्मृज्याद्द्विःप्रातर्होमवत्सुचम् ॥ १८२ ॥
भक्षमन्त्रे भवेदूह आग्नेयं सौर्यमित्यपि ।
उपस्थानं सहत्कार्यं श्रेयं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १८३ ॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संविश्यैव निमील्य वा ।
विच्छिद्यैतावता * होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः ॥ १८४ ॥
कल्पभाष्ये पुनश्चान्यदापत्कल्पान्तरं स्थितम् ।
पक्षहोमादिकाः पूर्वमापत्कल्पानिरूपिताः ॥ १८५ ॥
सायंप्रातःकालभेदसंपाद्याः सर्व एव ते ।
आपद्गुरुत्वमालोच्य कदाचित्सायमेव ते ॥ १८६ ॥
उभयेऽपि समस्यन्ते सायंप्रातस्तना अपि ।
इत्थं समस्तहोमानां † समासान्तरमापदि ॥ १८७ ॥

* विच्छिद्य तावता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समस्य होमाणां, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सायन्तनान् समस्यादौ सर्वान् प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान् सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥ १८८ ॥

सायमिति ।

• सायमादिप्रातरन्तर्मेकं कर्मप्रचक्षते इत्युक्तत्वात् कर्मणः प्राय-
मुपक्रमत्वेन सायंहोमस्य मुख्यत्वम् । चतस्र इति । यद्येका समित्
क्रियते तदा सा सायंहोमे होतव्या । समिद्वयपक्षे त्रैका सायंहोमे
प्रातर्होमे चैका होतव्या । सुचं च वारदयं सायंहोमवत् वारदयं च
प्रातर्होमवत् मृज्यात् ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

विशेषान्तरमाह । भवेति । मतान्तरमाह । केषिदिति ।
आहुतिरिति शेषः । आहुतिद्वयहोमानन्तरं संवेष्टं निमीलनं वा
कृत्वा तावतैवापराहुतिद्वयेन विच्छेदं सम्पाद्यापराहुतिद्वयं होतव्यं
न तु नैरन्तर्येणेति भावः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

मतान्तरमाह । कच्येति । आपत्कल्पेऽपि समस्यमाना होमाः
सायंप्रातःकालभेदेन सम्पादनीयाः । सायंहोमाः सायं, प्रातर्हो-
माश्च प्रातः सम्पाद्या इत्यर्थः । आपदो गौरवातिरेके तु सायमे-
वोभयहोमाः कर्तव्याः । तथापि प्रकारमाह । सायन्तनानिति ॥
१८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

पक्षहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ।

चतुरुन्नयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिरुन्नयेत् ॥ १८९ ॥

• चतुर्धा कृत्वा जुहुयात् षट्पञ्चाशतमाहुतीः ।

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ॥ २०० ॥

मन्त्रेण * जुहुयाद्विंशश्चतुर्दश चतुर्दश ।
 पक्षहोमसमं शेषं सायं प्रातः समाचरेत् † ॥ २०१ ॥
 सर्व ‡ द्विरात्रहोमादावभ्युह्यमिदमीदृशम् ।
 कथा अथेवमेवार्थमङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥ २०२ ॥
 दीर्घकालापदं मत्वा पक्षहोमे हुते सति ।
 तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥ २०३ ॥
 काले काले पुनर्होमान् जुहुयात् प्राग्धुतानपि ।
 कठेष्टेवं विदुः केचिन्नेच्छन्त्यन्ये पुनर्हुतिम् ॥ २०४ ॥
 यावन्तोऽत्र समांसास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
 प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ २०५ ॥

तमेव प्रकारमुदाहरणोपन्यासेन विशदयति । पचेति ॥ १८८ ॥
 २०० ॥ २०१ ॥

अमुमेव प्रकारमन्यचातिदिशति । सर्व्वेति ॥ २०२ ॥

यदा तु दीर्घकालीनामापदमवधार्यापकर्षरीत्या पचक्षोमाहुताः
 परतस्तु पचमध्य एवापदपगता, तत्र मतभेदेन व्यवस्थाभेदमाह ।
 दीर्घेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

होमसमाप्त्यौत्सर्गिकीं रीतिमाह । यावन्त इति ॥ २०५ ॥

* मन्त्रेण, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समाचरेत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्व्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रातर्होमादिका यदा समासा इति भाषितम् ।
 कल्पव्याख्यातृभिः कैश्चित् प्रातर्होमापदागता ॥२०६॥
 तथा पूर्वापराह्लादि* निमित्तेऽथ समस्यति ।
 पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृतिशक्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०७ ॥
 सायं हुत्वा तदैवाथ जुहुयात् प्रातराहुतीः ।
 यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशक्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०८ ॥
 हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ।
 दर्शष्टिञ्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ॥ २०९ ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तष्टताहुतीः ॥ २१० ॥

यदि तु प्रातरापदागच्छति तदाऽपि पूर्वमते सायमुपक्रम एव
 होमसमासः प्राप्नोति, तच्च मतान्तरेण प्रातरुपक्रमत्वमाह । प्रात-
 रिति ॥२०६॥

अग्निहोत्रिणोभरणशक्कायां विशेषमाह । पूर्वपक्षे इति । पूर्व-
 पक्षे शक्कपक्षे ॥२०७॥२०८॥

इत्यसम्भवे आह । इष्टिरिति ॥२०९॥

चतुरात्तं चतुरवत्तं हतं तदाहुतीः पृथक् पृथक् जुह-
 यात् ॥२१०॥

* पराह्लादी, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि ह्यते ।

अथेष्वयनमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ॥ २११ ॥

अवशिष्टेष्टिदेवेभ्यस्तत्सह्यानि दृतानि च ।

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह ॥ २१२ ॥

पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात् पृथक् ।

चातुर्मास्यान्तराले चेत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ॥ २१३ ॥

तत्रान्यपर्वपर्यन्तमग्निहोत्राण्यशेषतः ।

तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बह्वनपि ॥ २१४ ॥

चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ।

पश्वस्त्रामे पुरोडाशं निर्वपेत् पशुदैवतम् ॥ २१५ ॥

आमिक्षामथ वा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ।

अथेति । तत्सह्यानि देवतासह्यानि चतुर्गृहीतानि दृतानि पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पृथग् जुहुयात् ।

चातुर्मास्यागमथे यजमानमरणशङ्कायामाह । चातुर्मास्येति । अन्यपर्वपर्यन्तं चातुर्मास्यागौद्यान्यपर्वपर्यन्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

यदि तु तदानीं पशुर्न लभ्यते तदाऽपि प्रतिनिधिना निर्वर्त्तनीयमित्याह । पश्वस्त्रामे इति । सर्वासम्भवे पूर्णाहुतिः कर्त्तव्या । तावतैव सर्वं निर्वहति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु क्षणपक्षे मृतो यदि ॥ २१६ ॥
 तदा श्रेयाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ।
 अन्ये तदैव दर्शेष्टिं कुर्युः क्षणे मृतस्य तु ॥ २१७ ॥
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ।
 एवं प्रतिनिधिः प्रोक्तस्तत्कार्ये च विधिः पृथक् ॥ २१८ ॥
 अवशिष्टोऽच यः कश्चित् स्वे स्वे स्थाने वदामि तम् ॥

आश्वलायनसम्प्रतिमाह । आहिताग्निरिति ।

अत्रैव मतान्तरमाह । अन्ये इति ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रतिनिधिप्रकरणमुपसहरति । एवमिति । प्रतिनिधिसत्त्विर्बन्धु-
 कर्मणि विधिसोक्तः । न्यूनतापरिहारार्थमाह । अवशिष्ट इति ॥ २१८ ॥

इति वादिभटमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिहतापस्तम्बसूच-
 ध्वनितार्थकारिकासु प्रतिनिधिनिरूपणं* समाप्तम् ॥

तृतीयकाण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो विद्येश्वराय ।

नो दृष्टं गुरुमनुखं श्रुतिमुखं नो दर्शनानां मुखं
नो वा वादिमुखं न याजकमुखं नो वा क्रियाणां मुखम् ।

स्फुर्जत्संशयजातजालमथनव्यापारपारक्षमं
विद्वन्मण्डनमण्डनं कथमहो व्याख्यातुमाचक्षते ॥१॥

काष्ठं मन्दमतिः केदमकूपारविलोडनम् ।

तथापि साहसं कुर्वे तत्सन्तः चन्तुमर्हय ॥२॥

एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाभे प्रतिनिधिनाऽप्यननुष्ठितासु
क्रियासु ।

उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः ।

चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्वयादिना ।

उपेक्षा च प्रवाचेन प्रमादोऽग्रेरधारणम् ॥

इति वचनात् क्रियालोपवशात् पुनराधानं प्राप्नोति । तत्र सङ्ग-
सङ्गत्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित् पुनराधेयनिमित्तान्यपि
वक्तुमारभते ।

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते ।

निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत् ॥ १ ॥

काम इति । कामे इति* निमित्तसम्प्रतीत्यं विषयसम्प्रती वा ।
कामनायां सत्याम् । वेत्यथवा । निमित्तस्य यस्योभावग्नौ इत्यादिकस्य
योगे प्राप्तौ सत्याम् । पुनराधेयं तत्सञ्ज्ञकं कास्यं नैमित्तिकञ्च कर्म
इष्यते अङ्गीक्रियते । कल्पकृद्भिरिति शेषः ।

कामनायां तावत् । राज्ययशस्कामेति† । अस्यार्थः । राज्य-
यशस्कामस्य पुनराधेयं भवति । वरुणो हैतद्राज्यकाम आदधे सोमो
यशस्काम इति । तथा यशो भवति राज्यं प्रागच्छति‡ य एवं
विदानाधत्त इति श्रुतेः ।

नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विनष्टस्य पुनः सन्धानात्मकं
प्रायश्चित्तापरपण्यायं कर्माच्यते । तच्च भिक्षे जुहोतीत्यादिकम् ।
भेदननिमित्तेन होमस्य विधानात् तस्य नैमित्तिकत्वम् । पुनराधेय-
स्यापि यस्योभावग्नौ इत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारा-
पूर्वातिशयस्य(१) पुनरग्नेस्तादृशापूर्वोत्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वम् । एवं-
मेव पुनराधानस्यापि । पुनराधेयस्य तु पुनः कास्यत्वमपि । तादृशा-

* इति, - इति नास्ति छ० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

‡ गच्छति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ नष्टस्याग्निनिष्ठान्, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

(१) व्याधानेन हि अग्निनिष्ठः कश्चित् संस्कारापूर्वोत्तिशयः जन्यते,
अग्निनाशेन स विनश्यति, पुनराधेयात्वेन कामेणा पुनः स संस्कारा-
पूर्वातिशय उत्पद्यते ।

पूर्वातिशयनाशभावेऽपि यशस्कामादीन् प्रति विधीयमानत्वात् ।
पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणोर्नामधेये संख्यवहारार्थः ।

पुनराधानस्य तु केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह । निमित्तेष्विति ।
निमित्तेषु जातेषु वेत्यथवा आधानं पुनराधानं भवेत् । सर्वेष्वपि
निमित्तेषु पक्षे पुनराधानमेव स्यादत आह । यथायोगमिति ।
युज्यते अनेनेति योगः धर्मो युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति
यावत् । तमनतिक्रम्येति, यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः । तथा च
शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाऽऽस्वातमस्ति तत्र
तदेव स्यादिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वं यथायोगमित्युक्तं, तदेवासन्दिग्धमाह ।

तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः ।
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ २ ॥

तत्रेति । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकान्यायेन विधिः
पुनराधेयविधिः प्रोक्त इति श्रेयः । तत्रैव पुनराधेयं स्यात् । अन्यथा
पुनराधेयशब्दाभावे । आधानं पुनराधानमिष्यते श्रद्धीक्रियते ।
याज्ञिकैरिति श्रेयः । तत्र पुनराधानशब्दे विद्यमानेऽविद्यमाने वा,
अतिक्रमे तदाग्नीनां* विनाश इत्यादौ नाशसौक्तिकादिशब्दैः
पुनराधानमेव भवतीति प्रायो वादः † ॥ २ ॥

* अतिक्रमेत्तदाग्नीनां, - इति ख०, घ० पुस्तकयोः पाठः ।

† शृङ्गग्राहकमिव शृङ्गग्राहिकेत्यर्थः, - इत्यधिक पाठः क० पुस्तके ।

मतान्तरमाह ।

अन्यत्राप्यपरे * प्राहुः पुनराधिं विकल्पतः ।

अन्ये तृतीयं नियतमग्न्याधेयं † वितन्वते ॥ ३ ॥

अन्यत्राप्यपीति । अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते-
अपि विकल्पेनेति विकल्पतः भावंविभक्तिकस्तम् । पुनराधिं पुनरा-
धानं प्राहुः । द्वयोरप्यग्निनिष्ठसंस्कारोत्पादनसमत्वात् । सर्वत्राधेय-
सत्त्वेऽपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह । अन्ये त्विति । अन्ये
आचार्याः नियतं नियमेन, तृतीयं अग्न्याधेयं पुनराधेयमेव, वित-
न्वते वित्तारयन्ति, कुर्वन्तीत्यर्थः । आधानानन्तरं केनचिन्निमित्तेन
पुनराधेयपुनराधानान्यतरस्मिन् ‡ हते पुनः § पुनराधानस्याधेयस्य
वा निमित्तमप्याते पुनराधेयमेव भवतीति तृतीयशब्दार्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं काम्यमेवाह ।

आधाय वत्सरे तस्मिन् दृढीच्छौ ¶ पुनराहितिः ।

प्रजां पशूंस्तथा पुष्टिमिच्छतामन्यदाऽपि च ॥ ४ ॥

आधयेति । आधाय अग्नीनिति शेषः । आधानं हन्तेत्यर्थः ।
तस्मिन् वत्सरे दृढीच्छौ दृढेर्वित्तस्य दृच्छायां सत्याम् । पुनरा-

* अन्यत्राप्यपरे, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

† नियतमग्न्याधेयम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ पुनराधेयपुनराधानान्यतरमे, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ पुन, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

¶ आधानवत्सरे तस्मिन् यदि स्यात्, - इति, आधानवत्सरे तस्मिन्
दृढीच्छौ, - इति च पाठौ ग० पुस्तके ।

इतिः पुनराधेयं भवति । अपि च अन्येदा वत्सरादूर्ध्वमपि प्रजां
सुचादिमन्तति पशून् गवादीन् पुष्टिं पुष्टिजनकाद्यादीन् इच्छतां
यदा कदाचिदपि पुनराधेयं भवति ॥ ४ ॥

वृद्धिकामत्वेन* पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवावृद्धिनिमित्ते नैमि-
त्तिकमाह ।

आधानवत्सरे जातो यद्याधातुरूपद्रवः ।

अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनरादितिः ॥ ५ ॥

आधानेति । तत्र स्यादिति † । तत्र अवृद्धौ सत्यां, निमित्त-
सप्तमीयं, पुनरादितिः पुनराधेयं भवतीति शेषः । अवृद्धिलक्षण-
माह । आधानेति । आधानस्य वत्सरे वर्षे चेद् यदि आधातुरा-
धानकर्तृर्यजमानस्येति यावत् । उपद्रवो गृहदाहतस्करादिजन्यः ।
सा अवृद्धिर्नाम प्रोक्ता उक्ता ॥ ५ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

यज्ञभागाङ्गवैधुर्याद्यदाधानस्य ‡ कारणम् ।

आद्ये संवत्सरे तच्चेत्तच्चैव पुनरादितिः ॥ ६ ॥

यज्ञेति । यज्ञस्य भागः यज्ञियद्रव्यम् । अङ्गस्य पाषादेवैधुर्यं
राहित्यं नाग्न इति यावत् । तस्माद्धेतोर्यदाधानस्य कारणं पुन-

* वृद्धिकामत्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तत्र तस्यामिति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ यदा स्यादङ्गवैधुर्यादयमाधानस्य, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् ।

राधानकारणं निमित्तं कैश्चिदुक्तम् । चेद् यदि तन्निमित्तं आधे-
वत्सरे प्रथमवर्षे जातं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनरादितिः
पुनराधेयमेवेति ॥ ६ ॥

पुनराधेयनिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते ।

तत्रैतानि निमित्तानि सूत्रकारैरशेषतः ।

निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र पुनराधेयकर्मणि सूत्रकारैर्बोधायनादिभिरशे-
षतः साकल्येन निरूपितानि प्रोक्तानि निमित्तानि वक्ष्यामि ।
अशेषत इत्यस्य वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा* ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमाह ।

यद्वित्तं जीवनायालं कुटुम्बस्यैकवत्सरे† ।

तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने ॥ ८ ॥

यदित्यादिपञ्चभिः । यदिति । एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याप्य
कुटुम्बस्य वृद्धपिचादेर्जीवनाय‡ जीवनं कर्तुं अलं पर्याप्तं यद्वित्तं धनं
धान्यादि वा । तन्नाशे चौर्यादिना तदपाये पुनराधेयमिष्यते
अङ्गीक्रियते । पुत्राश्च ते मर्त्याश्च पुत्रमर्त्याः पुत्ररूपा मनुष्या-
श्चपत्यानीति यावत् । पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात्

* वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा, — इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षुद्रं वाऽस्यैकवत्सरे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ धनमानापत्त्यादेर्जीवनाय, — इति ङ० पुस्तके पाठः ।

पुत्रशब्दस्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात् । तेन स्वपत्यस्यापि सङ्गः । कन्या
त्वविवाहितैव । करमपात्रे विशेषश्रवणेनाविवाहितकन्यासङ्ख्याया
कर्त्तव्यत्वेन विहितत्वादिति । पुत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकप्रजाशब्दा-
परपर्यायत्वेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रहानौ पुनराधेयमित्यभियुक्ताः । *

कथंभूतानां पुत्रमर्त्यानां ? ज्ञातीनां स्वर्णजातानामित्यर्थः ।
अथवा, ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रव्यतिरिक्तानामपि, अवरोधने
मरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते इत्युत्तरस्योक्त्येनान्वयः । मर्त्या-
यामिति पाठे मर्त्याशब्देन मृतिः । मरणे इति पाठे तु स्पष्ट-
एवार्थः । अत्र ज्ञातिशब्देन चिपुरुषीति विज्ञायते । सा च
स्वपितरमारभ्य वेदितव्या । पुत्रभ्रातृपितृमातृवन्धुपशूनामिति यज्ञ-
तन्त्रोक्तेः । अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुरिति दुर्गवृत्तिकारः । अवरो-
धनमुपरोधः स च राजादिद्वित इत्यापस्तम्बः । बलवद्भिरपरैर्निगृह्य-
मानत्वं रुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्युक्तं श्रीरुद्रदत्तभाष्ये । पूर्व-
व्याख्यायां गोवल्लीवर्द्धन्यायेन प्रवृत्तिः * ॥ ८ ॥

अङ्गनाश्रेऽङ्गनानाश्रे पुनराधानमिष्यते ।

ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात् स्पष्टं माध्यन्दिनश्रुतेः ॥ ९ ॥

अङ्गनाश्रे इति । तथा अङ्गनाश्रे पाष्ठादिहानौ, अङ्गनानाश्रे
स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते । एता निमित्तघट्टमयः ।
तथाच प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते । भाष्ये तु अङ्गनाशब्देन
कनिष्ठपत्नी आधानाननुप्रविष्टपत्नी वाङ्वारम्भणीयोत्तरमजातपूर्ण-

मासस्य ज्येष्ठपक्षौ वा पाक्षेयकम् । ज्येष्ठपक्ष्या दीपविशेषेणानधि-
कारापत्तावेतदिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यदानौ
पुनराधेयमवमञ्चसं मन्यानस्य कस्यचिन्मतेनाह । ज्ञानिरिति ।
ज्ञानिशब्देन सर्वस्वदानिरूप्यते । इति माध्यन्दिनश्रुतेः सकाशात्
स्पष्टम् ॥८॥

अतोऽल्पद्रव्यनाशे तु पुनराधिर्न तन्मतात् ।

अभावपहृतेऽग्न्याधिः सत्यापादादिदर्शनात् ॥ १० ॥

अत इति । अतः एतस्मादेव कारणात् अल्पद्रव्यनाशे । यस्य यत्
सर्वस्वं ततो न्यूनस्वदानौ तन्मताद्धेतोः न पुनराधेयं भवति । तथाच
श्रुतिः । योऽग्नीनाधाय सर्वज्ञानिं जीयते स पुनरादधीतेति ।
सर्वस्वमव्ययार्थं विवक्षितमधिकरणे श्रेयः । सत्यापादादिदर्शनात् ।
सत्यापादः कश्चित् कल्पकारः, स आदिर्यस्य स सत्यापादादिर्बो-
धायनमानवादयस्तेषां * दर्शनाच्छास्त्रात् ।

(“दीपको धूपकयैव तापार्थं यस्य नीयते ।

सर्वे ते लौकिकाः श्रेयास्तावन्मात्रापरवर्गतः ॥

इदं वचनं चयनविषयमिति मिथ्याः ।)। अग्नौ अपहृते चौर्यादिना
भ्रान्त्या वा भीते सति अग्न्याधेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः ॥ १० ॥

प्रसीते पुनराधानमृत्विग्भ्रातृपुरोहिते ।

बौधायनमुनिः प्राह नेष्टुं सूचान्तरेषिदम् ॥ ११ ॥

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र ।

† ( ) इति चिह्नान्तरैः पाठो नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

बोधायनमुनिः, अतिक्रमादपुरोहिते । अतिक्र च भ्राता च पुरोहितश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् प्रसीते मृते सति पुनराधानं प्राद्व । इदं अतिगादिगणनिमित्तं पुनराधानं कल्पान्तरेषु नेष्टं, न भवतीति भावः ॥११॥

आधानाद्यामयावित्त्वे बहुधाः पुनराहितिम् ।
कथयन्ति प्रतिज्ञातश्रुते तामेव वाजिनः ॥ १२ ॥

आधानेति । आधानस्य आदौ आदिगवर्षे, आमयावित्त्वे आमयो रोगस्तद्वत्त्वे सति पुनराधेयं बहुधाः आश्रयायनाचार्याः कथयन्ति शंसन्ति । अत्रामयशब्देन घटादिमहारोगो ग्राह्यः । सामान्यरोगस्य तु नित्यत्वेन^(१) नैमित्तिकत्वाभावात् । अतएव यजमानस्य महारोगो वा जायते इति यज्ञतन्त्रोक्तिः सङ्गच्छते । उदरव्याधिरिति वृत्तौ । अन्ये त्वामयोरोग इत्याहुः । तथाच सूत्रम्* । आधानाद्यामयावीति । अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति सूत्रज्ञानोक्तं तथाप्यर्थाध्ययत इत्युक्तं वृत्तौ । नैमित्तिकान्तरमपि तैरेवोदाहृतम् । यदि वार्षाव्ययेरधिति । अस्वार्थः । अर्था सुत्रपश्चादयः यदि व्ययेरन्विपघेरधिति । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरतो वृत्तिवृद्धिः । सुत्रपश्चादिविपक्षिनिमित्तस्य पूर्वसुक्तत्वाच्चोद्भूतं मूले । तामेव पुनराहितिमेव वाजिनो वाजसनेयिनः, नामैकदेशे नामयष्टणमिति

* तत्सूत्रम्, - इति उ- पुस्तके पाठः । एवमुत्तरम् ।

(१) यः कश्चित् क्षल्परोगः शरीरे सर्वदैव न्यूनाधिकभावेन वर्धते इति भावः ।

न्यायात् । प्रतिज्ञातभंगे प्रतिज्ञातस्य भंगे नाग्रे सति कथयन्ति ।
तथाच तत्सूत्रम् । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति । अस्यार्थः ।
आधानेनः लक्षणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्रकाशमुपजायते स आधाना-
प्रतिज्ञात इति भर्तृयज्ञाचार्या व्याचक्षते । यस्याधानममनन्तरमेव
प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञात इति कर्कः ।

अत्रैवं श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरदधीतेति ।
तथा, योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति । सूत्रा-
र्थस्तु, प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेति
समासः । यो धनवित्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः, स प्रति-
ज्ञात उच्यते । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन लक्षणेन
निमित्तेन वा अप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । यः प्रागाधाना-
लब्धप्रतिष्ठोऽपि आधानममनन्तरं संवत्सरादवाग्रेव वित्तमानादिहा-
नेन लाभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातोऽप्रसिद्ध इव स्यादप्रतिष्ठ इव
भवेत् स एवमुच्यते । तस्येदं दुष्टान्मुत्सर्गपूर्वकादुष्टान्मुत्पादकं पुन-
राधेयसञ्ज्ञकं कर्म भवति । तथा चाथर्वणे पठ्यते । आधानाददृष्टि-
स्येत् संवत्सरादवाग् रोहिण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वसोः पुनराद-
धीतेति । शाङ्खायनस्य । काम्यं पुनराधेयमजानानस्येति । अस्यार्थः ।
आधानसंस्कृतेष्वग्निषु पुषादिप्राप्त्यर्थानि कर्माणि कुर्वन्नपि अग्नि-
दोषाद् यः कामान्न प्राप्नोति सोऽजानन्नित्युच्यते । तस्य दुष्टाग्नि-
परित्यागेनादुष्टान्मुत्पादकतया काम्यं कामेभ्यो हितं पुनराधेयं
भवतीत्यर्थः । आपस्तम्बः । अग्नीनाधाय तस्मिन् संवत्सरे धो नर्भुयात्
स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो जान्यां पुत्र-

मर्त्यायाम् । मानवे च । आहितेषु व्यूढमानः पूर्वां पौर्णमासीमुपो-
याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् पौर्णमास्यां ज्वलतो-
विष्टजेदग्न्याधेयेन व्याख्यातविकारांस्तु व्याख्यास्याम इति । काठके च ।
दृष्टो पुनराधेयमिति । तेन भर्तृयज्ञस्तव्याख्यानां युक्तमिवाभाति ।

अथवाऽयमर्थः । प्रतिज्ञातशब्दः प्रियवचनः । कुतः ? एतद्वाऽस्य प्रिय-
तमं* प्रतिज्ञाततमं धाम न यथा प्रियः पुत्रो वा हृदयं वेत्यादौ^(१)
तथा दर्शनात् । हरिस्वामिभिर्माधवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।
अतः प्रतिज्ञातं प्रियं, न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियमित्यर्थः । आधान-
समनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणप्रतिष्ठाद्यान्याधनिष्टदर्शनेनाधान-
मप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलत्वाद्वाच्यं यस्य स आधानाप्रतिज्ञात-
स्तस्य आधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति । अयमेव सोऽज्वलः
सूचार्थः । पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः । नारायण-
वृत्तौ पुमांस एव से पुत्रा जायेरश्रित्यत्रापत्यवाचितोक्तेः । जगदु-
पपुत्राणीति जिज्ञात् । पुमान् पुत्रो जायत इति च । पौत्रो
मातामहस्रोनेति मनूक्तेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थं तु स्त्रीभ्योऽङिति
पौत्रेय इत्यापत्तेः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य^(२) पुंस्त्ववि-
शिष्टस्यैवापत्यस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । निमित्तगतसङ्ख्यासिद्धयो-
रविवक्षिततत्वेन सिद्धान्तितत्वात्पुत्रशब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितम् ।

* प्रियतमम्, — इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

(१) यथा पुत्रः प्रियः हृदयं च प्रियं तथैतत् स्थानं प्रियं न किन्तु
वाच्यं प्रियमिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पुत्रस्यापत्यमित्यत्र विभक्त्यर्थं पुंस्त्वमाश्रित्येत्यर्थः ।

प्रपक्षितं चेतद्वैद्विचरण इत्यत्र भास्करभट्टैः । तथाच पुत्रशब्द-
स्थापत्यार्थपरतया तन्मर्थ्येव लिङ्गाविशिष्टपौत्रपौत्र्यादिमत्यांऽपि^(१)
निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः ॥ १९ ॥

पुनराधाननिमित्तमाह ।

उदातेऽग्नौ विहारात्प्राङ्मथ्यमानेऽप्यजन्मनि ।

लोकाग्न्यादावनिश्चितेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥ १३ ॥

उदातेति । विहारात् प्राक् विहरणात् पूर्वमग्न्युदातेऽनुगते
सति मथ्यमानेऽप्यग्न्यावजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्नजन्मनि
सति लोकाग्न्यादौ । आदिशब्देनोदपावकुशवदुन्नाद्यणजानां
ग्रहणम् । श्रुतिदर्शनात् । अनिश्चितेऽनिधापिते सति अभ्युदयेऽस्तमये
वा निमित्ते जाते ॥ १३ ॥

विशिष्टहेतुनाऽनेन* जातवेदा विनश्यति ।

विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरान्तौ ॥ १४ ॥

विशिष्टेति । अनेन पूर्वोक्तविशिष्टहेतुना उद्धरणमाकाङ्क्षीनै-
काग्र्यनुगमनिमित्तमन्यनाग्न्यजननहेतुकलौकिकाग्न्यादिनिधानरा-
हित्यविशिष्टास्तोदयकालरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति
नाग्नं प्राप्नोति । अत्राग्निशब्देनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वं लक्ष्यते ।
ग्रन्थोद्देवतात्वेन नाग्रासम्भवादन्वयानुपपत्तेः । पुनराधानं भवतीति

* तेन, - इति ग० पुस्तके, तत्र, - इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) पुत्रमरणमिव पौत्र्यादिमरणमपीत्यर्थः ।

भावः । अचाप्यन्तुर्गमिणीन्यायेन केवलगार्हपत्योपशमे उभावग्री
इत्यादिनिमित्तसद्भावेन पुनराधेयमेव केचिद् व्याजहुः ।

विहरणात् प्राक् तादृशविशिष्टहेतुनाऽग्निनाश इत्युक्तम् ।
अधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाऽग्निनाशो भवतीत्याह ।
विहारेति । वेत्यथवा । विहारोत्तरकालं यथा स्यात् तथा
पूर्वापरौ गार्हपत्याहवनीयौ नष्टावनुगतौ ॥ १४ ॥

श्रेयं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ।

वैधं काष्ठमनिर्मथ्य प्रागेवाग्न्युदकादिके ॥ १५ ॥

विन्यस्तेष्वग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति ।

श्रेयं मथ्यमानेऽप्यजननादिकं सर्वं पूर्वोदितं यदि स्यात्तत्रापि
तस्मिन्नेऽपि अग्निदयं विनश्यति । अग्निरित्येकवचनं जात्यभिप्रा-
येण । न्यायस्य तुल्यत्वात् । विनाशगन्धेन पुनराधेयं भवतीत्याह ।
यस्योभावग्री इति विशेषश्रवणात् । अथ विशिष्टहेतुबुद्धरणोत्तर-
कालीनेति विशेषणीयम् । पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मन्यताग्न्यजननहेतु-
केति विशेषणस्य कृत्यमाह । वैधमिति । उद्धरणात्प्रागुत्तरं वाऽप्रा-
वनुगते सति वैध प्रास्तचोदितं काष्ठमरणिरूपमनिर्मथ्यामथिता
प्रागेव मन्यनात् पूर्वमेव अग्न्युदकादिके विन्यस्तेष्वपि स्थापितेष्वपि^(१)
उदयास्तमये जाते नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारध्वसो भवति । पुनराधेयं
भवतीति भावः ॥ १५ ॥

(१) एषैकवचनवज्ज्वलनान्तपोरन्वपश्चिन्तनीय । गमतु, विन्यस्तेऽप्यग्नि-
नाश स्यात्, - इति पाठ प्रतिभाति ।

अस्मिन् विषये कर्कमतमाह ।

कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ॥१६॥
उदयास्तमयात् पूर्वं कर्कोऽचानाशमिच्छति ।

कालेति । उद्धरणात् पूर्वमुत्तरं वाऽनुगमे कालाल्पत्वे सति, कालस्याल्पत्वं कालाल्पत्वं स्वल्पकालत्वे सति, असोदयभयान्मन्य-
नारम्भमश्वत्वेव यदि चेत् उदयास्तमयात् पूर्वमेव लौकिकाग्न्यादि
क्षिपेत् खरे स्थापयेत् । अस्मिन्निमित्ते कर्काचार्यः अनाशं ना-
शाभावमिच्छति । मन्यनपर्याप्तकाले सति अनिमथ्य कृतेऽपि खरे
ऽग्निस्थापने पुनराधेयमेवेति भावः ॥१६॥

मतान्तरमाह ।

लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुराऽर्कास्तमयोदयात् ॥१७॥
मन्यनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ।

लोकेति । अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पुरा पूर्वं लोकाग्न्यादौ,
आदिशब्देनोदकादिके अलब्धे सति अप्राप्ते सति*, स्वल्पकालेऽपि
मन्यनसारम्भमात्रेण केवलेनारम्भेण वृद्धैः पूर्वाचार्यैर्नाशः संस्कार-
नाशो निवारितः । न भवतीत्यर्थः । तत्प्रयुक्तं पुनराधेयं पुनराधानं
वा न भवतीति भावः । किन्त्वनुगमप्रायश्चित्तमेव । मन्यनारम्भस्तु
भस्मस्पर्शेन भवतीत्युक्तं नारायणवृत्तौ ॥१७॥

पूर्वमसोदयकालीनोभयानुगमस्य निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञा-
नस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह ।

* अप्राप्ते सति, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

उभयोद्धानविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ १८ ॥
कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चाज्ज्ञाते न दुष्यति* ।

उभयेति । उभयस्यार्थादग्नेः उद्धानमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञाना-
नन्तरं अर्कोऽस्तं चेत् एति उदयं प्राप्नोति तदा कर्काचार्योऽग्नि-
नाशमाचष्टे कथयति । यथात् अस्तोदयानन्तरं ज्ञाते अनुगमज्ञानं
वैज्ञ दुष्यति दोषयुक्तो न भवति । अर्थादग्निः । पुनराधेयं तदा
न भवतीति भावः ॥ १८ ॥

उभयानुगमेऽपि पुनराधेयं नेति मतान्तरेणाह ।

एकयोर्नित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि† ॥ १९ ॥
उदयास्तमये चैव नाशमेके न तूभयोः ।

एकेति । एके आचार्या एकयोर्नित्वपक्षे, एका योनिररणिर्येषां
ते एकयोगयस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्य पक्षे, सर्वाग्न्यनुगमः सर्वेषां चया-
णामग्नीनामनुगमो यदि चेत्, तु पुनरुदयास्तमये च रवेर्जाति
सत्येव नाशं वदन्ति । नियोगार्थ एवज्ञब्दः । तु पुनरुभयोर्गर्ह्यपत्या-
हवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाग्न्यनुगमेऽपि कञ्चिद्विरोधमाह ।

अज्ञश्चेदुभयोद्धानेऽभ्युदयास्तमयात् पुरा ॥ २० ॥
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति ।
तदनुत्पादमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥ २१ ॥

* यथाज्ज्ञातेऽपि नेच्छति, - इति ग०, ड० पुस्तकयोः पाठः ।

† यदा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अज्ञ इति । उभयोद्धाने उभयानुगमे चेद्यदि अज्ञस्तद्विषयक-
ज्ञानाभाववानित्यर्थः । उद्यास्तमयात् पुरा पूर्वं मन्यनेन लौकि-
काग्निस्थापनादिना वा परोऽग्निः पाश्चात्त्योऽग्निर्गार्हपत्य इति यावत् ।
एकः केवलश्चेद्यदि ज्ञातः पश्चादाहवनीयाद्यनुगमज्ञाने जातेऽपि
तावता तन्मात्रनिमित्तेन न नश्यति नष्टो न भवति ।

तत्रैवं प्रपञ्चः । यस्योभावग्नौ इत्यादिना उभयानुगमो निमि-
त्तम् । तत्रोभयत्वस्योद्देशविशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धान्तित-
त्वाच्चेकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः । अन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलं
गार्हपत्यैकान्वयानुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः । कर्कमते त्वभ्या-
नुगमज्ञानं निमित्तम् । तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात् प्राक् ज्ञाने
पुनराधेयम् । तदुत्तरं ज्ञाने तु न भवति, किन्त्वनुगमप्रायश्चि-
त्तमेव । केचित्तूभयानुगमस्य भिन्नयोनिपरत्वे निमित्तत्वमभिन्न-
योनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमज्ञानस्य निमित्तत्वमाहुः । अत्रापि
यमदूरात् परापश्येदित्यादि बोध्यम् ॥ २० ॥

तदिति । तस्य गार्हपत्याग्नेरनुत्पत्तिमात्रेण, अनुत्पत्तिरेव
अनुत्पत्तिमात्रं, तेनाग्न्याधि, पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयद-
क्षिणाग्न्योरनुत्पत्त्या नेत्यर्थः ।

अस्तोदयात् पूर्वमस्तोद्वरणस्य गार्हपत्यस्यानुगमे सत्यन्तर्गर्भि-
णीन्यायेनोभयानुगमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तेयम् ॥ २१ ॥

केचित्त्वविहृतावस्थेऽपरोऽग्नावनुगच्छति ।

नाधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥ २२ ॥

केचिदिति । अविद्यतावस्थे, अज्ञतविहरणा अवस्था दशा यस्य, विहरणात्प्रागिति यावत् । परेऽग्नौ पाद्यात्येऽग्नौ गार्हपत्येऽनुगते सति, केचित् केचन, तु अथर्थे, केचिदपीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्निमित्ते आधानं पूर्वोक्तं पुनराधेयं न मन्वते । अत्राधानशब्दोऽन्युत्पादकत्वेन पुनराधेये उपचर्यते । हि यस्मात् सः उभयानुगमो न, नैवेत्यर्थः ॥
॥ १९ ॥

यस्योभावग्नौ अनुगतावभिनिष्कोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्यनेनास्योदयकालीनोभयानुगमननिमित्ते नैमित्तिकत्वेनाप्रातस्त्य पुनराधेयस्येष्टद्वभूताग्न्याधानोत्तरकालीन-तादृशोभयानुगमननिमित्तोऽपि सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायेन कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तस्य निवृत्तिं बोधयन् निमित्ताभावमाचष्टे ।

अन्वाहितोभयध्वंसेऽप्यग्निनाशो न विद्यते ।
अन्वाहितविधिः कार्यो हव्यवाहवये पृथक् ॥ २३ ॥

अन्यति । अनु अन्वाधानेनाहितः संस्कृतः अन्वाहितोऽथादग्निः । तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं, तस्य ध्वंसोऽभावः, स च साऽऽदिरनन्तः^(१) । तस्मिन् सति । यदा, अन्वाहितात् अन्वाधानानन्तरं उभयध्वंसे सति । अन्वाहितशब्दोऽत्रान्वाधानवचनः अनुपूर्वकस्या-

(१) स च ध्वंसश्च । घटादिध्वंसोहि सुद्वरपातादिना जायते इत्यसौ सादिः । ध्वंसस्तु कदाचिदपि न भवति । तन्नाशे घटाद्युन्मज्जना-मत्ते । अतोऽसावनन्तस्येत्यर्थः ।

तस्माद्यथाऽतिथेर्होमकालीनस्य भुजिक्रिया ।

नाग्निहोवाङ्गमेवं न गृहीतानुगमस्त्वित् ॥

किन्त्वनादिष्टमात्रेण पुनरुद्धरणं भवेत् ॥

इति वचनात् अनादिष्टमनुगतप्रायश्चित्तम् । अत्रादितविधेस्तु
कल्पभेदेन नानात्वान्मूले नोक्त इति महोपः ॥ २६ ॥

कचिदनुगमभ्रान्त्या कृते मन्यते पूर्वाग्निदर्शने च ज्ञाते तच्च किं
स्यादिति अनुगमप्रसङ्गान्नैमित्तिकान्तरमाह ।

नाशभ्रान्त्या मथित्वाऽग्निं पूर्वाग्निं यदि पश्यति ।

मथिताग्निं समारोप्य पूर्वाग्नौ वर्त्तयेत् क्रियाः ॥ २७ ॥

नाशेति । नाशोऽनुगमस्तदभ्रान्त्याऽनुगत इति बुद्ध्याऽग्निं मथित्वा
तद्द्वारेणोपलब्धिगोचरं कृत्वा पूर्वाग्निं स्वरक्षिताग्निं यदि पश्यति ।

तदेव मथिताग्निमरणिस्थान्निं समारोप्य पाचान्तरे खरे वा कृत्वा
समारोपविधिनाऽरण्योः समारोप्य* कृत्वा क्रिया होमादिरूपा पूर्वाग्नौ
स्वरस्याग्नौ वर्त्तयेत् कुर्यादित्यर्थः । कालप्राप्तक्रियानुवादोऽयम् ।

अनुगतभ्रान्त्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्युक्तं देवप्रत्ये ।
समारोपस्य तु नानात्वान्मूले नोक्तः । अस्मैव भ्रान्त्योद्धृतस्य पूर्वाग्नि-
रूपरि निधाने कृते अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति
पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् । कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आन्नातम् ।
एवमाहवनीयदक्षिणान्यन्यतरान्यनुगमभ्रान्त्या गार्हपत्यादुद्धरणे कृते

पश्चात् पूर्वज्ञाने प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये
 पश्चात्प्रवेपः कार्यः । अथ सङ्कल्पदोषदुष्टोऽयमग्निरित्येवं बुद्धिद्येत् तदा
 इदं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तं* भ्रान्त्योद्धृतमाहवनीयस्य पश्चात् पुर-
 स्ताद्वा स्थापयित्वा उभयचाग्निद्वये होमं कुर्यात् । तत्रैवं कर्त्तव्यता ।
 खातवतीं प्रणालसदृशीं पूर्वां समिधमाधाय एकमेव चतुर्गृहीतं
 तस्यां समिधि होतव्यं, यथा ऊतं द्रव्यमुभयोरग्न्योः प्राप्नोति । एव-
 मुभयत्र होमः कृतो भवति । एवमेव भ्रान्त्योद्धृतस्याहवनीयदक्षि-
 णाग्न्योरुपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिश्ररूपमुपस्थानरूपं वा प्राय-
 श्चित्तं बोध्यमिति सङ्क्षेपः ॥ २४ ॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लोकान्यादीनामनिषेधे च सति पुन-
 राधेयस्य विकल्पमाह ।

उद्घातोदयनिम्लोकाद्† यावदग्निविनाशनम् ।

अग्न्याधिपुनराधेये‡ स्यातां तत्र विकल्पतः ॥ २५ ॥

उद्घातेति । उद्घातोऽनुगमः, उदयस्य निम्लोकाद्येति समाहार-
 दन्तः । उद्घातादुद्घातमारभ्य उदयनिम्लोकाद्यावदुदयास्तपर्यन्तमि-
 त्यर्थः । अग्निविनाशनम्, लौकिकाग्न्यादिषेपरहित्येन पूर्वमुक्तम् ।

* तं, — इति शास्त्रि क० ख० घ० पुस्तकेषु ।

† निम्लोकाद्, — इति ग० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

‡ अग्न्याधिपुनराधाने, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

तत्र तस्मिन्निमित्ते मृति । अन्याधिपुनराधये । पुनराधानपुनरा-
धये विकल्पतो विकल्पेन स्यातां भवतः । तदुक्तं यज्ञपाथै,—

“उद्यास्तमयात्पूर्वं गार्हपत्यो गतो यदि ।

भक्षनाऽरणिमास्पृश्य त्वर्णं कुर्यात्तु मन्थनम् ॥

मथ्यमानो न जायेत सौक्तिकान्यादिकं क्षिपेत् ।

ततो विहरणं कृत्वा होमं कुर्यादयथाविधि ॥

यद्यन्यादावनिक्षिप्ते उद्यास्तमयो भवेत् ।

खरस्त्रागं यदा शून्यं तदा स्यात् पुनरादितिः” ॥ इति ।

पुनरादितिपदस्योभयवाचकत्वादिति ॥९५॥

निमित्तान्तरमाह ।

मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि ।

तत्र ज्वलनशान्तौ* स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥ ९६ ॥

मन्त्रेति । अरण्योः, वेत्यथवा, मन्त्रं समारोपमन्त्रं विना भ्रान्त्या

मन्त्रान्तरेण† समारूढः कृत इति शेषः । ततो ज्वलनशान्तौ

खरस्त्रान्मुपगमे तत्र तस्मिन्निमित्ते सति असमारूढशान्तिवत्

असमारोपितस्य शान्तिस्तया तुल्यं स्यात् । अनुगमप्रायश्चित्तं मथ-

नपूर्वकं भवतीति भावः । † समारोपित इति बुद्ध्या मथनानुगम-

प्रायश्चित्ते चेन्न करोति तदा द्वितीयहोमकालात्माक् ज्ञाते मन्थ-

नादि कार्यम् । नदूर्ध्वजाले तु पुनराधानमिति † ॥९६॥

* शान्तिः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रान्तरेण वा, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ‡ अथमंशः ख० घ० पुस्तकयोस्तुटितः ।

रक्षररोहणमन्त्रं विनाऽप्येतदेव नैमित्तिकं भवतीत्याह । .

आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ।

तृतीये होमकाले वा सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ २७ ॥

आरूढेति । यथाशास्त्रं, शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं मन्त्रः* ।
तेन आरूढः समारोपितोऽपि, यदीति पूर्वोक्तमाह्वयम् । शास्त्रतो-
मन्त्रेण नावरूढः, प्रत्यवरोहणमन्त्रं विना भ्रान्त्याऽन्यमन्त्रेण वाऽव-
रूढोऽपि नावरूढस्तदा तृतीयहोमकालात्प्रागवरोहणमन्त्रपूर्वकं
मन्त्रनं कार्यम् । तृतीयात् परन्तु पुनराहितिः स्यात् । इदन्तु शा-
खान्तरविषयम् । कस्यांचिदवरोहणस्यानामानात् । .

यदा हेतुपरतया व्याख्येयम् । तद्यथा । आरूढेति । यथा-
शास्त्रं शास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत् । आरूढोऽपि
शास्त्रतः शास्त्रेण सार्वविभक्तिकस्तम् । नावरूढोऽरणिमात्मानं वा
प्राप्तः । अनेनेदं कर्म कर्तव्यमिति नियमविधन्यथाभावात् । विष्णु-
मानेऽग्नौ यथोक्तः समारोपोधारणं वा कार्यम् । उपशान्तौ तु
भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कार्यम् । अथ मन्यने क्रियमाणे
चेदग्निर्न जायेत तत्र किं स्यादत आह । तृतीयेति । खरस्वाम्य-
नुगमोत्तरं मथ्यमानेऽव्यजन्मनीत्यथाहार्यम् । असमारूढशान्ति-
वदित्युक्तत्वात् तृतीये होमकाले सम्प्राप्ते पुनराहितिः पुनराधानं
भवतीति । वा शब्दोऽवधारणे । तदुक्तम् ।

“अग्रावतुगते यस्य होमकालद्वयं भजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा पुनराधानमर्हति” ॥२७॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं सप्ताद्य सन्ध्यां
कार्यमित्युक्तमधुना तदवधिकथनपूर्वकं पुनराधाननिमित्तमाह ।

यदा तु लौकिकाग्न्यादि निधाय हवनं तदा ।

हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात्पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् ॥ २९ ॥

यदेति दाभ्याम् । यदा यस्मिन् काले लौकिकाग्न्यादि निधाय
तदा तस्मिन् काले तस्मिन्नेवाग्नौ हवनं कार्यमिति शेषः । न
तत्तरभाविमपिताग्नौ ।

तु पुनरर्थे । लौकिकाग्न्यादौ हुतेऽपि अनन्तरं होमानन्तरं
मथ्यमानोऽपि अग्निः द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात् पुरा
यदि न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् । होमस्तु लौकिकाग्नौ
एक एव । द्वितीयहोमकालात्प्राक् अजने पुनराधानमिति
रामाडारः । शाङ्खायनसूत्रे अग्नवत्स्यत्वात्सन्त्यरण्योः समिधि नाग्निं
समारोहयत इति । होमस्तु समारोपमथ्यमानविषयो नानुगतम-
थ्यमानविषयइत्युक्तं वृत्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

लौकिकाग्निनिधानाग्रास्तत्तरं वा भस्मस्पर्गादिविशिष्टाग्न्युत्पत्ति-
रेव पुनराधाननिवर्त्तिकेत्याह ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दारुणि वाऽन्यु-
 पग्रमस्तद्भस्मनाऽऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरम्येन लौकिक-
 पदेनान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यत्रान्युपग्रमस्तद्भस्मनाऽऽरण्यो संस्पृशेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां ग्राखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 वोच्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादप्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्व्यतिरिक्तान्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्योऽनुगच्छति ।

मथित्वा नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमन्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणौभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽयिः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बोधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्तपदार्थाङ्गस्यर्शादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्शादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्तयेत् । यदि स्वर्गो विहितो-
जातजपस्त्वकृतस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्वर्गस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥३०॥

अकृतस्यर्शादिपदार्थानां कालावधिमाह ।

यदि नावर्तयेदह्नौ तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्ययमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादाल्लक्षादा यदि नावर्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यान्तादृश्येव स्वर्गादिरहिते एव चेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभिव्याप्य लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकालाष्ट-
कात्परं ह्ययमानेऽपि सति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमचाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विसृज्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥३१॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दारुणि वाऽग्न्यु-
 पशमस्तद्भस्मनाऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्माक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्थेन लौकिक-
 पदेनान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यच्चाग्न्युपशमस्तद्भस्मनाऽरणी संस्पृशेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां शाखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अथ प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 बोध्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अथ केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादन्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोचप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्वतिरिक्ताग्न्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्त्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्योऽनुगच्छति ।

मथित्वा नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमन्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बौधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्तपदार्थाद्गन्धस्यर्गादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्गादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्गो विहितो-
जातजपस्त्वस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्गस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ २० ॥

अकृतस्यर्गादिपदार्थानां कालावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्ययमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादान्नस्याद्वा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यात्तादृश्येव स्यर्गादिरहिते एव सेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभित्याप्य लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकालाष्ट-
कात्परं ह्ययमानेऽपि सति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमचाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विस्तृत्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

भस्मस्पर्शं पुनराधाननिमित्तानित्यतां मतान्तरकथनेनाह ।

भस्मस्पर्शं विनाऽप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥ ३२ ॥

होमाष्टकाऽधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युद्वायेद्विनश्यति ॥ ३३ ॥

आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।

मस्तेति । एके . आचार्याभस्मस्पर्शं विनाऽपि लौकिकत्वं न मन्वते । अर्थादग्नेः । क्रियास्तोपनिमित्ते पुनराधेयं भवतीत्याह । होमेति चार्द्धेन । धृतोऽपि ज्वलमानोऽप्यग्निर्होमानामष्टकं तस्मादधिके होमे लुप्ते सति विनश्यति नष्टमंस्कारो भवति । ततो-होमाष्टकादल्पहोमलोपेऽपि यदि उद्वायेदनुगमस्याप्नुयात् तर्हि विनश्यति । द्वित्रिचतुर्होमलोपेऽपि नष्टो भवति । विद्यमाने तु होमाष्टकपर्यन्तं नाग्नेन, तदुत्तरं नाग्नेऽग्रेरिति भावः ।

अचास्मिन् निमित्ते आधानपुनराधाने । आधानशब्देन पुनराधेयमुच्यते तच्चायग्न्युत्पादकत्वेनाधानपदस्य भाक्तव्यवहारात् । विकल्पेन चोदिते । आधेयं पुनराधानं वा भवतीति भावः ॥ २९॥२९॥

अत्र लौगाक्षिमतमाह ।

लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनिलाहितिम् ॥ ३४ ॥

ज्वलत्त्वग्निपु कर्तव्या तन्तुमच्येव केवला ।

लौगाक्षिरात्मा अग्निर्होमद्वये लुप्ते सति पुनराहितिं पुन-

राधानं प्राह । तृषा चैतन्मतेनाग्निष्वसत्सु होमद्वयलोपे पुनरा-
धानमेव भवति । तथाचोक्तं ऋगुणा ।

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनमिति” ॥

विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह । ज्वलत्त्विति । अग्निषु
ज्वलत्सु विद्यमानेषु केवला एकद्विविष्का तन्तुमत्येव तन्तुमतीष्टिरेव
कर्तव्या । होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपेऽपि पुनराधानं नेति *
पूर्वस्माद्देदः । यदा केवला तन्तुमतीष्टिं कृत्वाऽऽपन्निवृत्तौ अतिक्रान्त
होमान् कृत्वैव होमाः कार्या इति केवलशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

इदमापद्विषयकमित्याह ।

आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासाह्वं चेन्न ह्रयते ॥ ३५ ॥

सर्वहोमानतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥ ३६ ॥

न तत्र पुनराधेयमिति कौपीतकौ श्रुतिः ।

आपदीति । आपदि राष्ट्रभ्रंशादिविपत्तौ अग्निषु दीप्यत्सु
विद्यमानेषु सत्सु मासाह्वं पक्षपर्यन्तं न ह्रयते होमो न क्षियते
चेत्, अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यात † सायं प्रातर्होमान्
पक्षहोमवत् समस्य समासं कृत्वा जुहुयात् । पश्चादनन्तरं तन्तु-
मतीसंज्ञका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवेत् । तत्र पुनराधानं पुनराधेयं

* विकल्पेन नेति, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† ‘दिनसंख्यात’, — इति क० पुस्तके पाठः ।

वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतिकौ श्रुतिर्ब्राह्मणम् । पक्ष-
होमवदित्युपलक्षणम् । तेन पचन्यूनहोमलोपेऽपि तावद्दिनमध्यात-
होमान् कृत्वा तन्तुमतीष्टिः ।

अचातिक्रान्तहोमकरणमिति लौगाक्षिमताद्भेदः । स्वकाला-
दुत्तरोगौण इत्युक्तैर्गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदित्युक्तेश्च होमकरणं युक्तम् ॥
३५ ॥ ३६ ॥

आपदि पचादूर्ध्वमपि होमलोपे नाग्निनाश इति मतान्तरेणाह
षडभिः ।

वत्सरं वत्सराद्धं वा होमलोपे मतान्तरात् ॥ ३७ ॥
आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेदुताशनाः ।

वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । कास्ताध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
द्वितीया । वेत्यथवा । वत्सराद्धं वर्षस्याद्धं षण्मासपर्यन्तम् । आपत्काले
दुर्भिक्षादिना महापदि होमलोपे सति ऊताशनाद्येदीप्यन्ते अनु-
गताः कदाचिदपि न भविष्यन्ति, तर्हि न नश्यन्ति पुनराधानं
नेत्यर्थः । वङ्गवचनमन्तरागर्भिणीन्यायेन बोध्यम् । नित्यधारित्व-
पचाभिप्रायेण वा । यद्यनुगमनं समारोपो वा तदा पुनराधान-
मिति पूर्वाक्तं ज्ञेयम् । समारूढाग्नेरप्येकाहाद्यग्निहोचानारम्भे तन्तु-
मतीं कृत्वा प्रतिहोमं मनस्वतीं च प्रायश्चित्तमित्युक्तं प्रायश्चित्त-
प्रदीपे ॥ ३७ ॥

वत्सराद्धोत्तरमापचिद्वृत्तौ अतिक्रान्तहोमान् कृत्वा पञ्चहवि-
ष्केष्टिः कार्येत्याह ।

पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे क्षुप्तेऽर्द्धवत्सरम् ।

पथिकत् प्रथमोज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ ३८ ॥

व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवतायाः गुणाः क्रमात् ।

सप्त कुर्यात् पुरोडाशान् होमे क्षुप्ते तु वत्सरम् ॥ ३९ ॥

यवमानः पावकश्च शुचिः पथिकदित्यपि ।

वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ॥ ४० ॥

विशेषितोऽग्निरेव स्याद्देवताऽच यथाक्रमम् ।

यथेति । अर्द्धवत्सरं, वत्सरस्यार्द्धमित्यर्द्धवत्सरं, होमे क्षुप्ते सति ।

एकवचनं सामान्याभिप्रायेण । पञ्च पुरोडाशाः कार्याः । तानाह ।

प्रथमः पथिकत् ज्ञेयः, द्वितीयः पावकः, तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरः,

चतुर्थः व्रतपतिः, पञ्चमस्तन्तुमान् । एते पथिकदादयोऽग्नेर्देवतायाः

क्रमात् गुणा विशेषणानि भवन्ति । तथाचाग्निः पथिकदेवो, अग्निः

पावको, अग्निः शुचिः, रश्मिर्व्रतपतिः, रश्मिस्तन्तुमान् क्रमेण देवता

भवन्ति । द्रव्यदेवताग्रहणादुपागोविधीयते । स चैकतन्त्रेण पृथक्

तन्त्रेण वा भवति । वत्सरं होमे क्षुप्ते सति तु सप्तसङ्ख्याकान्

पुरोडाशान् कुर्यात् । सप्तसप्तविंशैकैवेष्टिः । यवमानेष्ट्यादिसप्त वा

प्रायश्चित्तेष्टीः कुर्यात् । अत्र यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य सप्तभिर्विशे-

षितो विशिष्टोऽग्निरेव देवता स्यात् । तत्र यवमान एकोऽगुणः,

पावको द्वितीय इत्यादयः सप्त गुणाः, तद्विशिष्टः । अग्निः यवमान-

एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिस्तृतीयोऽग्निः पथिकश्चतु-

र्थोऽग्निर्वैश्वानरः पञ्चमोऽग्निर्व्रतपतिः षष्ठोऽग्निस्तन्तुमान् सप्तम इति

देवता भवन्ति । अत्र पदादूर्ध्वमपि होमलोपे नाधानमिति
कौषीतकमताद्भेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

घोरापद्विषयमाह ।

एकारम्भपराद्धान्तविच्छेदेष्टविशेषतः ॥ ४१ ॥

मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ।

एकेति । अर्थाद्धोमानामेकारम्भपराद्धान्तविच्छेदेऽपु एकहोम-
लोपमारभ्य परार्द्धसंख्यानाहोमलोपेषु । अत्र परार्द्धपदमनेकवाच-
कत्वे भाक्तम् । यावज्जीवनिमित्तस्य तत्कालमध्यपातित्वाच्छकार्या-
नुपपत्तेः^(१) । दृष्टञ्चेतत् सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीरन्नित्यत्र । अनले
सति, खरे विद्यमाने अरण्योर्वा समारोपिते, आधानं पुनराधानं
नेति । अत्र यत्र यथाधानपदं तत् मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः पुनरा-
धानं लक्षयति । किन्तु अविशेषतः व्रतयुतां व्रातपत्येष्टिसंहितां
मनस्वतीं तत्सन्निकामाहुतिं जुहुयादिति शेषः । तेन एकहोम-
लोपे यावज्जीवहोमलोपे च नाधानं व्रातपत्येष्टिमनस्वतीहोम-
रूपं प्रायश्चित्तं घोरापदिनिवृत्तौकार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

द्वयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोक्ष्यते ॥ ४२ ॥

द्वादशाहुतिविच्छेदे * कुर्वन्त्यन्ये मनस्वतीम् ।

* द्वादशाहुतिविच्छेदे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) यावज्जीवं खल्वभिहोत्रादिकं कर्तव्यतया घोष्यते । जीवनकालस्य
व्रातार्थैर्विपुलस्य द्रव्यस्य लक्ष्यः । एवञ्च परार्द्धसंख्यकहोम एव जीवन-
काले न सम्भवति कुतस्तलोप सम्भवः । एवञ्चानापत्या परार्द्धपद-
मनेकबोधकमिति भावः ।

* मनोज्योतिर्जुपतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि
मनसा घृतेन स्वाहा । इति ।

इयमिति । इयं प्रतद्युता मनस्वती घोरास दुर्घटास आपस्तु
मिक्षितास एककालं प्राप्तास उपयोक्तव्या, नान्यथा । यथोपश्रवे-
ऽष्टव्या होमद्रव्याद्यभावे शरीरापाटवे च प्रसक्तौ । मतान्तरमाह ।
अन्ये आचार्या दादशाऊतिविच्छेदे मनस्वतीं कुर्वन्ति । तदूर्ध्व-
माधानमेव भवति । इदं स्वल्पापद्विषयमिति मिश्राः । मनस्वती
मन्त्रपाठमाह । मनोज्योतिरिति ॥ ४२ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

नाशदाहावरण्योश्चेदग्निं यत्नेन पालयेत् ॥ ४३ ॥
अन्यारण्योर्यावदेव नारोष्य मथितः पुनः ।
उदाने पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः ॥ ४४ ॥

नागेति । अरण्योश्चेन्नाशदाहौ स्तः । नाश उपघातः । दाहः
प्रसिद्धः । तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं यत्नेन पालयेत् । यावदेव
अन्यारण्योरारोष्य पुनर्न मथितः । तत्पूर्वमुदाते† अतुगते सति
पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः भवतीति शेषः ॥ ४३ ॥

अधिकरणप्रसङ्गादाह ।

* यत्र मनस्वतीपाठाभ्यादृशः । तदपचा । इत्यधिकं ग० पुस्तके । छ०
पुस्तके मनोज्योतिः, - इत्येतावन्मात्रं वर्तते । पुस्तकान्तरेषु नास्त्यर्थं मन्त्रः ।

† इत्येव पाठा सर्वत्र ।

आत्मारोपे शरीरस्य नाग्रे नश्यति पावकः ।
 शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ ४५ ॥
 लोकाग्रौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रोजपेद्यजुः ।
 उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥ ४६ ॥
 द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुचा ।
 हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाः ॥ ४७ ॥
 सकले कुण्डपे लब्धेऽप्येव विधिर्भवेत् ।
 अग्नावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ॥ ४८ ॥
 प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
 घृतञ्च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥ ४९ ॥

उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय
 प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि प्रेताहु-
 तीश्वास्य जुपस्व स्वाहा । इत्युपावरोहणमन्त्रपाठः ।

आत्मेति । आत्मारोपे शरीरस्य नाग्रे सति पावकः नश्यति ।
 नारणीनाग्रे । अत्र शरीरनाशब्देन शवस्लाभ उच्यते । स च
 व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति । तत्र व्याघ्रादिना,
 शवदेहे शवरूपं देहं* तस्मिन् विनष्टेऽपि चेत् दक्षिणः पाणिरस्ति,
 तदा न नागः । तत्र किं स्थादत आह । लोकेति । अस्य शवस्य
 पाणिं लोकाग्रौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोहजातेति यजु-
 जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां शाखायां श्मशानं प्रति नयते

मन्त्राश्चानं तन्मा भृदित्यभिप्रायपरं तूष्णीं पदम् । ततः पितृभूमौ
तस्मिन्नेवाग्नौ दादगोपात्तेन दादगवारं गृहीतेनान्येन क्षुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकं पदम् । अतः परं अमात्या
यष्टपुरुषाः पुत्रादयः प्रेते इतिक्रियाः पाचविन्यासादयः, ताः
सर्वाः हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुण्डे शवे लब्धे* तत्रापि एषएव
विधिर्भवेत् नाग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे तु अस्थ्यां प्रेता-
धानपूर्वकोदाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्म-
शमारोपणविषयमेतत् । प्रसङ्गादरणिशमारोपविषयमाह । अग्ना-
विति । श्ररण्णोरग्नावाहूडे यदि पतिर्धियेत, प्रेतं क्षुद्धा उपावरोहणं
यजुर्ज्ज्ञाग्निं मथित्वा तस्मिन्नेवाग्नौ दादगोपात्तं दत्तं तूष्णीं हुत्वा शव-
क्रियाः कुर्युरिति शेषः । उद्धप्रज्ञप्त्यर्थं मन्त्रपाठमाह । उपावरो-
हेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विच्छिन्नान्यादिविषयमाह ।

विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं चेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥ ५० ॥

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ।

विच्छिन्नवह्निं विच्छिन्नाग्निं उत्सृष्टपावकं उत्सृष्टाग्निं विधुरा-
नलं विधुराग्निम् । एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं चेताग्न्युत्प-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदि सकलः कुण्डः शवो लब्धः, - इति तु
भवितुमुचितम् ।

† प्रेता, - इति ड० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

त्तिषिद्भ्ये प्रेताधानविधिं पृथक् स्वतन्त्रं प्रेताधानमेव भारद्वाजादयः
प्राहुः ॥५०॥

तमेवाह ।

प्राचीनावीतिवानुद्धृत्यावोक्ष्यायतनान्यथ ॥५१॥

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ।

सन्निधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥५२॥

यस्याग्नयो जुहुतोमांसकामाः सङ्कल्पयन्ते यज-
मानमांसम् । जानन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्तु । इति मन्त्रः ।

अर्थात् पुत्रादि प्रेताधानविधिं करिष्ये इति कङ्कश्य प्राची-
नावीतिवान् भूत्वा अथ आयतनानि उद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने
प्रेतं स्थाप्य, पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय यस्येति
यजुषाऽनलं मन्येत् मन्यनमन्त्रस्यैकविधत्वात्* पाठमाह । यस्येति ।
॥५१॥५२॥

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाम् ॥५३॥

ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादश-
वारं गृहीतेनाग्रेण तूष्णीमेवाहवनीये ऊत्वा ततोऽमात्याः पुत्रा-
दयः प्रेते इतिक्रियां कुर्युः ॥५३॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, मन्यनमन्त्रस्यानेकविधत्वात्, - इति
पाठ प्रतिभाति ।

अथारण्योरण्यभावे विधिमाह ।

नष्टेष्टमिष्टथारण्योर्नाम्ने स्वामी स्त्रियेत चेत् ।

आहरेदरणिद्वन्द्वमाधानोक्तविधानतः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवाभिमन्त्याथ तन्मन्त्राभ्यां विनिष्टपेत् * ।

निर्मण्ये पावके यद्वौपासनार्थं † तदस्ति चेत् ॥ ५५ ॥

ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्यनादि प्रपद्यते ।

यत्तु यस्याग्रथोजुहुत्यादिमन्त्रकंमौरितम् ॥ ५६ ॥

* नष्टेष्टिति । अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाम्ने च सति यदि स्वामी-
स्त्रियेत, तदा पुत्रादिराधानोक्तविधानेन यथोक्तज्ञापणमरणिद्वन्द्व-
माहरेत् । तद्वदेव वक्ष्यमाणनूतनारणिस्त्रीकारविधिवदेव । तन्म-
न्त्राभ्यां वक्ष्यमाणनूतनारणिस्त्रीकारविधुक्ताभ्यां निर्मण्ये लौकि-
कारणिमन्यनीत्यग्ने पावके लौकिकेऽग्नौ विनिष्टपेत् प्रतपेत् ।
तदरणीद्वयं औपासनार्थं औपासने इत्यर्थः । प्रतपेत् । चेत्तदस्ति ।
सर्वाधानिनस्तु निर्मण्येऽग्नौ । ततस्तथोरण्योरग्निशून्यप्रेतोक्तमन्यना-
दि, अग्निशून्यानि घानि आहिताग्निप्रेतानि विच्छिन्नोत्पृष्टविधु-
राहिताग्निप्रेतानीत्यर्थः । तेषु उक्तं मन्यनादि ईरितं पूर्वाक्तं
यत्तत्सर्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । मन्यनं विभिन्नष्टि । यत्येति । यस्या-
ग्रथो जुहुत्यादिमन्त्रो यस्मिन् तथाभूतं, स्वार्थकम् । प्रसङ्गादिदं
विधिद्वयं भरद्वाजप्रोक्तमेव मूलश्रुतोक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* विनिष्टपेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पावनार्थं, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

अथानेकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्भूतोपेक्षारूपनिमित्तं
वक्तुमारभते ।

भार्यायां प्रोपितयाच्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिद्वान्यथा ॥ ५७ ॥

भार्यायामित्यादिना । सा सोपेक्षा च प्रवासादि इति पूर्वा-
क्लृप्तवशा । आदिपदात् पत्नीसीमाद्यतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां
प्रोपितायां, प्रकर्षेणोपिता प्रोपिता तस्यां, महत्सीमामतीत्यान-
तीत्यवाऽन्यत्राग्निशालातोगतायामर्कयेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्, तत्र
तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्ये आचार्या इह एतादृक्स्थले
अन्यथा प्राहुः । * अथ सीमाशब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं कुन्दो-
गपरिशिष्टे ।

“विहारकाले यदि कार्यलोभात्-
पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।
निःसंगयोऽग्निं खलु नाशमेति
गृहस्य सीमाऽथ विवक्षितोऽर्थः” ॥ *

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वदौ ।

“पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृता ।
वाक्यैर्मनौषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते” इति ।

तत्र प्रवासोनाम ।

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वक्ष्यति ।

‘अष्टहस्य प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः’ ।

अत्र भीमाशब्देन गृहपामणीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमयो-
काक्षोपप्लवकम् । मूलैकवाक्यताऽनुरोधात् ।

‘यत्तु नारायणेनोक्तम् ग्रामात्त्राग्रिममन्वितात् ।

भीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवासनं स्यतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद् ग्राममागजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेत् ग्रामं दत्त्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेयः इत्येषा नैगमी ‘युतिः’ । इति
वचनाद् ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्याः
रात्रौ वासे न दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपप्लवकम् ।
अन्यथा सायंहोमानन्तरं गमने उदयात् प्राक् परावृत्तौ पुनरो-
धानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससद्भावात् । अपिच रात्र्यर्वासयोर-
विशेषात् । यदेवमिन्द्रादिग्रन्थे ।

‘ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा कश्चित् ।

भीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवासनं स्यतमिति” ॥

तत् पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृगस्यै-
वार्थस्योपलब्धेर्न लक्षणान्तरमिति । ननु

‘प्रवसेद्वनमन्त्ये न तीर्थाय कदाचन’ ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बोधायनेन च” इति ॥

बोधायनीयाद्भुतार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्

कथं तत्प्रसक्तिः । अथ एवाधनाः सृता इति सृतेत्येति चेन्न ।
अस्ति चास्या अपि धनवत्ता । सम्भाव्यते च तदतान्धनमसृद्धिर्लोके ।
स्त्रीधनानि पडिति सृतेः । किञ्च भवति हि पित्रमाद्यभ्रातृपुत्र-
दर्शनेन धनोपलब्धिः ।

“दत्तं स्वसृदुद्धिद्वभ्यामनन्तफलदग्भावेत्” ।

इति दानखण्डे दक्षोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृप्रभृ-
तिभ्यो वासप्रभृतिः । यत्त्वधना इत्युक्तं, तदस्मात्तद्व्यपरतया व्याख्ये-
यम् । अतएव न कुर्युरग्न्युपस्थानमिति वक्ष्यते । एवञ्चोपस्थिते
यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषि-
तायामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो वज्रभार्यस्यैकभार्यस्य वा
पत्न्याः प्रवासे पुनराधेयमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं
न तु वज्रभार्यकविषयमित्यन्ये । तच्च स्यात् पुनराधानमिति कुञ्च-
चित्पाठः । युक्त एवायम् ॥ ५६ ॥

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्त्रोक्तस्य पुन-
राधेयस्य मतान्तरेण पत्नीनियममाह ।

ज्येष्ठा चेद्ग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यदा ता एव केवलाः ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा पत्नी अग्निसंयुक्ता चेत्, संयुक्तशब्दः सामीप्यव-
चनः । सुख्यार्थसम्भवात् । अन्याः कनिष्ठाः यथारुचि, क्रिया-
विशेषणमिदम् । यथेच्छं, उदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं सृट् । गच्छन्त्यन्या इति लोडन्तोऽपि कचित्पाठः ।

वज्रभायस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहिति रिति ।

वाक्यान्तरात् । कीदृशोऽन्याः । यजमानेन भर्ता सहिताः । यदा, केवला यजमानरहितास्ता एव यत्रीयस्य एव यथाकामं गच्छन्तु । तेन ज्येष्ठसन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यपसति वा इतरासां प्रवासोनिमित्तं न भवतीति भावः । अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वसाक्षेदः ॥५८॥

कदाचित् कनिष्ठासहकृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसङ्गादाह ।

प्रोषितः स्यादधः शायी षतुपायी त्वमैथुनम् ।

वदन् वौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निसन्निधौ ॥ ५९ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातश्चोकेषपीरितम् ॥ ६० ॥

प्रोषित इति । प्रोषितः पत्नीसहितकृतप्रवासः अधः शायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानाग्नीचलमुच्यते । खट्वाव्युदासार्थं, न तात्तरणनिषेधार्थम् । षतुपायी स्यात् । षतौ यीयतेऽसौ षतुपायी षतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैथुनम् । मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यदा, षतुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चर्तुगमनस्यामैथुनत्वन्दानधर्मेण भौग्युधिष्ठिरसंवादे । अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे वौधायनमतेन दोषाभावमाह । वदन्निति । वौधायनम्, एका कनिष्ठा ज्येष्ठा वा अग्निसन्निधौ चेद्विद्यते, एवं वदन्

इतराणां अन्यासां यथाकामं यथासुचि प्रवासं कृतुमन्यते ।* अतएव
ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवग्रन्थे सङ्गोपपन्नम् ।

“ज्येष्ठा चेद्वज्रभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैके दृच्छन्ति न तु सूरयः” ॥

इति सङ्गच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरि-
पदादिजायते । न तु गौतमः,—इति मित्रग्रन्थधृतवैकल्पिकपाठस-
माश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्थास्रवेति विकल्पः । तथाच वज्र-
भार्यस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानमेति पूर्वस्माद्भिदः । एतदेव
वज्रवादिस्मृत्या द्रढयति । इत्युक्तमिति । भवभाष्यसञ्ज्ञके ग्रन्थेऽपि
इति अनेनैव प्रकारेण उक्तम् । तथा तात्पर्योक्तेष्वपि कारिकासुपि
इदं उक्तमिति ॥ ५८ ॥ ६० ॥

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निमन्निधाने सर्वथैव
पुनराधानं नेत्यपरमतेनाह ।

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोचसमौपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशेनेत्यपरे विदुः ॥ ६१ ॥

एकस्यामिति । एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामपि अग्नि-
होचसमौपतः समौपे इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां,
पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोचसमौपत इत्यनुषज्यते ।
चेत्, नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशेनेत्यपरे आशयार्थविदुरिति । * तच्च

* एतच्चिद्धान्तर्गतः पाठो ४० पुस्तके भवति ।

सुदृढतरामाण्डारभाय्यपर्यालोचनयाऽनेकभार्यसौकभार्यस्य वा प्रवा-
सो भवति । तथैव पूर्वं पूर्वपक्षौष्ठ्य पत्न्यास्तुत्यस्त्रामितं वा-
धित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय पुंस्त्वविशिष्टपदनाऽभिधानपू-
र्व्विका कल्पान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभौष्पादिमह-
त्तमानामाचारं दर्शयित्वा जेमिनिस्त्राज्ञोपपद्यतम् । तस्मात् सि-
द्धमभावेऽपि पत्न्या न कर्माणो निवृत्तिरिति । एवमेव सौमांसक-
शिरोमणिनीलण्ठादिभिरपि 'कर्णजन्यफलेष्वावत्पत्न्यास्तुत्याधिका-
रोऽन्यथापात्राज्यघ्नीद्विषयपश्चादिवदङ्गत्वमुक्तम् * । सर्वामामसन्नि-
धानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतात् पूर्वमतादपि च भेदः ॥
६१॥

एवं स्वाभिपत्योरन्यतरसन्निधाने मतभेदेर्दोषाभावमुक्त्वाऽधुनो-
भयांसन्निधाने मतभेदेनाह ।

सन्ध्यावदन्यदाऽप्यग्नीन् हित्वा चेदम्पती गतौ ।
ग्रामान्तं वाऽथ सीमान्तं तत्रैकेऽग्निशमं विदुः ॥ ६२ ॥
अन्ये ग्रामान्तवसनात् † न त्वतिक्रममाव्रतः ।
सीम्नि त्वतिक्रमादेव केवलान्नाशमब्रुवन् ॥ ६३ ॥
यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
उदयास्तमयात्पूर्वं न नाशोऽवेति केचन ॥ ६४ ॥

* अथ, आङ्गपयूछे, - इत्यधिकः पाठः ख० घ० पुस्तकयोः ।

† मतभेदानाह, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्तरं गत्वा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावदित्यादिभिः । दम्पती पद्मीस्वामिनावुभौ अन्यदा
यस्मिन् कस्मिन् कालेऽग्नीन् हित्वा चेद्गतौ गमनं कुरुतः यामस्य
स्वावसथयामस्यान्तं यावत्पर्यन्तं जनानां वसतिः तत्पर्यन्त-
मित्यर्थः । वेत्यथ वा । यामसीमान्तं स्वावसथयामसीमापर्यन्तं,
तच्च तस्मिन्निमित्ते सन्ध्यावत् अग्निगमं नागं विदुः । यथाऽस्तो-
दयकाले उभयोरसन्निधानेन नागः प्रसिद्धोऽस्ति, तददुभौ यदा
कदाचित् जनवसतेरूर्ध्वं सीमोर्ध्वं वां गतौ चेत्, पुनराधानमिति
सन्ध्यावदित्युक्तम् । अत्र सीमाशब्देनाग्निसंश्रितयामसीमेति नारा-
यणवृत्तौ । अन्यगारसीमेत्याशार्कः । यामसीमाग्न्यगारसीमेति
शतन्दयीभाष्ये* । अत्र कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धौ पुनर्ग्रहणं
तस्यापि निमित्ततां प्रतिपादयितुम् । अन्ये आचार्या यामान्ते
वसनात् पुनराधानं न पुनरतिक्रममाचरेण सीमि तु केवलादासर-
हितादतिक्रमादेव नागमब्रुवन् । अत्र यामान्तवाससीमातिक्रमणे-
निमित्ते इति पूर्वस्माद्भेदः । सीमातिक्रमणेऽपि दोषाभावमाचष्टे ।
यदेति । यस्मिन् काले उभावपि स्वामिनौ सीमामतिक्रम्यापि
पुनः उदयास्तमयात् पूर्वं स्वयामं प्रत्यागतौ अत्रास्मिन्निमित्ते
नागोनेति केचनाञ्जरिति शेषः* । अयमेव पूर्वमतादिशेषः ॥६९॥

६९॥६४॥

उदयास्तमयोत्तरमपि अपरावृत्तौ स्वमतेन दोषाभावमाह ।

* शतन्दयाभाष्ये, - इति क० पुस्तके पाठः । शतभाष्ये - इति ख०
--- ठः । 'शत' शब्दात् परं रक्षितं किञ्चित् स्थानं घ० पुस्तके ।

छन्दोगपरिशिष्टोक्तहोमकालात्यये ऽनलः * ।

सौमातिक्रमणान्नश्येन्नोदयास्तमयादपि † ॥ ६५ ॥

छन्दोगेति । उभयोरित्यध्याहारः, सौमातिक्रमणोत्तरं, छन्दोगपरिशिष्टं कर्मप्रदौपसदुक्तोद्योनावघटिकात्मकोहोमकालात्यये सति अनलो अग्निर्नश्येत्, उदयास्तमयहेतुना नेति । तदुक्तं देव्या-
जिकैः सङ्गहवचनैः ।

“विद्यायाग्निं सभार्ययेत् सौमासुषुप्ता गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते इति ॥

यजमानस्य पत्नी च उभौ प्रवर्तितौ यदा ।

आ होमास्रनिवर्त्तते पुनराधानमर्हति” ॥

यदोभावयतिक्रम्येति मूलवत् पूर्वाङ्गे पठित्वा ।

“होर्मकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वज्रधः” — इति च ॥

“पत्नी सौमामतिक्रान्ता यजमानोऽग्रे यदि ।

आ होमाद्यदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिदुपाममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिमन्त्राणा न मा दोषेण युज्यते ॥

अथ तच्चैव निवसेदुपामङ्गला प्रसादतः ।

सौक्तिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः” — इति ॥

तस्मात् नवनाडिकोत्तरं सौमातिक्रमणेनोभया

सन्निधाने पुनराधानमिति निर्गलितोर्थः ॥ ६५ ॥

* पुनः, — इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

† सौमातिक्रान्तयोर्नश्येन्नोदयास्तमयादिति, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमातिक्रममङ्गत्या नद्यतिक्रमणेऽप्याह ।

विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।

अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ ६६ ॥

विनेति । पत्नी आधानमङ्गता अग्निभिर्विनाऽम्बुधिगामिनीं समुद्रगामिनीं स्वेनैव नात्रा न तु गङ्गादिमहायेन, सर्वेषां जल-प्रवाहानां तादृशत्वात् । नदीं, नदीलक्षणं त्वये वक्ष्यते, अतिक्रामेदुत्तीर्य गच्छेत्, तदाऽग्नीनां विनाश इति श्रुतिः वेदश्रवणमित्यर्थः ॥

६६ ॥

इदानीममुद्रगामिनीविषयमाह ।

पथ्यन्तरेऽथवा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ ६७ ॥

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योपितः ।

प्रोपिता न जपं कुर्युरश्रन्त्येव सधर्मकम् ॥ ६८ ॥

आगतोपस्थितिश्चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ।

पथ्यन्तरेति । पथ्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोन्यतरस्मिन्, अथवा पत्यौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमपि अतिक्रामेन्न दोष इति यावत् । एतेन पतिपथ्यन्तरसन्निधाने समुद्रगाऽतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोयोरसन्निधाने पुनराधानं सन्निधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात् सीमा-

तिमक्रणे नद्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन ह्यते न दोष इति । तथा ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्निप्रः पुनराधानमर्हति ॥

वक्त्रेणामपि चैकस्यामुदक्यायान्तु न प्रवेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽङ्गि गन्तुमिच्छेन्नमित्ततः ॥

चयीं मुक्ता तु घोषोभात् प्रवसेत् पर्वसन्धिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न प्रवेत् ॥

प्रवसेद्भगवत्पत्न्ये न तौर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सहाम्निवां सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।

सुराणवचनात्साग्रेः प्रवासोऽस्तीति केचन” ॥

इत्यादिवचनैरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदेर्न्येष्टायाः
कनिष्ठाया वा प्रवासोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव
साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत् प्रवासोपस्थानादिकं स्यादत-
आह । नेति । प्रवसन्त्योऽपि घोषितोऽन्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषि-
ताः सन्त्यः जपन्त्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभो-
क्तृत्वं न स्यादत आह । सधर्मकं समानधर्मकं फलं अग्नयेव ।
शृङ्ग्यादिकान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत आह । आग-
तेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयोनेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सीमातिक्रमप्रसङ्गादाह ।

पत्नी सीमामतिक्रामेद्दिना भर्त्ताऽग्निभिः सह ॥ ६९ ॥

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ।

किन्तु साग्निर्विना भर्त्ता गत्वा संस्कृतसर्पिषा ॥ ७० ॥

हावयेच्चतुरात्तेन प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।

सायंप्रातस्तनौ हामावेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ॥ ७१ ॥

पत्नीति । पत्नी भर्त्ता विनाऽग्निभिः सहऽग्निं गृहीत्वैत्यर्थः ।
सीमामतिक्रामेत्, तत्र नाशः । अपरे तु भयाद्याने विद्वराद्यादिना
गमने न दुष्यतीत्याहुः । तथाच यष्टिं प्रवसितेऽप्रवसिते वा अ-
कस्मात् परचक्रादिप्राप्तौ अग्नीन् गृहीत्वा सीमातिक्रमणादिके
पत्न्या विहिते न दोष इति भावः । तदुक्तं देवयाज्ञिकैः सङ्ग्रह-
वाक्यम् ।

“एकाकिनी यदा पत्नी वज्रिमादाय गच्छति ।

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यतीति ॥

न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ।

राष्ट्रभंशादिगमने उचितं यानमीदृशमिति च ।

अन्यथा हि प्रवसन्त्यां वज्रयोलौकिकाः खलु” ।

पत्न्याः साग्निप्रवासे यावत्प्रवासं प्रात्यहिकं प्रतिहोमं प्रायश्चि-
त्तमाह । किन्त्विति । किन्तु परन्तु एवं यजमाने प्रोषिते
चेदेकाकिनी पत्नी यामादहिरग्नीन् गयेत्, स्वयं वा वह्निर्गत्वा
होमकाले नागच्छेत्, तदा पुनराधानम् । एवं पत्न्यां प्रोषितायां

यदि यजमानादुक्त्वा पराधदयं भवति । एवं वज्रपक्षीकस्यापि कस्याचित् प्रोषितायां पत्न्यन्तरं विद्यमानमपि अपराधदये पुनराधानमिति अर्थादवगम्यते । यन्वान्तरेऽप्युक्तमस्ति । भर्ता विना साग्निः पक्षी गत्वा अग्निभिः सह गमनं कृत्वा देगे तद्दिनप्राप्तदेगे संस्मृतसर्पिषा संस्मृताज्येन । किं भूतेन ? चतुरात्तेन चतुर्दशीतेन, मनस्वतीं तत्सञ्ज्ञकामाहुतिं हावयेदध्वर्युद्वारा जुहुयात् । णिजन्तोऽयम् । तदुक्तम् ।

“राष्ट्रभंगादिगमने प्राप्ते देगे मनस्वतीम् ।

जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्त्तैः सौ सर्वसंज्ञितम्” ॥

इति याज्ञिकग्रन्थे । आज्यसंस्कारस्य नानात्वात्सोक्त इति । ततः सायंप्रातस्तनौ सायंप्रातर्भवौ होमौ ऋत्विजा कार्यौ न स्वयम् ।

“न वै कन्या न युवती नाक्षपविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तानासंस्मृतस्तथेति” ॥

स्मरणात् । अन्वहङ्गमने प्रत्यहमेवं स्यात्, मनस्वतीहोमं कुर्यादिति भावः । सायंप्रातस्तनावित्यत्र तटः प्रागनादेशः ॥ ६८ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

साग्निप्रवासवदच वास्तोष्पतीयहोमा अपि भवन्तीत्याह ।

वास्तोष्पतीयहोमाद्या भवन्त्यवाप्यग्नेपतः ।

आपद्यपि च कष्टायां विना पत्न्या *नरान्तरैः ॥ ७२ ॥

* पत्नी, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः । पत्नी, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमाऽतिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

अत्रापि यद्यारमृते पत्न्याः साग्निप्रवासेऽपि अग्रेपतोऽविशेषेण वास्तोष्पतीयहोमाद्याः पदार्थाभवन्ति । भयाद्यानेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह । आपदीति । कष्टायामपि महत्यामिति यावत् । आपदि, पत्न्या नरान्तरैः अतिगुम्भिर्विना अग्नीनां सीमातिक्रमणे कथञ्चित् केनापि प्रकारेणानुग्रहोदोषाभाव इति यावत्, न भवति । अतएव यष्टुः प्रवासोपस्थितौ,

“निचिष्याग्निं स्रदारेषु परिकल्प्यविंजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो न मृषैव चिरं वसेदिति” ॥

वाक्योक्ता अतिक्वक्ष्णमा हतार्था भवति ॥७२॥

साग्निप्रवासप्रसङ्गादाह ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेद्विनश्यति ॥ ७३ ॥

यदि वाऽनुच्छसन् गत्वा निधायोच्छस्य तं पुनः ।

हरेदनुच्छसन्नेव नश्येत्तिर्हरणेऽनलः ॥ ७४ ॥

प्रत्यचेति । अग्निं प्रत्यक्षेण समारोपादृते शिष्यादिना नयन् यजमानस्तत्पुरुषोवा चेद्यदि उच्छसेच्छासन्त्यजेत्, तर्हि विनश्यति संस्कार इति शेषः । स्वयामविषयमेतत् ।

“यामाप्सीमान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षोक्ष्यदाहनः ।

शिष्येनोदाक्षयेदग्नीन् पुनराधानमर्हतीति” ॥

स्मरणात् ।

“अनोविना समारूढ ऊर्ध्वं ग्रन्थापरासनात् ।

घतोऽग्निर्लौकिकोऽज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात्” इति च ॥

“कुरुचेपादितीर्थानां गमने देशविशेषे ।

समारोपं विनैवाग्नीचोदहेयुर्विपश्चितः ॥

आरोप्याग्नीनरण्योस्तानुदवस्थेत्सहस्रभिः”-इति च ।

यदि वा अथवाऽनुच्छसन् श्वासोच्छ्वासमकुर्वन् गत्वा स्थलान्तरमिति ज्ञेयः । निधाय प्राप्तदेशे स्थापयित्वोच्छस्य पुनस्तमग्निमनुच्छस्येव हरेद्ययेत् । तदूर्ध्वं पुनः स्थलान्तरनयने लौकिकत्वमाह । नग्नेदिति । एवं स्थाप्यस्थाय नयनेऽपि चिह्नरूपे चिवारहरणे अनलोऽग्निर्नग्नेदिति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

भीमान्तरादतिदूरं साग्निप्रवासे विशेषमाह ।

शकटेनातिदूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्यापरासात् प्राङ्गयेच्छसन् ॥ ७५ ॥

कर्मार्यहरणेऽग्नीनां नानुच्छासादि चोद्यते ।

शकटेति । यथारुचि यथेच्छदेशं अतिदूरं वा देशं शकटेनानसा आहरेद्ययेत् स्वाङ्गेन शिख्यादिना । तथाच दूरप्रवासे समारोप्याग्नीचयेत्, प्रत्यचनयनपक्षे शकटेन नाङ्गेनेति । शिख्यादिना स्वाङ्गेन नयनेऽभिहितस्थानुच्छ्वासस्थापवादमाह । अथ वा शम्यापरासात्प्रचेपात् प्राक् देशं यमन् स्वाङ्गेनैव नयेत् । शम्यापरासलक्षणे तु ।

“दाक्षिशदङ्गुला शम्या जवात् क्षिप्ता परापतेत् ।

यावद्देशमधौ देशः शम्याग्राम उदीर्यते” इति ॥

शम्यापरासादूर्ध्वन्तु श्वासगतिर्निरुध्यते । चोदनागतहरणे नैष

दोष इत्याह । कर्मार्थमिति । कर्मणे इति कर्मार्थम् । गामिच-
धिण्यादिषु अग्नीनां हरणे गम्यापरामादूर्ध्वमपि नयने अनुच्छा-
सादिकं, न उच्छामोऽनुच्छामस्तदादिकं शकटादि न चोद्यते
नोद्यते । स्वाङ्गेनोच्छ्रमताऽपि हरणं भवतीति भावः । तदुक्तं
कुन्दोगपरिग्रहे ।

“कात्यायनमतात् केचिच्छ्रमन्तोऽप्यतिदूरतः ।

प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनाऽपि तु”—इति ॥

“स्वगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्यग्निममन्वितम् ।

क्षिष्टयेत्तत्प्रदृत्यर्थं मनसा सह गच्छति ॥

अनस्यारोपयेद्ग्रींस्तत्पाचाण्यपि तत्र वै” ।

एतेनाहिताग्नेरनस्यारोहणं प्रत्युक्तं भवति । गोयानत्वात्तस्य ।
रयस्य तु न निषध इति ।

“स्वाङ्गेन वा नयेदग्निं कात्यायनमतादपि ।

नयेद्वा ज्ञाघ्राणस्वन्योजवेन सह गच्छति” ।

अथ अवपदोपादानादनुच्छ्रमन्नेवाहरेत् । नानुच्छ्रामादि चोद्यते
इति तु कर्मार्थाहरणविषयमिति दिक् ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षस्वरूढस्य वाग्नेर्नयनेऽन्वारम्भोभवतीत्याह ।

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥ ७६ ॥

सर्ववाद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्वरग्नयः ।

नदीति । अग्नीनामनोगतानामरणिगतानां वा नदीसन्तरणे
समुद्रगाऽसमुद्रगासाधारणनदीपदवाच्यजलसङ्घोत्तरणे, तस्मिन् काले

इति यावत् । अग्न्यः स्वामिस्फुटाः स्युः, स्वामित्वस्योभयनिष्ठत्वादु-
भाभ्यामपि अनोऽन्वारम्भः कार्यः । समारोपणपक्षे त्वरण्योः । अन्यत-
रेणेति दीपिका । पत्यास्त्वह्नत्वेन स्वामिन एवेत्यन्ये । तथैव सीमा-
तिक्रमणे स्वाम्यन्वारम्भिताः स्युः । अथ वा आचनमीन्द्रोर्ध्वपित-
यामाधिष्ठातव्ययाममीन्द्रोः स्वामिस्फुटिताः स्युः ॥७६॥

अत्राग्निपदेन प्रत्यक्षनयनएव प्राप्नोत्यत आह ।

प्रत्यक्षमरणि * द्वारमन्यथाऽग्निविनाशनम् ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं साक्षात्त्वेन प्रसिद्धं, अरणिद्वारं अरणिरूपं
द्वारम् । शाकपार्थिवादिना समाप्तः । यतोऽस्ति, ततः ते अपि
स्वामिस्फुटे स्याताम् । अन्यथा यदि स्वामिस्फुटे न सप्तदाऽग्निवि-
नाशनम् । पुनराधानमिति यावत् ॥७७॥

आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।

न काप्यारम्भणं केचिन्नौगाश्याद्यनिबन्धनात् † ॥७८॥

आत्मारोपणपक्षे तु, आत्मनि पाणिद्वारा समारोपणपक्षे
अन्वारम्भणं नेष्यते । अर्थलोपादिति भावः । केचिदाचार्या नौगा-

* प्रत्यक्षं वाऽरणि, - इति श० पुस्तके पाठः ।

† किञ्चिन्नौगाश्याद्यनिबन्धनात्, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

परन्त्वसमौघीनः टीकाविरहश्च ।

क्षिप्रमृतीनां निबन्धनं वचनं, तस्मात्^(१) कापि कुचापि अन्वारम्भं
नेयन्त इति शेषः * ॥७८॥

प्रसङ्गान्नदीलक्षणमाह ।

कूलदयान्तरालन्तु नदीशब्देन नोच्यते ।
किन्तु तद्देशवर्त्येव जलसङ्घोनदी भवेत् ॥ ७९ ॥
अष्टौ धनुःसहस्राणि न प्रस्रवति यज्जलम् ।
नदीशब्दाभिधेयत्वं तस्येच्छन्ति न सूरयः ॥ ८० ॥
एकेन नामधेयेन शतयोजनगामि यत् ।
उदकान्तन्नदीशब्दवाच्यमित्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

कूलेति । नदीशब्देन कूलदयस्थान्तरालं मध्योच्यते किन्तु
तद्देशवर्त्येव कूलदयान्तरालवर्ती जलसङ्घो नदीपदवाच्योभवेत् ।
जलसङ्घं विगिनष्टि । अष्टाविति । अष्टौ अष्टसङ्ख्याकानि धनुषां
सहस्राणि, तत्परिमितदेशपर्यन्तमिति यावत् । यज्जलं न प्रस्रवति
न वहति, तस्य जलस्य नदीपदवाच्यत्वं नेच्छन्ति । अपरे सूरयो-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अन्वारम्भं नेच्छन्तीति शेषः, - इति तु भवि-
तुमुचितम् ।

† संस्रवति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) लौगाक्षिप्रमृतीनां वचनात् नान्वारम्भं, तेषां तन्निषेकवाक्यादिति
भावः । तथापि लौगाक्ष्याद्यनिबन्धनादिति मूले लौगाक्ष्याद्यानां निब-
न्धनादित्याद्यपदं न त्वादपदम् । तथात्वे ह्यनिबन्धनादवचनादिति
स्यास्यानुसूचितं स्यात् । तदेव तु समोचीनमिति प्रतिभाति ।

ऽभियुक्ता एतज्जमेनेन नामधेयेन यमुनादिनाम्ना श्रतयोजनगामि
चतुःश्रतक्रोशगामि, तदुदकं नदीशब्दवाच्यमिति जगुः । क्रोशस-
त्तन्त्रु मास्यपुराणे ।

“क्रोशोधनुःसहस्रे द्वे गयूतिद्विगुणा ततः ।

द्विगुणं योजनन्तस्मात् प्रोक्तं मङ्गाविशारदैः” ।

धनुर्लक्षं तत्रैव । चतुर्लक्षोधनुर्दण्ड इति ॥०८॥ ८० ॥ ८१ ॥

प्रजार्थिनः कामार्थिनो वा दारान्तरमङ्गलक्षणेच्छोर्विषयमाह^(१) ।

कर्त्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति ।

अग्न्याधेयमुशन्तीह केचिदुद्वाहकर्मणि ॥ ८२ ॥

लौगाक्ष्याद्यनिवहुत्वादुभयन्नेति केचन ।

तत्रौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥ ८३ ॥

कर्त्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे कृते सति तदुत्तरं पुन-
राधानं कर्त्तव्यम् । केचिदाचार्या रक्षोद्वाहकर्मणि जीवत्यङ्गीकस्य
पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुशन्ति वदन्ति । यदा, अग्न्याधेयं
पुनराधेयम् । केचनाचार्या लौगाक्ष्यादिभिरनिवहुत्वादुभयं
पूर्वोक्तं नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि लौगाक्ष्यादिमतेन नानुष्ठीयते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी विवाहाग्निसंयोगात् ।
पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी । तथैव* सहाग्नीनामाधानात् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अथ सपत्नीकस्य पुनः परिणये मतान्तरेण विशेषमाह ।

* तथैव, - इति क० छ० पुस्तकयो याठ ।

पुनः परिणयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः ।

पुनः इति । पुनः परिणये स्वस्य पुनर्विवाहे कृते द्वितीयाया-
अपि आधानसंस्कारसंस्कार्यताऽर्हत्वात्, अग्नीनां चेताग्नीनामुत्पत्ता-
वीदृशोवक्ष्यमाणोविधिः प्रयोगविधिः कर्त्तव्य इति शेषः ॥

तच्चादौ पुनः परिणये हेतुमाह ।

आहिताग्निः प्रजाहीनां योषाऽपत्यां मृतप्रजाम् ॥८४॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुदहेत् कन्यां सद्यस्त्वप्रियभापिणीम् ॥८५॥

आहितेति । आहिताग्निरग्नय आहितायेनासावाहिताग्निः ।
वाऽऽहिताग्न्यादिषु परमिति सूत्रात् पूर्वनिपातः । प्रजाहीनां केव-
लवन्धां योषाऽपत्यां कन्याप्रसूं मृतप्रजां मृतापत्यां स्त्रियमनुक-
मेण दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरेऽप्रियभाणीं तु सद्यस्त्वक्त्वाऽन्यां
कन्यामुदहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्यापदमक्षतयोनिपाणि-
यद्वहणार्थम् । स्मर्यते विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ।

“यदा विंशतिधाऽपत्यं प्रसूयेताङ्गनाजनः ।

पुनर्विवाहं तस्यासु कुर्यात् सुकुलशान्तये” इति ।

दशमवर्षादियद्वहणं परीक्षार्थम् । न हि विज्ञायतेऽकस्माद-
न्येति * ॥८४॥८५॥

विधिमाह ।

* न हि बन्धा विज्ञायतेऽकस्मादन्येति, - इति ख० घ० पुस्तकयोः
पाठः । न हि बन्धा विज्ञायतेऽकस्मादन्येति, - इति क० पुस्तके ।

आरोप्याग्नीनरयोः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः* ।
 उदासनेष्टिङ्गत्वाऽथ समारोप्य हविर्भुजम् ॥ ८६ ॥
 कृत्वा ब्रह्मौदनाग्निञ्च तथौपासनपावकम् ।
 ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं कृत्वाऽग्न्याधिं विधानतः ॥ ८७ ॥
 यवित्तेष्टिं तन्तुमतीं वैधातव्यां क्रमाद्यजेत् ।
 ऐन्द्राग्नेनैव पशुना यष्टव्यं केवलेन वा ॥ ८८ ॥

अरयोः स्वान् पूर्वभार्यया सहाहितानग्नीनारोप्य समारोप्या-
 ग्निभिरग्न्याधिकरणीभूतारणीभ्यां सहोदवस्येत् । अचोत्पूर्वकोवसति-
 र्देशान्तरलक्षकः । तत्र विहरणादिकं कृत्वा उदासनेष्टिं कुर्यात् ।
 ततोहविर्भुजमग्निं समारोप्य । तथा, पूर्ववदौपासनपावकमौपास-
 नाग्निमेकदेशेन साकलेन वा ब्रह्मौदनाग्निङ्गत्वा तस्मिन् ब्रह्मौद-
 नादिकं सिद्धङ्गत्वा, विधानतः पूर्वाग्नेन विधानेन । सार्वविभक्तिक-
 स्तम् । अग्न्याधिं आधानं कुर्यात् । तदुत्तरं क्रमादनुक्रमेण यवि-
 त्तेष्टिं तन्तुमतीं वैधातव्येष्टिं यजेत् कुर्यादित्यर्थः । वेत्यथवा ।
 दष्टिचयस्थाने ऐन्द्राग्नेन पशुना केवलेनैव एकेनैव यष्टव्यम् ॥ ८६ ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥

मतभेदेनाह ।

अथवा पुनराधानमेवाचेष्टं न चेतरेत् ।
 शिष्यगां गुरुगां गर्भहन्त्रीं † त्यक्तैतदाचरेत् ॥ ८९ ॥

* सदाग्निभिः, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

† गर्भहन्त्री, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।

अन्यान् समुद्धेद्दारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥ ६० ॥

अनुष्ठाय मृगारेष्ट्या यजेतात्मविशुद्धये ।

अथवाऽथ पुनः परिणये पुनराधानमेवेष्ट्येतरत् । पवित्रेष्ट्या-
दिकं न भवतीति भावः । एवमेवाप्रियभाषिणीवच्छिष्यगामिनीं
शुश्रूषामिनीं गर्भहन्त्रीं सद्यस्यक्ता एतत् पूर्वोक्तमाचरेत् । यदि
दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पातिप्रत्यधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु सत्सु
कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान् समुद्धेत्, पुनर्विवाहं कुर्यात्,
तदा पूर्वोदितं विधिं अनुष्ठायतात्मविशुद्धये स्वपावित्र्याथै मृगा-
रेष्ट्या यजेत सद्यत् । एकविंशतिवारमावृत्येति बोधायनसूत्रे ॥ ८८ ॥
६० ॥

पदान्तरमाह ।

नादध्याक्षा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहाचरेत्* ॥ ६१ ॥

नादध्यादिति । वा नादध्यात् पूर्वोक्तविधिनाऽधानं न कुर्यात् ।
आत्मविशुद्धये पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमाचमाचरेत् ॥ ६१ ॥

यदा कनिष्ठया सहाधानं न कृतं, तत्पक्षे विशेषमाह ।

नित्याग्निहोत्रं प्रेतायै न स्त्रियै दातुमर्हति ।

नाप्यादधीत पूर्वामिषमग्निहोत्रं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

* समाचरेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

नित्याग्निहोचं, नित्यमग्निहोचं क्रियते यस्मिन् तन्नित्याग्निहोच-
मग्निमिति यावत् । पूर्वप्रेतायै कनिष्ठस्थियै दातुं नार्हति । इमे
प्रेताग्रय इति द्वाद्विलेखेन नापि आदधौत पुनराधानमपिन
कुर्यात् । किन्तु पूर्वमिषु अग्निहोचं समाचरेत् कुर्यात् । अग्नि-
होचपदं प्रकृतिविहृत्युपलक्षकम् । अविशेषात् ॥८९॥

यथा प्रेताऽग्नीमार्हति तथा जीवन्मपि कनिष्ठाऽऽधानामहङ्गता
सती कर्मजन्यफलभाक् नेत्याह ।

ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठायै स्वयोषिते ॥
कार्श्यं नित्याग्निहोचं वा न कथञ्चित् प्रयच्छति ॥८३॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठायां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानायां सत्यां कनिष्ठायै
स्वयोषिते, कार्श्यं कर्म नित्याग्निहोचमुभयजन्यमदृष्टमिति यावत् ।
कथञ्चित् किमपि न प्रयच्छति । नादृष्टभाग्भवतीति भावः ॥
८३॥

मतभेदेनाह ।

स्त्रीमाचमविशेषेण दग्ध्वाऽन्ये वैदिकाग्निभिः ।
विवाह्यादधते यद्वाऽऽधानमेवास्ति चेद्बधूः ॥ ८४ ॥

अन्ये आचार्याः स्त्रीमाचं अविशेषेण ज्येष्ठत्वादिविशेषमन्तरा
वैदिकाग्निभिर्दग्ध्वा विवाह्य पुनर्विवाहकृत्वाऽऽदधते । यदा बधूर्व-
धन्तरमस्ति तदाऽऽधानमेव । अग्नीनां प्रेतायै दत्तत्वात् ॥८४॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह ।

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन् विवाहश्चेन्न सिध्यति ।
नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ ८५ ॥

एकाकीति । चेदयदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्, तर्हि
एकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादिकल्पनां विनैव विधु-
राग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किद्विमित्याह । अस्य विधुराग्निहोत्रिणः
तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टौ दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येत-
योर्जीवननिमित्तेन नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति, तथापि साधितं नित्यत्वं
सिद्धान्ते । यदा, नैमित्तिकमपि नित्यमेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्य-
वायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिबन्धकत्वञ्चास्तीति दिक् । इष्टिय-
हणात्पत्यादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्ट्वनधिकारः ।
आग्रयणं अग्रस्यान्नस्यायनं प्राप्तिरिति वङ्मचब्राह्मणभाष्यम् । अतस्तु-
दण्वश्वं कर्त्तव्यमन्यथा जीवनविरोधात् । स्मर्यन्ते च तदिनाऽन्नाग्ने
वह्मोदोषाः ।

“अनिष्टा तु नवैः सखैः देवानथ ऊताग्ने ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति येऽग्नन्ति काममोहिताः” इति ।

तदत्र सख्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ, ग्रीहीन् यवान्
वा हवींषि, ग्रीहिभिर्यजेत यवैवां यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव
यागसाधनत्वावगमादुभाभ्यामनुष्ठाने तत्तत्सहभावजनितसंस्थानाम-
नुग्रहे यैश्वर्याधिकसंस्थानुग्रहार्थं श्रामाकवैणवानामपि सङ्ग्रहः ।
न त्वाप्यणात्पूर्वं नूतनगुल्मक्षतादीनां तत्तत्कालौनानामभक्ष्याणामि-
यभियुक्ताः । संस्थानामेवेत्यन्ये । ग्रीहियवानांमित्यपरे । अग्नौ ऊयते

यत्, तदग्निहोत्रं पुनः* तद्यच्च माधनत्वेन विद्यते, तदग्निहोत्रं
कर्मनामधेयम् । तत्स्रजं कर्म भवतीति इतरत् चातुर्मास्यादिकं
न ॥८५॥

मतान्तरमाह ।

एकावधाधानपक्षस्तु† कर्मदीपे निराकृतः ।
जुह्वन्त्यन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः ॥ ८६ ॥
जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु ।
भरद्वाजमतश्चैतत् कर्मदीपे निरूपितम् ॥ ८७ ॥

एकाकीति । एकावधाधानपक्ष एकाकिनोविधुरस्याधानपक्षः
पूर्वाक्तः कर्मदीपे क्रन्दोगपरिशिष्टे निराकृतः कात्यायनेनेति भावः ।
कर्मण्युभयमाकाङ्क्षत्वात्पदार्थानाम् । कुशपत्नीविधानमाह । अन्ये
आचार्याः मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः सन्तः जुह्वन्ति । ब्रह्म-
माह्वनाभावयोरिव श्रौतादिकर्मश्राद्धयोः । अथैव भरद्वाजमतमाह ।
मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु न जुहोति । एतद्भरद्वाजमतं
कर्मदीपे निरूपितम् । तेनैतन्मते पूर्वपदग्रहणात् पूर्वं एवाग्नयो-
नाधानम् ॥८६॥८७॥

मृतपत्नीकस्य विवाहोत्तरं पुनराधानमेव स्वमतेनाह ।

आहिताग्निर्मृतस्त्रीक आदधानोऽन्यथा सह ।
क्षतारम्भादिधर्मोऽपि क्षतसोममखोऽपि वा ॥ ८८ ॥

* अग्निहोत्रं पुनः, - इत्येतावन्मात्रपाठ ख० घ० छ० पुस्तकेषु ।

† एकस्याधानपक्षस्तु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अक्षतारम्भसोमेज्यां भार्यामेवानुमन्यते* ।

नास्ति माहेन्द्रसान्नाय्यं सन्ति सारस्वतादयः ॥ ८६ ॥

आहिताग्निरिति । मृतस्त्रीको मृतपूर्वपत्नीक आहिताग्निरन्य-
था परिणीतया सह आदधान अपूर्वाधानं कुर्वाणः कृता अनु-
ष्ठिता आरम्भधर्माः सारस्वतहोमाद्यायेन तथाभूतः, कृतः सम्यादितः
सोममखोयेनैवभूतोपि सन् । अक्षते आरम्भसोमेज्ये यथा एवभू-
ताम् । पूर्वमस्या अविद्यमानत्वात् । भार्यां पत्नीमेवानुवर्तते अनु-
सूचीकरोति । अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः । अतः माहेन्द्रसा-
न्नाय्यं नास्ति न भवति । कृतसोमवतो यजमानस्यैव तत्राधिकारात् ।
यजमानत्वञ्च व्याख्ययति । उक्तञ्चैतत् चौमे वसानावग्निमाद-
धीयातामित्यत्र ।

“कर्तृरूपस्य चैकोऽपि तदधिष्ठानभेदतः ।

युक्तदिवचनं यददग्नीषोमौ हि दैवते” इति ॥

अतएवोक्तं तुल्य एवाधिकार इति । सारस्वतादयः शाखावि-
शेषेणाभिहितास्तत्सञ्चका होमास्तेऽपि भवन्ति अपूर्वत्वादेतस्याः ॥
८८॥८९॥

मतान्तरमाह ।

केचित्पत्युः प्रधानत्वान्नाद्रियन्ते तु योषितम् ।

तेनेष्टौ स्यान्महेन्द्रेज्या न स्युः सारस्वतादयः ॥ १०० ॥

आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानं सव्यसिष्यतः ।

सव्यासं वारयन्त्यन्ये यावज्जीवाग्निहोचिणः ॥ १०१ ॥

* भार्यामेवानुवर्तते, - इति टीकासम्मतः पाठः ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः पत्युः पुरुषस्य प्रधानत्वात् साक्षा-
दङ्गत्वाद् धोषितं पत्नीं पुरुषाङ्गत्वादप्रधानत्वाच्चान्निवृत्ते आदरं
न कुर्वन्ति । पुनराधानमेव कुर्वन्तीति भावः * । तदुक्तं रामाण्ड-
रभाष्ये । यज्ञपाचाणीव पत्नी न यज्ञाङ्गमिति । किन्तु यष्टङ्गम् ।
अतः पत्यवधिकारेऽपि † न निवर्तते भार्यम् ‡ । स्त्रीणां पति-
प्रयुक्ताधिकारोऽपजीवनात् । तथाच चक्षियायाः अग्नीधोमौये नाधि-
कारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा चाङ्गेन विधुरतां नीयादिति यज-
मानस्याङ्गं पत्नीति दर्शनात् । अतएवेयमभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ।
यदा हि पत्युः पत्न्याश्च आहवनीयादिकामनयाऽऽधानेऽधिकारः
भिद्वस्तदा कृतविद्यैव कर्मनिर्वाहे तस्या अकृतविद्यापरिकल्पन-
परिजिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते । तस्या आहवनीयाद्यकाम-
नार्यास्तु न सहाधिकारः भर्तृधिकारे केवलाज्यावेक्षणादौ कर्तृत्व-
मात्रं तस्याः । अश्वत्थैरिव मोमादौ । एवमाहवनीयादिमाष्येषु
दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनार्यां सहाधिकारः । तदभावे
तु पत्युरेवाधिकारः । पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्तृत्वमात्रं
नाधिकार इति । अतएवावोचत् ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने नित्यं नैमित्तिकं कार्यम्”—इति ।

काम्यमपीष्यते कैश्चित् । तेन कारणेनेष्टौ प्रकृतौ महेन्द्रेज्या

* आदरं न कुर्वन्तीति भावः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† पत्यवधिकारेऽपि,—इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ भार्यम्,—इति क० पुस्तके पाठः । साम्राज्यं,—इति तु प्रतिभाति ।

स्यात् सव्यायं भवति । सारस्वतादयो होमाः प्रारम्भकालीया न
स्युः कृतप्रारम्भसोमेज्यावत्त्वाद् यजमानस्य । पत्यास्तु यजमानपदान-
भिधेयत्वात् ।

आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेदिति क्रमप्राप्तस्याऽनुवादमाह । मृत-
पत्नीकस्याहिताग्नेः सव्यामिष्यतः सव्यासं कर्तुमिच्छतः पुरुषस्याधानं
नेत्यनुषङ्गः । भरद्वाजेनैकाकिन आधानस्य निराकृतत्वात् । मता-
न्तरमाह । अन्ये यावज्जीवाग्निहोत्रिणः सव्यासं वारयन्ति निषेध-
यन्ति । यतोहि यावज्जीवमग्निहोत्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । आगूः
हत्वा न क्रियते स पाप्मा भवतीत्यर्थश्रवणाच्च * ॥ १०१ ॥

कर्मलोपे नैमित्तिकमाह ।

हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ।

कर्त्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ॥ १०२ ॥

दृष्टमाचोऽनुगच्छेच्चैतच्च तस्य विनाशनम् ।

शतशोऽनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य जघ्यते† ॥ १०३ ॥

नष्टे मथितमाचे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ १०४ ॥

पचाणाम्बयं पचत्रयं, सन्ततं पचहोमेषु हुतेषु सत्सु अनन्तरं
चतुर्थपचेऽपि पचहोमे हते सत्यनन्तरशब्दार्थः ‡ । पुनराधेयं कर्त्त-

* धार्यवादश्रवणाच्च, — इति भवितुमुचितम् ।

† शतशोऽनुगमेर्वाचैः पुनर्निर्मथ्य जायते, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सतीत्यनन्तरशब्दार्थ इति भवितुमुचितम् ।

यम् । षडापन्निरूपितनिमित्तावच्छेदकावच्छिन्नकारणताककार्यस्य
 पचहोमस्य तन्निवृत्तिरेव पचहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिसत्त्वं न पचगणनावधिरिति सङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गादाह । मय्यमानोमय्यतेऽसौ मय्यमानः । मन्थनसमाना-
 धिकरणकालोद्धताग्रनोऽग्निः दृष्टमात्रः सन् अरणिस्त एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाशनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनाशः, पुनराधेयमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः शतशोऽनुगमेऽपि अरणिस्तस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मथ्य जप्यते । यस्यां शाखायामग्निजननोत्तरमु-
 पावरोहणजपोऽभिहितोऽस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः । पचान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, खरस्थापनात् पूर्वमेवेति माचशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपयजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरूप-
 शान्तस्तत्स्थानमभिगृह्य जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मथ्य उपावरोहणं
 तत्सञ्ज्ञकं यजुर्मन्त्रं जप्यं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थे तव्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०९॥ १०६॥ १०८॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरूपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यं पुनराधेयं * यन्नपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तदैव † पुनराधेयसम्भावनुगते सति ।

असमाधाय चेत् स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* पुनराधानं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तदैव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

जलेनेति । जलेन हेतुना जलरूपकारणेन वञ्चित्यदोषशान्तः
सामर्थ्यैकदेशेन वा, तदा यज्ञपार्ष्णीकं पुनराधानं कर्त्तव्यम् । एत-
त्सर्वसम्मतम् । पुनराधेयनिमित्तमाह । अग्नाविति । अग्नौ अनुगते
घति चेद्यदि अममाधाय मन्यनेन अन्युत्पादनपूर्वकमुपसमा-
धानमकृत्वा खान्नी यष्टा पत्नी वा, उभयोरपि खामित्वात्साम्येन,
सीमासुलङ्घ्य अग्रे किञ्चिदपि गच्छति । तदैव पुनराधेयं, भव-
तीति शेषः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

सूकररासभकाकशृगालैः

कुक्कुरकुक्कुटमर्कटशृङ्गैः * ।

अन्यजपातकिभिः क्षुण्णैर्वा

सूतिकयाऽपि रजस्वलया वा ॥ १०७ ॥

रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।

दूपास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥ १०८ ॥

आरोपितारणीस्पर्शे कृतेऽग्नेः † स्पर्शनेऽपि वा ।

आत्मारुढेषु भज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ १०९ ॥

अथ वा योषितं गच्छेदन्ततौ काममोहितः ।

वदन्येषु निमित्तेषु केचिदमिविनाशनम् ॥ ११० ॥

* कुक्कुटमर्कटशृङ्गैः, - इति द्वितीयचरणपाठः क० ख० पुस्तकयोः ।
टीकासम्मतोऽप्ययं पाठः ।

† कृतेऽग्नौ, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

सूकरेति । सूकरोद्विविधोऽपि वराहः । रासभकाकौ प्रसिद्धौ ।
शृगालः क्रोष्टा । कुकुटस्त्राचूडः । मर्कटोऽनेकजातीयो वानरः ।
उपलक्षण्या आऽपि सङ्गृह्यते । असूकरेत्यपि पाठः । शृङ्गः सच्छूद्रो-
ऽसच्छूद्रः तत्सदृशाश्च समानन्यायात् । अन्यजः सप्तविधः ।

“रजकश्चर्मकाश्चैव सटोबुरुड एव च* ।

कैवर्त्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः” ॥

पातकिन उपपातकित्यतिरिक्ताः । सर्वेषामपि अतदिनाभावि-
त्वात् । कुणपं श्वम् । सूतिका दशराचादर्वाक् । तदुत्तरं
सूतिकाऽव्यवहारात् । रजःखलया मुष्पवत्याऽऽचतुर्थाद्द्विः । तदुत्त-
रमतद्व्यवहारात् । रेतसा पुंसः स्त्रियो वा, रेतःसामान्यात् । मूत्र-
पुरीषमप्युभयोः, सामान्यात् । पूयः मलविशेषः चतादिजन्यः ।
अश्रु आर्त्यनार्त्तिभेदाद्विविधमपि । श्लेष्मा नाभिकामलः कफश्च ।
इदं लालाया उपलक्षणम् । अतएव, मुखविप्रपपातभयाद्भ्रमने
नलिकादिकं धार्यम् । श्लेष्मिन् प्रसिद्धम् । एतज्जीवमाचक्ष्य ।
अस्य जीवजातस्य, होमातिरिक्तम् । मांसमपि तथैव । मज्जा
धातुविशेषः शुभ्रं घनं जलम् । जीवमाचक्ष्येतत् । एतैः सूकरादि-
भिस्तथा अन्यैः उक्तेभ्योऽतिरिक्तैर्जुगुप्सितैर्निन्दैर्वसाघर्मकर्णमलादि-
भिरारोपितारणीस्पर्शं समाहूढारणिसर्गं । वेत्यथवा, अग्नेरसमारो-
पितखरस्त्राग्नेः स्पर्शने कृते । तथा, आत्मारोपितेषु मज्जेद्गद्वा-
दिषु मज्जनं कुर्यात् । तच्च सग्निरस्कम् । अग्निरस्कन्तु कार्यमेव,
स्नानस्याधिकारिविशेषणत्वात् । पतितादिभिः, आदिपदादन्य-

* सटोबुरुड एव च, - इति ग्रन्थान्तररुद्धः पाठः ।

जादिभिर्य, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः, सन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योषितं स्वस्तीमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु
केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पक्षान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तच्चात्मारोपणपक्षे मज्जनादिकं निमित्तम् ।
अथमारूढारणिसमारूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तच्चातं वमैथुनस्य, चतुस्त्रातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्ममंहिताभिर्यो-
दितवान्न दोषः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

तत्र विशेषमाह ।

तच्चारणीगते वज्रौ नष्टे† स्यात् पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तचेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरणिगते वज्रौ अर्थात् समा-
रोपितारण्योर्जातेषु सत्सु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
यदा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यच्चात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यदा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्तीमभिगच्छेत्, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

† दुष्टे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेऽपि, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

. यदेति । सर्वोपघातेषु पूर्वोक्तेषु, पुनस्त्वेति मन्त्रेण समिन्धनं समिदाधानम् । समृद्धस्याग्नेः पुनः समित्प्रवेपेण प्रदीप्ततरकरण-
मित्यापस्तम्बीयात् ।

प्रसङ्गादाह ।

द्रव्यस्येति । द्रव्यस्याग्न्युपघाते, द्रव्यस्यस्वरूपावादिस्थोऽग्निसिद्धोप-
घाते, यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पाचशुद्धिः समिन्धनं पूर्वोक्तं भवति ।
यथा तप्तचरूपाग्ने श्वादिस्थूये सति अस्त्रादिना पाचशुद्धिः तद्-
वृत्त्यग्न्यवधवत्पक्षाः समिन्धनञ्च ॥११९॥

अरणीसमारोपप्रसङ्गादाह उपघात प्रसङ्गादाह ।

आरोपितारणी चीमे एका वा यदि नश्यति ।
तन्नाग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधानमेव वा ॥११३॥

आरोपितेति । आरोपितारणी कृतसमारोपारणी उभे द्वे वा
अथ वा एका यदि चेन्नश्यति । तस्मिन् निमित्ते पुनराधेयं पुन-
राधानमेव वा भवति । इच्छाविकल्पोऽयम् ॥११३॥

बौधायनमतेनाह ।

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ।
तां हित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयमे ॥११४॥

एकेति । एकारण्यां एकस्यामधरोत्तरयोरन्यतरस्यामरण्यां वि-
नष्टायां सत्यामितराऽन्यतराऽरणिरस्ति चेत् । तामदुष्टामेकारणिमेव
हित्वा भागद्वयं कल्पयित्वा मन्यनं कार्यं यथोक्तम् । इति बौधाय-

जादिभिश्च, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः, सन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योषितं स्वस्त्रीमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु
केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पञ्चान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मज्जनादिकं निमित्तम् ।
असमाख्यारणिसमाख्यपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तत्रार्तवमैथुनस्य, चतुस्त्रातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्मसंहिताभिद्यो-
दितत्वान्न दोषः ॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

तत्र विशेषमाह ।

तत्रारणीगते वज्रौ नष्टे † स्यात् पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तचेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरण्यगते वज्रौ अर्थात् समा-
रोपितारण्योजातेषु सत्सु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
यदा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यक्षात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥१११॥

पञ्चान्तरमाह ।

यदा सर्वापघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च ‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्त्रीमपिगच्छेत्, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

† नष्टे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघाते, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

नीयते, बौधायनेन प्रोक्तं बौधायनीयं तदेव बौधायनीकं, स्वार्थं
कप् । एवमभूते भाष्ये भाष्यन्ते वेदार्थायेन तद्भाष्यं सूत्रं, तस्मिन्
प्रोक्तम् ॥११४॥

एतस्य बहुवादिमन्त्राया प्रागस्त्यमाह ।

एतदङ्गीकरोतीह भवनागोऽपि बहुचः ।

नष्टायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभयारणिनाशवत् ॥११५॥

बहुचः भवनागोऽपि इहास्मिन् एतत् पूर्वाक्तं बौधायनीकं
अङ्गीकरोति । नष्टाया अन्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशे-
वक्ष्यमाणा या प्रतिपत्तिः तद्वत् कार्येतिशेषः । भवतन्न इति
मन्त्रेण नष्टामेकामपु निमज्जयेदित्यर्थः ॥११५॥

प्रसङ्गादप्रकृतमप्याह ।

अरणी मन्यनाशक्ते जन्तुभिर्मन्यनेन वा ।

स्याताञ्चेदरणी तूमे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥११६॥

अरणी इति । अरणी उमे अपि मन्यनाशक्ते जन्तुभिः कीटै-
र्मन्यनेन वा हेतुना लयवशान्मन्यनाशमे स्याताञ्चेत्, तदा तु पुनः
शास्त्रोक्तलक्षणे त्वले नूतने ग्राह्ये । अत्र हेत्वर्थकद्वितीयोपान्तकीटपदो-
पादानान् मन्यनेऽग्राह्यौ हेतुभूतकठिनत्वपन्थिमत्वसुपिरवस्थादीनाम-
प्युपलक्षणया सामान्यप्रत्यासत्त्या मङ्गलः । यथा काकेभ्योदधिरक्ष्यता-
मित्यादिषु ॥११६॥

तद्विधिमाह ।

शोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
 शकलीकृत्य पाथात्ये वक्त्रौ निःक्षिप्य दीपयेत् ॥ ११७ ॥
 ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
 उद्धुध्यस्वाग्निद्वयेतदयन्ते योनिरित्यपि ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीत्वा चाधरारणिम्* ॥ ११९ ॥

शोभूत इति । प्रातरनुष्ठीयमानदर्शयागात्पूर्वदिनेऽमायां प्रा-
 तरग्निहोत्रं ऊत्वा अश्वत्याद्व्यवाहेत्यादिमन्त्राभ्यामाधरणं पूर्ववद्वय-
 योक्तायामविस्तारयोनिजारण्योरिति शोभूतपदेन व्यज्यते । अत्र
 दर्शयज्ञात्पूर्वमायां न भवति । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादाह ।
 तस्मिन् प्रारब्धे दर्शे अनुष्ठिते सति यागे जीर्णारणिद्वयं मन्य-
 नाशक्तं पूर्वारणिद्वयं शकलीकृत्य खण्डशः कृत्वा, अभूततद्भावे ध्विः,
 पाथात्ये वक्त्रौ गार्धपत्ये निःक्षिप्य दीपयेत् ॥

ततस्तदनन्तरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा, परि-
 शेषादामेनाधरारणिमित्यध्याहारः । ते नूतने उभे अरणी
 तस्मिन्निति तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् सन् जपेत् ॥

किं जपेदित्याह । उद्धुध्येति । उद्धुध्यस्वाग्नि इति प्रकारेण
 एतद्वयजुः, अयन्ते योनिरित्यपि यजुः, जपेदित्यन्वयः ॥ ११७ ॥

११८ ॥ ११९ ॥

* सर्वेषामेकरूपत्वात्सन्तरूपमाह ।

* एतदर्थं ग० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नापि टीकासम्मतम् ।
 परन्तु सङ्गतत्वात् ग० पुस्तकानुसारेण निवेशितम् ।

उद्बुध्यस्वामे प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे
जातवेदः । अरण्योररणीमनुसङ्गमस्व जीर्णान्तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्त्रः ।

उद्बुध्यस्वामे इत्यादि निर्णुदस्वेत्यन्तोमन्त्रः ।

ततः किं कुर्यादित्याह ।

मन्यनस्यावृता सम्यङ्मथित्वाऽग्निं विहृत्य च ।

विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां सुच्याऽऽदाय चतुर्थतम् ॥ १२० ॥

जुहोत्याहवनीयाम्नौ मनस्वत्या एतान्तया ।

इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत् ॥ १२१ ॥

मन्यनस्येति । मन्त्रजपानन्तरं मन्यनस्यावृता इतः प्रथममि-
त्यादि मन्यनं कृत्वा ततः सम्यक् मन्यनावृताऽग्निं मथित्वा प्रक-
टीकृत्य, विहृत्य विहरणं कृत्वा, विलाप्याज्यस्याख्यामाज्यनिर्वापं
कृत्वा, दर्भाभ्यामुत्पूय, सुचि जुह्वां चतुर्वारं एतं चतुर्थतं आदाय,
एतान्तया एत इति शब्दान्तया मनस्वत्या कृत्वा आहवनीये अग्नौ
जुहोति । शाखान्तरे अन्यथा व्यवणात् एतान्तयेत्युक्तम् । ततस्तन्तु-
मती तत्संज्ञकामिष्टिं कुर्यात् । शरावं दक्षिणां दद्यात् । अन्वा-
हार्येण समुक्षित्य दद्यात् । शाखान्तरे तु केवलं शरावं दद्यात् ।
तत्तत्तन्तु,

एतत्तं प्रादेशमाचन्तु शरावं निगमोदितम्,—इति ।

तन्तु धान्यपूणे दद्यादित्येके ॥ ११० ॥ १११ ॥

इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।

तदलाभे यदोद्वायेत् तदा स्यात् पुनराहितिः ॥ १२२ ॥

इति अमुना प्रकारेण अनारोपितारण्योः क्षये नाग्रे अपहार-
गृहदाहादिजन्ये जन्वादिमयताक्षमे वा, पुनः नवे नूतने ग्राह्ये
स्वीकार्यम् । यदि नूतने न लभ्येते, तदा किमित्यत आह ।
तदिति । तदलाभे नूतनारण्योरलाभे यदा उद्वायेदनुगच्छेत्, तदा
पुनराधानं स्यान्नतु पूर्वोक्तविधिः । अरण्योरपहारादौ यावदग्नि-
रक्षणं तावन्न पुनराधानम्, मध्यश्च नूतनारण्यस्वीकारे नाधानम्,
अज्ञते च तस्मिन्नग्न्युपगमे आधानमिति ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गादरण्यौनाशनिमित्तान्याह ।

शूद्रोदक्यान्त्यकाकश्चपतितामेध्यरासमैः ।

अनारूढारण्यस्पर्शे ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥ १२३ ॥

शूद्रेति । शूद्राश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्च । उदक्या रजस्वला ।
अन्या अन्यजाः पूर्वोक्ताः । काकश्चानौ प्रसिद्धौ । पतिताः पातित्य-
प्रसङ्गकर्माकारिणः । अमेध्यं भूवादि । रासमश्चक्रीवान् । एतैरना-
रूढारण्यस्पर्शे ते विहायान्ययोररण्योर्थयोक्तयोर्ग्रहः स्वीकारः
पूर्वोक्तः कार्यम् इति ॥ १२३ ॥

नष्टारण्यप्रतिपत्तिमाह ।

भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद् दूपितारणी ।

शंकाऽरण्येव दुष्टा चेत्तामेवापु निमज्जयेत् ॥ १२४ ॥

भवतं न इति । भवत नः समनसेति मन्त्रेण अपु दूपिता-

रणी युगपन्मज्जयेत् । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वाक्रमेवानुवदति ।
 एकारण्येव दुष्टा दोषयुक्ता चेत्, तानेव दुष्टामेव अप्सु निमज्जयेत्,
 न तु साक्षाद्यादुभे ॥१२४॥

अचान्यारणिलाभात् प्रागुद्धाने* पुनराहितिः ।

काष्ठशुद्ध्या विशोध्ये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ १२५ ॥

अल्पदोषे शुद्धिरेव त्यजेद्दोषेऽपि नारणी† ।

* तचान्यारणिलाभात् प्रागुद्धाने, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† एतस्मात् परं ग० पुस्तके योऽधिकः पाठोऽस्ति, स इह प्रदर्श्यते, —

उद्धाने पुनराधानं कन्दोगपरिग्रह्यतः । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे
 नश्यति पावकः । शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ।
 लोकाभौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुनो जपेदयजुः । उपावरोह जातेति
 तूष्णीमग्निं नमेत्ततः । द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुवा । इक्षु
 स्यातः प्रपद्येत प्रेते मात्याहुतिक्रियाम् । सकले कुम्भे लब्धे एष एव
 विधिर्भवेत् । अन्नावरण्योराख्ये प्रमोयेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मथि-
 त्वाऽग्निं अन्ना चोपावरोहणम् । घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शव-
 क्रियाम् । उपावरोह जातवेद इमं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् ।
 व्यायुः प्रजां रथिमस्मासु धेहि प्रेताहुतौश्चास्य जुषस्व स्वाहा ।
 इत्युपावरोहमन्तपाठभेदः । विच्छिन्नवज्जिमुत्पद्यपावकं विधुरानलम् ।
 आहिताग्निं मृतं दग्धं प्रेताऽग्न्युत्पत्तिसिद्धये । भरद्वाजादयः प्राहुः
 प्रेताधानविधिं पृथक् । प्राचीनावीतवानुद्धृत्यावोक्ष्यापतदान्यथ । प्रेतं
 स्वाम्यालये क्षिप्वा मग्नीयात् स्वालयेऽरणी । सन्निधायागलं मज्जेद्
 यच्छेति यजुषाऽनलः । यस्याग्रयो जुह्वतो मांसकामाः सङ्कल्पयन्ते
 यजमानमांसम् । जायन्तु ते हविस्तद्विताय स्वर्गे लोकमिमं प्रेतं

अवास्मिन् निमित्ते यति क्षिप्र नूतनारणिस्रीकार उचितः ।
यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणिस्रीभात् स्रीकारात् प्राक् पूर्वं
उदात्ते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेद्यनि ।

तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नाशे पुनराहरेत् ॥

इति देवयाज्ञिकग्रन्थे । स्वसूत्रातुरोधेनैव यच्चान्तरमाह ।
काष्ठशुद्धोति । पूर्वपक्षनिरासार्थं वा शब्दः । वेत्यथवा, काष्ठ-
शुद्ध्या विशोध्य, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः सत्यन्तरादौ
प्रसिद्धा तद्विषयादिः । इयञ्च शुद्धिः सकृदोषविषया । अतिसन्तते
दोषे त्यजेदेव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अन्य-
दोषे तु शुद्धिरेव । सकृदोषे अरणौ न त्यजेत्, मूले सन्तत-
ग्रहणात् ॥ १२५ ॥

क्रियालोपस्वरूपान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयादौमं सकृदुच्यते न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्थनमन्त्रः । प्रणीय यावत् तूष्णीं सादृशोपात्तसर्पिण्या ।
तूष्णीं कृत्वा ततः कुर्व्यात् प्रेते मात्याहुतिक्रियाम् । गृह्यसमिध्या-
रण्योर्नाशे स्वामौ म्रियेत चेत् । आहरेदरण्यौदन्द्माधानोक्तविधा-
नतः । तदुपधा । तद्वदेवाभिमग्न्याशु तन्मन्त्राभां विनित्तिपेत् । निर्म-
न्ये यावत्के यदौपासनार्थं तदस्ति चेत् । ततोऽभिमग्न्युपेतोक्तमग्न्यादि
प्रपद्यते । यत्तु यस्यामयो जुहोत्यादिमन्त्रकमोरितम् ।

अथमग्न्याहुतिकान्तरेषु पूर्वमेव गतः ।

आदित्योदयात् प्राक् होमं मङ्गल्य चेत्, भ, जुहोति । तदाऽऽधानमाधेयं वा भवति । स्वामिनो यजमानस्यासन्निधौ तु नोभयम् । अनुदितहोमपरिग्रहं कृत्वा यदि निमित्तं विना उदिते जुहोति तदा पुनराधानं न तु सति निमित्ते । दैवान् मानुषाद्याऽपराधादनुदितहोमिनोऽपि गौणकाले होमाच्चानात् । स्वाम्यसन्निधौ तु वचनात् भवति । यद्वा । निमित्तमङ्गावपरतया न व्याख्येयम् । अनुदिते होमपरिग्रहिणा उदयात् पूर्वमकृते होमे पुनराधानमेव । गौणकालकथनं तु यजमानासन्निधाने । स्वामिसन्निधाविति पाठे तु, यजमानासन्निधाने न गौणकालविधानम् । किन्तु स्वामिसन्निधाने गौणकाल इत्यर्थः समायाति ॥ १२६ ॥

क्रियालोपस्यैव स्वरूपान्तरमाह ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यैर्ध्वदेहिकम् ॥ १२७ ॥
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टरि प्रवक्षितरि अमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरौर्ध्वदेहिकं पर्णशरविधिना कृतम् । पश्चात् क्रियता कालेनागतेन यद्वा किं कार्यमत आह ।

प्रायश्चित्तेति । असौ स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा अग्नीन् पुनरादधीत च ॥ १२७ ॥

बौधायनोक्तं निमित्तान्तरमाह ।

नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारण्येयं ॥ १२८ ॥

तदात्मारोपमार्गेण* लोकान्नावरोहणम् ।
 कुर्यान्न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥
 अत्यन्तसङ्कटे कापि पक्षोऽयमुपयोऽस्यते ।
 तत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनरादितिः ॥ १३० ॥
 स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।
 तत्रोत्सर्गनिमित्तेषु यदाऽग्नीनां विनाशनम् ॥ १३१ ॥
 नष्टेषूत्सर्गहेतुषाधायोत्सृज्यादितिस्तदा ।

अग्नीनां यदा आहूढारणेः समारोपितारणेरित्येकत्वमविव-
 चितम् । नाशापहारौ यदा स्यातां, तदा आत्मारोपणप्रकारेण लो-
 काग्नौ अवरोहणं कुर्यात् न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
 अयं पक्षः अत्यन्तसङ्कटे मक्षपदि कदाचित् उपयोगाय भवति
 न सर्वदा । उपसंहरति । तत्रेति । तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये एतेषु
 पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु नष्टानां पुनरादितिः । अन्येषु उत्सर्गपूर्वक-
 पुनराधाननिमित्तेषु जातेषु, स्थितान् खरे विद्यमानान् अग्नीनुत्-
 सृज्य पुनराधानमिष्यते । तत्रोत्तरार्द्धस्थितमुत्सर्गनिमित्तेष्विति
 पदमन्येष्वित्यनेन विशेषणीयम् । तत्रेति । तत्रापि उत्सर्गहेतुषु
 उत्सर्गपूर्वकपुनराधेयनिमित्तेषु केषु चिज्जातेषु, नष्टेषु सत्सु अग्नि-
 स्थिति शेषः । तदा अ, धावोत्सृज्य पुनराधेयम् । यथा, पुनराधेय-
 माधानाप्रतिज्ञातस्य राज्ञ्यग्नस्कामस्येत्युपक्रम्य चिराचावरमग्नीनुत्-
 सृजेति उत्सर्ग आघातः । तत्राग्नयः स्थिताद्येकदा स्थितानामेवाग्नी-

नामुत्सर्गपूर्वकमाधेयम् । यदा तु केनचिन्निमित्तेनाग्निनाशो जाते
 अनुत्सर्गविशिष्टाधेये आधाने वा प्रसक्ते आधानाप्रतिज्ञात इत्या-
 दिना उत्सर्गविशिष्टाधेये च प्रसक्ते तदा नष्टानग्नीनाधेयेनाधानेन
 वा सम्याद्योत्सृज्य पुनराधेयमिति भावः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥
 १३० ॥

तथा येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशोऽभिधीयते ॥ १३२ ॥

नष्ट एव भवेत्तत्र येषु नाशो विगीयते ।

तत्र किन्तु* भवेत्तावद्विकल्पो न हि सम्भवेत् ॥ १३३ ॥

पूर्वोक्तेषु येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशः अभिधीयते, तत्र तस्मिन्
 निमित्ते नष्ट एव भवेत् । पचान्तरश्रवणाभावात् । येषु निमित्तेषु
 नाशो विगीयते परैर्निन्दितो भवति तत्र किन्तु भवेदिति प्रश्नः ।

तत्र पचान्तरे सत्यपि तदाश्रयणं न कार्यमित्याह तावदादौ ।

विकल्पो न हि सम्भवेत् । यथा

ज्येष्ठा चेत् यजुर्भार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरयः ।

इत्यादावभिहितस्याग्निनाशस्य, न तु सूरय इत्यनेनापवादः
 कृतः । तत्र किमनुष्ठेयमिति विग्रहे विकल्पेन इच्छावशाद् भवि-
 तव्यमिति । तच्चेष्टाविकल्पो न भवति । तस्याष्टदोषदूषितत्वेमा-
 नुपादेयतया व्यवस्थाविकल्पं युक्तं वक्तुम् । ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

* सर्वत्रैवं पाठः । किन्तु, - इति तु प्रतिभाति ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । व्यवस्थितविकल्पो युक्तो वक्तुम्, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

स यथा ।

विनाशस्याविधेयत्वादत एवं * विवेचनम् ।

आदराद्रक्ष्यमाणस्य सर्वेष्टैरेव नाशनम् ॥ १३४ ॥

न विगीतैरुपेक्षायां विगीतैरपि नाशनम् ।

विनाशस्येति । विनाशस्याविधेयत्वादिधेयभिन्नत्वादत एवं विवेचनं विवेकः कार्यः । आदरात्परमभावा रक्ष्यमाणस्य पुंसः सर्वेष्टैः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेर्नाशनमग्नौनामिति शेषः । विगीतैः सापवादकैर्निमित्तेर्न । उपेक्षायान्तु विगीतैरपि सापवादकैरपि निमित्तेर्नश्यति । यथाकालक्रियं सावधानस्य परमश्रद्धावतः पुंसः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तैः पुनराधानं, उपेक्षावतो ऽश्रद्धावतश्च येन केनापि निमित्तेन पुनराधानमिति भावः ॥ १ ३ ४ ॥

अथ यदहरेवैनं श्रद्धोपगमेदित्युदिना श्रद्धावत्तस्याधिकारिविशेषणत्वादसमञ्जसममुं व्यवस्थां मन्वान आह ।

यद्वा ऽग्निरक्षणे मार्गो यादृशोऽङ्गीकृतः पुरा ॥ १३५ ॥

तदत्यये विनाशः स्यान्नान्यैः पाक्षिकहेतुभिः ।

यदेति । यद्वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अग्निरक्षणे मार्गः प्रकारः यादृशः पुराऽङ्गीकृतः, तदत्यये पूर्वाङ्गीकृतपक्षनामे विनाशः स्यात् । अन्यैः पाक्षिकहेतुभिर्वैकल्पिकपक्षेर्न स्यात् । यथा नदीधौमाति-

* एवं, - इति क० ख० ड० पुस्तकेषु पाठः ।

† यदा, - इति पाठः ग० ड० पुस्तकयोः ।

क्रमणे अग्निसंहरणार्थमग्न्यन्वारग्ने स्वीकृते कृदाचित् सौगा-
च्यादिमतेनाकृते पुनराधानमेव । यदा तु आदित एव सौगाच्या-
क्षप्रकारेणानुष्ठानेऽन्वारम्भणाभावेऽपि न क्षतिरिति ॥ १३५ ॥

अथैतस्यापि रूपमित्यादिष्वदर्शनादपरितुष्यमाण इव व्यवस्था-
नरमाह ।

यद्वाऽग्न्यर्जनशक्तस्य पाक्षिकैरपि नश्यति ॥ १३६ ॥
निमित्तैर्न दरिद्रस्य पाक्षिकैरग्निनाशनम् ।

यदेति । यदेति पूर्वपक्षापवादार्थं वचनम् । अर्जनशक्तस्य द्रव्यार्ज-
नमर्थस्य पाक्षिकैरपि निमित्तैर्नश्यति । सर्व्वेण निमित्तमात्रेणापि
नश्यतीति भावः । दरिद्रस्य पाक्षिकैरग्निनाशनं नेति भावः ॥

१३६ ॥

अथैतदपि प्रभुसंमितशब्दोपसंगृहीतानां कर्मणां दरिद्रादरिद्र-
साधारण्यात् यत्किञ्चिदोषदूषितत्वेनाग्नीनां तेष्वनुष्ठितकर्मणामफल-
प्रदत्वेन फल्गुतया भग्नाच्चिदुर्व्वले पुंमि काणव्यवहाराच्चापेक्षं मन्वान-
आह ।

यद्वाऽग्नीन् जनयेदेव निमित्तैः सर्व्वसम्पत्तैः ॥ १३७ ॥
पाक्षिकैर्जनने श्रेयो नैनस्तेष्वेव जुह्वतः ।

यदेति । यदेति पूर्व्ववत् । सर्व्वेषामाचार्याणां संमतैर्निमित्तैर्निर-

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । यदा तु आदित एव सौगाच्याक्षप्रकारेणा-
नुष्ठानं, तदा, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवादेकैरिति यावत् । अग्नीन् जनयेदेव पुनराधानं कुर्यादेव ।
पात्रिकैर्निमित्तैर्जनने सति श्रेयः अधिकतमफलदातारोऽग्नयोभवेद्युः ।
अथ तेखेव जुहुतो यष्टुरेनो दोषो न । पात्रिकनिमित्तेन नैमि-
त्तिकेऽनुष्ठिते फलाधिक्यमिति भावः ॥ १२७ ॥

ननु पात्रिकानुष्ठानकथनं व्यर्थमित्यत आह ।

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ॥ १३८ ॥
देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्यवस्थिताः ।

अनेकावधोये आचार्याः कल्पितस्तेषां सिद्धान्ताः, न तु पूर्व-
पक्षाः । तेषामनुष्ठानानहंत्वात् सिद्धान्तग्रहणम् । सौकर्याय सुखेन
स्वकर्माचरणाय निरूपिता उक्ताः । ननु तर्हि खेच्छाविकल्पाः स्युः,
इत्यत आह देशेति । देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदात् व्यस्थिताः
व्यवस्थां प्राप्ताः । तथा च नैतेषां खलौकपोतन्यायेन प्रवृत्तिः । किं
तु अधिकारिणमालोच्यैवेति । यथा एकाकिनी पत्नी अग्निभिः
सह न यायादित्येकाचार्यसिद्धान्तः । देशोपप्लवे तु तादृशं यान-
मदुष्टमित्यपराचार्यसिद्धान्तः । अत्र देशकृता व्यवस्था । कालपरत्वेन
व्यवस्था, कालान्पत्वे निर्मर्यत्वादिष्विव बोध्या ॥ १३८ ॥

पुनरुपसंहरति ।

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् ॥ १४० ॥
प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरम् ॥ १४१ ॥

पुनरिति । पुनराधिः पुनराधानं, तत्रप्रसङ्गेन प्रसङ्गप्रसङ्गा

अस्मिन् पुनराधाननिमित्तनिर्णयाधिकारे किञ्चित्प्रायश्चित्तं ममि-
 भनादिद्वयं निरूपितम् । एतेनान्यप्रायश्चित्ताकथनाद्यूनत्वं भाग्य-
 न्नीयम् । स्वस्थाने प्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बहुविधोविधोयस्य
 एवभूतं प्रायश्चित्तान्तरं प्रणीतास्कन्दनादि वक्ष्ये वदिष्यामि ॥

इति श्रीवादिभट्टमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्तुरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिहतापस्तम्ब-
 सूत्रध्वनितार्थकारिकासु पुनराधेयनिमित्त-
 निर्णयोनाम तृतीयकाण्डम् ॥

इतीत्यादि पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे पुनराधेयनिर्णयं नाम
 तृतीयं काण्डम् ॥

• प्रकीर्णककाण्डम् ।

—००—

नौम्यद्विगिरिजानि गिरिजामातरं परम् ।

यन्मासादाद्रजोजालवस्तैर्विघ्नैः पलायते ॥

अथोक्तानामेव सर्वधर्माणां प्रायशः आवसथ्येऽग्नौ सगवात्कि-
ञ्चिदवशिष्टं केवलावसथ्यविषयकमेव वक्तुमुपक्रमते ।

सकृत् करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केचन ।

आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तच्चावृत्तिस्तु सम्मता ॥ १ ॥

सकृदिति । पाकयज्ञेषु पाकसंस्त्रासु केचन सकृत् करणमि-
च्छन्ति । केचिदावृत्तिमिच्छन्ति । समतमाह । तत्रोभयपदमध्ये
आवृत्तिः सम्मता ॥ १ ॥

तत्र हेतुमाह ।

यस्मात् विधिविशेषेण फलमप्यतिरिच्यते ।

अष्टकानान्तु नावृत्तिः संस्कारः स हि निश्चितम् ॥ २ ॥

यस्मादिति । यस्मात् कारणाद्विधिविशेषेण, विध्यते अनेनेति
विधिः स्निडादिस्तद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते
अधिकं भवति । यथा, आधानं प्रकृत्य शाखान्तरेऽभिहितं, पद्
दक्षिणा प्रतिविभज्य ददाति द्वादश चतुर्विंशतिर्वा भूयसीत्य
यथाग्रहमित्यादिषु दक्षिणादिविकल्पे विधिविशेषेण चतुर्विंशति-
गोदानपक्षे दानेऽतिरिक्तं फलं, तथेहापीति भावः । एककर्मणि
गुणविशेषे फलविशेष इति कात्यायनाचार्योक्तेः । प्रकृतेऽपि सकृत्-

पश्चात् विधिविधेरूपेऽसकृदनुष्ठाने कृते फुलातिशय इति न
दृष्टान्तदाष्टान्तयोर्वैयधिकरणम् । पाकसंस्कारस्तु चतुर्विधाऊतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयज्ञाऊतोऽ ऊतः
प्रऊतः प्राशित इति । एतस्मिन्नपि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामप्यावृतौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषोनिश्चितं सर्व-
ममृतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्कृतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्त्वात् । यथोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वश्रवणादावृत्तिः ॥ २ ॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञोभवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याद्यातत्वात् । तथाहि सूत्रम् । दोमान्तमनारम्भोवेति ॥ ३ ॥

* इत्येव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्थादत आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।

पितुर्नान्दीमुखं आहं न तु स्वस्य मनोपिभिः ॥ ४ ॥

पित्रोरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः आहं कुर्यान्न तु स्वस्य । इति मनोपिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

नान्दीआहं पिता कुर्वादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु तत्तद्वर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवद्वर्गत्रयस्य तु लोपस्यैवाभिहितत्वाच्च । अत्र वज्र वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरम्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।

वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्थे हविर्भुजि ॥ ५ ॥

उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात ।

पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः माशिकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् । यत एक एवाग्नास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्यादेव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निमिदुपाकेनैव तत्स्थे हविर्भुजि खरम्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणादिक-

पचात् विधिविशेषरूपेऽसकृदनुष्ठाने कृते पृष्ठातिशय इति न
दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्वैध्यधिकरणम् । पाकसंस्कारास्तु चतुर्विधाऽङ्गतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयज्ञाङ्गतोऽङ्गतः
प्रङ्गतः प्राग्गत इति । एतल्लक्षणानि च विस्तरभूत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामप्यावृत्तौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्माविशेषोनिश्चितं सर्व-
सम्मतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्तुतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्तत्वात् । यथोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वग्रवणादावृत्तिः ॥ २ ॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञोभवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याह्नातत्वात् । तथाहि सूत्रम् । होमान्तमनारम्भोवेति ॥ २ ॥

* इत्येव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादत आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।
पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनीषिभिः ॥ ४ ॥

पित्रोरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य
पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य ।
इति मनीषिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।
पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु
तत्तद्वर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवद्वर्गत्रयस्य तु लोपस्ये-
वाभिहितत्वाच्च । अत्र वज्र वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरम्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वादनाहितः ।
वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्थे हविर्भुजि ॥ ५ ॥
उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात् ।
पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् ।
यत एक एवाग्न्यास्ति । अहिताग्निसु पाकार्थं उद्धरणं कुर्या-
देव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निसिद्धपाकेनैव तत्स्थे हविर्भुजि
खरस्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणदिक-

मपि । यदि चोद्धरेत्तदा भूरिपाकार्यं यदि किञ्चिदेकदेगेन तनून-
पादुद्धतस्तदोद्धतैकदेगद्धरस्याग्निना योजयित्वा वैश्वदेवः कार्य-
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्नातानुगमे स्थापनप्रकारमाह ।

प्रमादादग्निनाशयेन् मन्यनादरणेस्ततः ।

पञ्चभूसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेदग्निमेधितम् ॥ ७ ॥

प्रमादेति । प्रमादादग्निनाशयेत्, ततोऽरणेर्मन्यनादेधितं मृष्ट-
द्धमग्निं पञ्चभूसंस्कृतिं परिसमूहनादिकां कृत्वा खरे स्थापयेत् । नात्र
प्रायश्चित्तमिति ॥ ७ ॥

प्रमादान्नित्याकरणे विज्ञेयमाह ।

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ।

ततो होमोदिकं कर्म कुर्यान्नित्यं विचक्षणः ॥ ८ ॥

कालेति । कालातिक्रमणे मुख्यकालातिक्रमणे विधानतः यथा-
विध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यं कर्म गौणकालेऽपि
कुर्यात् । तदुत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म । वैश्वदेवस्य तु रात्रेः
प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

रात्रेः प्रहरपर्यन्तं कर्तव्यान्वेव सर्वथा ।

ब्रह्मयज्ञश्च सौरश्च वर्जयित्वाविज्ञेयत इत्युक्तेः ॥ ८ ॥

एवञ्च सति सायं होमात् प्रागेव भवति, न तदनन्तरमित्याह ।

अकृते वैश्वदैवे, चेदस्तमेति गभस्तिमान् ।

वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं समाचरेत् ॥ ६ ॥

अकृतेति । स्यष्टार्थम् ॥ ८ ॥

एवमेव सर्वत्र साधारणन्यायमाह ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ १० ॥

कालातीतेष्विति । कालातीतं कर्म कृत्वोत्तरं कार्यम् । न तु मुख्यकाललोभेन कालातीतात् प्रागनुष्ठानम् । तच्च प्रायश्चित्तमकृत्वा कृत्वा वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पक्षोऽप्यायान्, अत आह ।

पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमादादकृतं यदि ।

प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा कर्तव्यं तद्दिनान्तरे ॥ ११ ॥

पक्षादिरिति । पक्षादिः स्थालीपाकः, पिण्डयज्ञश्च, यदि प्रमादादकृतः, तदा प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा तत्पक्षादिकर्म दिनान्तरे कर्तव्यम् । आगामिपक्षादिकर्मणः प्राक् । प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वान्नोक्तम् । तत्र गौणकाले पथिकृतपूर्वकं भवतीति केचित्, परे तु गौणातिक्रमे दार्शनीयैर्गौणमभयपक्षादिकर्मलोपे तत्स्थाने पथिकृदित्यन्यत्र विस्तरः । पिण्डयज्ञस्य गौणकालोनास्तीति भाव्यकृतः । तन्नोपे वैश्वानरस्यरेव भवति । रामाण्डारभाष्ये तु स्वकालादुत्तरो-गौण इति वचनादागामिदर्शानुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्ये-त्युक्तम् ॥ ११ ॥

सर्वथैव नित्यकर्मलोपो न कार्य इत्याशयेन ।

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्रायश्चित्ते हुते पश्चान् नित्यं कर्म विधीयते ॥ १२ ॥

लुप्तेति । स्पष्टार्थम् ॥ १२ ॥

श्रौतारणिवत् स्मार्तारण्योः श्रादीनां स्वर्गं त्यागः पूर्ववद्भवतो-
त्यनुवदति ।

अश्रूद्रपतितोदक्याकाकवानररासभैः ।

स्पृष्टा मूत्रपुरीषेण नाशमेत्यरणिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

अश्रूद्रेति । व्याख्यातपूर्वम् ॥ १३ ॥

अरणीनामोत्तरं नूतनारणिस्त्रीकारोऽविशेषेण विधेयः । अन्यथा
अग्न्युपगमे पुनराधानं प्रसज्येत । अत आह ।

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ।

तावद्धोमादि तत्र स्यात्तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ १४ ॥

नष्टायामिति । जीर्णारणिप्रतिपत्तिस्तु पूर्वोक्ता ॥ १४ ॥

जीवत्पक्षीकण्ड्वं द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमाधिकरणा-
ग्निमाह ।

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुदहेद् यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् ॥ १५ ॥

भार्यायामिति ॥ १५ ॥

• अपूर्वाधानप्रथममन्यनेऽरणिस्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथाऽरणिः ।

अध्वर्युः प्राङ्मुखोमन्येत् प्रत्यक् सुचरणा हि सा ॥१६॥

उत्तनेति । यथा वेदिस्तथारणिरिति वक्तव्यत्वे प्रथमं वेदि-
स्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिः । तद्वदरणिस्वरूपं ध्येयम् । अध्वर्युः
प्राङ्मुखोमन्येत् । हि यस्मात् सा ऽरणिः प्रत्यक् सुचरणा अस्ति ॥
१६॥

प्राङ्मुखेनैव मन्यनं कार्यमिति निहत्स्वन्तराध्याह ।

प्राङ्मुखोविततो यज्ञः प्राङ्मुखेनैव ह्ययते ।

प्राक् प्रणीतादिपात्राणि यथादग्निस्तु मथ्यते ॥१७॥

हव्यवाट्वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यगुदुद्रुवत् ।

तमिच्छेत् पुनराधातुं तस्मात् प्रत्यङ् मथीत वै ॥१८॥

अनुलोमा भवेद्योनेः पार्श्वभेदेन भिद्यते ।

अनुलोमेन मथितः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥१९॥

प्राङ्मुख इति । यज्ञः प्राङ्मुखः विततः । तथाविधेनैव ह्ययते ।
प्रणीतादिपात्राणि प्राक् प्राक्संस्थानि । तस्मादग्निः यथान् मथ्यते ।
तथा च सति मन्यनमपि प्राङ्मुखेनैव भवतीत्यभिप्रायः । हव्यवाट्
प्रत्यक् वरुणं दृष्ट्वा भीतः सन् उदुद्रुवत् पलायते, तं पलायमान-
मग्निं पुनराधातुं निद्वलीकर्तुं इच्छेत् । तस्मात् प्रत्यङ् पथात्

स्थित्वा मयीत । वै इति निश्चयेन । अग्निवह्णयोर्मध्ये जवनिका-
रूपोऽध्वर्युर्भवेत्तौति भावः ।

किञ्च । यः प्राङ्मुखोमन्येत्योनेरनुलोमा भवति । पार्श्वभेदेन
भिद्यतेऽरणिरिति शेषः । अनुलोममन्यने फलमाह ।

अनुलोमेनेति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योनिस्वरूपमाह ।

मूलादष्टाङ्गुलान् त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

मूलेति ।

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह ।

अग्निहोव्युपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारितः ॥ २० ॥

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्* ।

अग्निहोत्रीति । आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितो न तु
निमित्तेन । अग्नीनुपविध्य विच्छिन्नान् कृत्वा, मासे अतीते चान्द्रा-
यणचरेत् । हेतुः । हि यस्मात्तद्वीरहत्यासमं प्रोक्तम् । एतेनेच्छया-
ऽग्नित्यागे यावन्तोमामा अतीतास्तावन्ति चान्द्रायणानि कुर्यादित्युक्तं
भवति । ततश्च सायं प्रातश्च दिवसगणनया यावत्तौराङ्गतीः परि-
सङ्ख्याय तावत्पर्याप्तं धान्यं धनमन्यदा हतादि द्विजातिभ्यो दद्यात् ।
अथ द्विजातिपदेन ब्राह्मणा एवोच्यन्ते । दैवर्णिकपक्षे वाक्य-
भेदापत्तेः । शेषं यावन्त्यन्दान्यतीतानौत्युक्तं कर्त्तुं प्रायश्चित्तमपि
आचरेत् ॥ २० ॥

* अथ क्रियामपि यथालुटित इति टीकापर्यालोचनया सम्भाव्यते ।

अद्विगात्मा भनं जाया शब्दं यस्य चतुष्टयमित्याद्युक्तस्यार्थ-
शौचस्य प्राप्तिमाह ।

सर्वेषामपि शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वेषामिति । स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

यद्वरि प्रवसिते गृहे अद्विगादिना द्योतयमित्याह ।

अग्निहोत्रं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यदा ॥

अपोऽश्लीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनूदितः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रोषितोयष्टा अग्निहोत्रकाले सायंप्रातः अग्नि-
होत्रं हुतं यदा मन्यते, तदा अपोऽश्लीयात्, न तु तदानीमेव ।
कुतः । सर्वथैव नायुदकवर्जनमाप्नातमस्ति । तन्निरुक्तिः श्रुताव-
भिहिता । एषा वै नो स्वर्गस्तेति । कठैः कठशाखिभिर्होमः
स्पष्टमनूदितः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

पक्षहोमे ह्यते गृहे सता प्रवसता वा द्रव्यत्यागः कार्य एवेत्याह ।

सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोऽस्ति सर्वदा ॥

कर्मान्यदस्तु वा मा भू ज्जपोवा स्यान्न सोऽस्ति वा ॥ २३ ॥

सर्व्वथिति । सर्व्वेषु पक्षहोमेषु सर्व्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अन्यत्
कर्म सच्चरयदृणादि अस्तु वा मा भूज्जपः उपस्थानादिः स्यात् ।
सोऽपि वा नास्ति ॥ २३ ॥

हेतुमाह ।

त्यागाभावाद्हुतं न स्यात् समक्षमपि केवलम् ।

अतोहोमानुवादेन त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ॥ २४ ॥

त्यागेति । केवलं त्यागहीनं प्रक्षिप्तमपि कृतं न स्यात् ।
अतो होमानुवादेन कटाशुक्तेन सर्वदा त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ।
असन्निधौ पत्यप्यधिकारिणी ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकरिका ।

इत्युक्तेः । प्रमत्तादिषु अध्वर्युरपि ॥ २४ ॥

आद्यात्वस्य अधिकारितावच्छेदकत्वमित्याह ।

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत* अद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ २५ ॥

पुण्यानीति । अद्धधानः यज्ञादिषु अद्धावानपि जितेन्द्रियः
शुद्धात्मा अन्यानि पुण्यानि तीर्थमेवनादिरूपाणि कुरुते कुर्यात् ।
लिङ्गं सट् । कुर्वीतिति वा पाठः । परन्तु इह अल्पदक्षिणैर्यज्ञैः
कदाचिदपि न यजेत ॥ २५ ॥

हेतुमाह ।

इन्द्रियाणि यशः कीर्त्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पश्यन् ।

हन्यल्पदक्षिणो यज्ञो तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि यशः स्वर्गं आयुः कीर्त्तिं प्रजां
पश्यन् अल्पदक्षिणो ऽयथोक्तदक्षिणो यज्ञोहन्ति । तस्मादाद्याएवाधि-
कारोति । दानादिजन्यं यशः । त्यागादिजन्या कीर्त्तिः ।

अर्यहीनोदहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजम् ।

आत्मानं दक्षिणाहीनोनास्ति यज्ञममोरिपुरिति ॥

मात्से दोषसादृणाच्च । इदञ्च काम्ययज्ञविषयम् ।

यस्य नित्यानि सुप्तानि तथैवागन्तुकानि च ।

विप्रश्नपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि स इति ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलैर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेदिति च ।

बौधायनवपोभ्यां विज्ञायते । श्रूयते च । यदि ब्रौह्मीच विन्देरन्
केन जुहुयादित्यादि । ब्राह्मणस्य प्रतियहादिना राजन्यस्य जया-
दिनेत्याद्युपायेनाजितधनेनाकालमपि काम्यपरमेव ।

अथोयाह्नोगजोयाह्नोयाह्ना चोभयतोमुखौ ।

कुरुचेत्रे प्रगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ॥

इत्यादिस्मरणात् । नित्येषु यथाशक्तिन्यायस्य काम्येषु सर्वाङ्गो-
पसंहारन्यायस्य च पठाध्याये जागरूकत्वाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

धनाद्यर्जनमन्तरा प्रवासो न कार्य इत्याह ।

सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति वेद्यां

सर्वे च देवायजतेऽग्निहोत्रे ।

उक्तञ्चा तानेकनिषेवणार्थं

व्यर्थं प्रयाणं दुरितञ्च यातुः ॥ २७ ॥

सर्वेति । यतः सर्वाणि तीर्थाणि वेद्यां वसन्ति, सर्वे च देवा-
विष्णादयोऽग्निहोत्रे यजते इत्यन्ते । शान्दमं माधुल्यम् । तथाच
आम्रावैष्णवपुरोडाशस्त्राविका श्रुतिः । अग्निर्देवानामवमोविष्णुः
परम इत्यादिः । अतस्तान् तीर्थानि देवांस्य उक्तञ्चा एकनिषेवणार्थं

एकस्य तीर्थस्य देवस्य वा निषेवणार्थं प्रयणं प्रवासोऽर्थम् ।
तत्तीर्थफलभाक् न भवतीत्यर्थः । न केवलं व्यर्थमपि तु यातु-
दुरितञ्चेति ॥२७॥

एतादृशमतिविशिष्टमग्निसेवनमिति ध्वनयितुमेतदुक्तम् ।
ब्रह्मव्याकरणं कृत्वा हुत्वा वै पावके हविः ।
शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा शूद्रोऽधोगतिम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मवेदः, व्याकरणमुच्चारणकृत्वा । तथा, पावके
हविर्ज्ज्वा । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा । शूद्रोऽधोगतिं गच्छति ।
तस्मादेतत्त्रये द्विजातिरेवाधिकारीति भावः ॥ २८ ॥

इमे पञ्च आदौ प्रथमारम्भे ये पलाविष्टतास्ते सर्वदा यावज्जीवं
स्वस्वकाले अनुष्ठेयाः । तानेवाह ।

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता अपणं तथा ।
आदौ ये विष्टताः पश्चास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ २९ ॥

रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यादिषु
लिखितानि । तान्येवोच्यन्ते । रूपम्, दाक्षायणदर्शपूर्णमासस्वस्व-
पादि । काल उदितानुदितादिः । अनुनिर्वापः, वैश्वधादित्ये-
ष्टादिः । देवता, इन्द्रमहेन्द्रादिः । अपणं, गार्हपत्ये आहवनीये
वा । अत्र सर्वेषादिपदेनातिसदृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन
मघस्कालपञ्चाहिकैकाहिकादिनचत्रादीनामपि नियमः प्रपद्येत ।
एवं, रूपमित्यनेन सुसदृशं तत्कार्यकारि धातुम् । तच्च पूर्वोक्तम् ।
केचिद्रूपोदाहरणं यावाष्टयिवीपसैककपालमाज्यमित्याहुः । तच्चि-

नयम् । कालादिमुष्मन्तौ हतमायश्चित्तेष्टेस्तदभावे पूर्णाङ्गत्वसम्भवा-
पातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थाशान्त्रमममञ्जसं स्यात् । किञ्च,
तत्रापि गव्यलादिकमपि परिगृहीतं सुदुस्त्वजं स्यात् । समिद्-
द्रव्यादिव्यपि पर्णमयलादीनां पूर्वपरिग्रहापत्तेश्च । तथाच सर्वमश-
क्यारम्भणीयञ्च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगति-
कगतिकत्वात् सर्वेभ्य इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वर्त्यादिपारस्करगृ-
ह्योक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृहीतत्वाभावेऽपि कादाचित्कत्वं
व्याह्रयेत् । न च सिद्धमिष्टम् ।

वायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होमेषु तद्भवेदिति ।

यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिष्टतवचनानर्थक्यापाताच्चेति दिक् । अन्येत
रूपमित्यनेन क्रियारूपम्, अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिमृशति सक्तत्
त्रिवर्त्यादि । कालरूपम्, उदितानुदितहोमिनोरपि अपूर्व-
क्षणरूपम् । मन्त्ररूपम्, प्रत्यष्टमित्यादि । देशरूपम्, प्राक्संस्थ-
मुदकसंस्थादि । द्रव्यरूपम्, आल्यपुरोडाशादि । बर्हीरूपं, कुश-
काशादि । समिद्रूपम्, पलाशोदुम्बरादि । एवमन्यत्सर्वमाचमने
प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वादिकं वदन्ति । ते परास्ताः । कालादीनां
पृथगुपदेशवैधर्ष्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव योनिः पूर्वाष्टत् पुनराधानकर्मेणि ।

इत्यादि वचनवैधर्ष्याच्चेति सङ्क्षेपः ॥

इति विकण्डमण्डनविशरणे प्रकीर्णकनिरूपणम् ॥

नो दृष्टं न च वा श्रुतं न कथितं केचित् कदाचित् कचि-
 श्चो भूतं न भविष्यतीत्युपकृतेनान्यत् परम्भावुकम् ।
 अचामौ मदनानलस्य विधुरा श्रीकण्ठवैकुण्ठका.
 सूर्याचन्द्रमसौ दधौचिविटपाम्भोजस्य ते साक्षिणः ॥
